

Антін Куцивський

ЗАКАРПАТТЯ В БОРОТБІ

ANTIN KUSHCHYNSKYJ

**TRANSCARPATOS
EN LUCHA**

(Memorias)

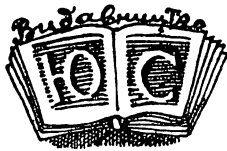
JULIAN SEREDIK, EDITOR

BUENOS AIRES - 1981

Антін Кущинський

Закарпаття в боротьбі

(С п о г а д)

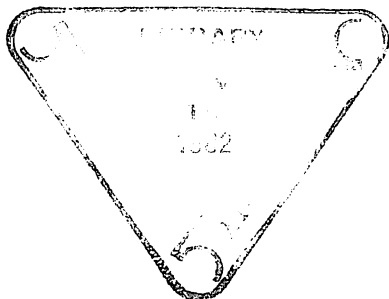

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1981

Тираж 750 прим.

Обкладинка у виконанні графіка Володимира Каллуна.

Z

© Copyright 1981 by the Publisher

Queda hecho el depósito que marca la ley 11.723

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Imprenta "Dorrego" - Dorrego 1102 - Tel. 854 - 4644 - Bs. Aires

**Присвячую моїм дорогим і любим:
Дружині Василянці з дому Шевчук
— чотарю Карпатської Січі — та
Донечці Василянці-Чічці.**

А в т о р

«Чия краща земля, як Карпатська Україна?
Оперезали її високі гори сині, обмаїли зелені
ліси, закосичили винниці з золотими виногра-
дами, а річки сріберні опоясали блакитними
стрічками.

Така вона красна та Срібна Земля!»

Василь Пачовський

В С Т У П Н Е С Л О В О

Одними з найкращих днів мого життя та служби для Рідної Справи — були часи мого побуту на Закарпатті, коли українське населення цього краю після тисячолітньої неволі мадярського панування будилося, за словами А. Духновича, «з глибокого сну».

Національно-культурне відродження автохтонів-русинів привело їх до освідомлення, що вони є члени великої української нації. А соціально-політична боротьба за своє «Я» на своїй землі привело до історичного акту проголошення того краю як самостійної держави, під назвою Карпатська Україна.

По довгих роках перебування на еміграції, після перерви української визвольної боротьби над Дніпром, щаслива доля привела мене на цей чарівний клаптик закарпатської української території, а саме — на Закарпатську Гуцульщину. Тут, з перших же днів знайомства з автохтонним населенням, почув себе так, ніби я тут колись, давно-давно вже бував. Якись радісні почування переживав я в ті дні, які потім перейшли в щире свідомість, що я, хоч родом з Полтавщини, повернувся до свого рідного, ніби до «своєї хати». Тож не дивно, що зі щирою охотою та просто з захопленням включився в те вируюче життя Закарпаття і своєю маленькою частинкою був учасником того завзятого відродження Закарпаття.

Тому, коли хуртовина наступних міжнародніх подій знову викинула мене на чужину, аж у далекий заокеанський Парагвай, то мені там спала думка описати ту чудову країну.

У цій книжці подаю не лише свої спогади, але подаю коротенький географічно-історичний огляд. А свої спогади й описи — замість ілюстрацій — переплітатиму віршами переважно місцевих маловідомих

закарпатських поетів або й уривками віршів відомих українських поетів, які торкаються закарпатської тематики. Занотую також місцеві пісні народньої творчости тих часів. А вкінці, як доповнення, подам деякі статті чи замітки як свого авторства так і інших авторів про Карпатську Україну.

Щоб підготувати до друку зміст моїх спогадів, поестра Українського Вільного Козацтва, п. Оксана Черниш ласкаво зробила мовну коректу мого манускрипту. Щиро, щиро їй за це дякую.

А щоб уможливити видати друком ці матеріяли, то мої приятелі помогли своїми фінансовими дарами. Це були: меценат багатьох культурних справ бл. п. Каленик Лисюк, щиро зичливі до моїх спогадів члени У. В. К. — священики УАПЦеркви — бл. п. о. Микола Литваківський та о. Василь Іващук, а також побратим карпатський січовик Йван Сарвадій та товаришка юнацьких літ землячка з любої Полтавщини Зінаїда Лазуренко, поестра Українського Вільного Козацтва в Австралії Юля Липко, колишній мій учень школи українознавства в Парагваю Арсен Созоник (тепер в Аргентині) та гуцул з Ясіня Василь Попадюк (тепер в Норт Аделаїді, Австралія).

Всім їм сердечно дякую!

За завершення мого довголітнього задуму — за гарне фахове видання цієї книжки складаю подяку заслуженому українському видавцеві в Буенос-Айресі п. Юліянові Середякові.

Дай, Боже, здоров'я і всякого щастя всім, що мені помогли і всім, що будуть приязно читати цю книжку.

Антін Кущинський

ІСТОРИЧНІ НАЗВИ ЗАКАРПАТТЯ

За давніх княжих часів українське Закарпаття звалося СРІБЕРНА ЗЕМЛЯ. Пізніше мадари назвали цей край МАРМАРОШ ОРСАГ, то значить — Поганий край, або ОРОС ОРСАГ — Руський край. Москвини й москвофіли в своїх писаннях називали цю країну — ЗАРУБЕЖНАЯ РУСЬ. За мадярської комуністичної влади наше Закарпаття названо УГОРСЬКОЮ УКРАЇНОЮ або РУСЬКО-КРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ КОМІСАРСТВО. А в чеській номенклатурі це вже була ПОДКАРПАТСКА РУСЬ, а пізніше — ПОДКАРПАТ-СКО-РУСКА ЗЕМЬ, а ще пізніше появилась нова адміністративна назва — ПОДКАРПАТСКА ЖУПА.

У мовах слов'янських народів, що замешкали на захід від Карпат, цей край називано ПІДКАРПАТТЯ. А згідно ухвали Всеукраїнської Академії Наук — ЗАКАРПАТТЯ.

«Країна засуджена на смерть» — так про неї висловився її прихильник і захисник ірляндець Едмунд Еган в своєму меморандумі до мадярського уряду.

«Країна раненого брата» — так висловився про Закарпаття Михайло Драгоманів, уболіваючи над тим, що він на Закарпатті побачив.

«Земля без імени» — по другій, ще влучнішій на свій час назві, так її назвав чеський письменник Ольбрахт.

І, нарешті... остаточно вибране й спонтанно присвоєне їй рідне й красне ім'я — КАРПАТСЬКА УКРАЇНА. Воно яскраво заблищало, як зірниця відродження та входить в нашу історичну традицію, як славний епізод новітньої Визвольної Боротьби нашого народу. В цій забутій перед тим країні й найдовше, бо тисячу років, відірваній від метропольного масиву

української етнографічної території, відбулися в 1939 році такі події, що ту назву записали до історії вічно-золотими словами слави.

НА ЗЕЛЕНИХ ГОРАХ

(Уривки з віршів О. Олеся)

Країно див! Далека мріє,
Зелена казка серед гір,
Де вітром дух наш вільний віє,
На гори загнаний, як звір;

Де голод він пустив до хати,
Де дав він тіло розп'ясти,
Щоб тільки скарби заховати,
Щоб тільки душу зберегти!

А тумани по горах літали,
Наче зграї орлів молодих,
Голосили, тужили, ридали,
Припадали до гір кам'яних:

»Ой сестриці, ой братіки милі,
Прокидайтесь, співайте пісні
На глибокій, високій могилі,
На великій гуцульській труні.

Прокидайтеся, гори високі,
І фортеці будуйте міцні,
Розставляйте сторожі стоокі,
Роздавайте рожки голосні...«

Хай лежить в сумній могилі,
Як в скарбниці, скарб віків,
Хай по ній гуляють хвилі
Новороджених степів,

Хай вночі в степи виходять
Духи гір напівживі,
Хай мерці щоночі зводять
Руки в ранах і крові.

Хай вінки мавки сплітають
І танцюють свій танок,
Хай їм тихо трембітають
На трембітах із кісток.

Хай мавки танок танцюють,
Хай мерці в могилах сплять,
Доки кінський біг почують,
Доки сурми загремлять...

Таку поетичну візію про Закарпаття і пророцтво про його відродження лишив нам Олександр Олесь, талановитий співець чарів природи і патріотичних, символічних закликів до боротьби за волю, за Рідний Край, за душу народу.

КОРОТКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ

Закарпаття, ця прадавня українська земля, висунута найдалі на захід України, простягнулась по південному узбіччю Карпат та по долині річки Тиси і далі, на захід, аж під гори Татри, обіймаючи там область Спішську або, властиво, давню Срібну Землю.

Ця країна має 16.500 кв. клм, з чого під Румунією було 700 кв. клм (Мармарощина), під Словаччиною 3.500 кв. клм (Пряшівщина і Бардіївщина), а 12.300 кв. клм припадало на країну, що в 1939 проголосила свою державну самостійність.

Територія Закарпаття заселена українськими гірськими племенами гуцулів, бойків, лемків чи так званими «долинянами», як себе тут бойки і лемки називають.

Всієї людности по даних перед Другою світовою війною було 725.000, з яких було: 63% українців, 15% мадярів, 13% жидів, 5% чехів і словаків та по 2% румунів і німців.

Карпатська Україна це країна гориста та лісиста. Верхи Карпат доходять в західніх околицях до 1.100 метрів висоти, а на сході в Чорногорі верх Говерля має 2.058 метрів висоти. Великі провалля між горами мають глибину до 500 метрів на заході та понад 1.000 метрів на сході. Тут і там на тих горах, іноді майже на верхах, виблискують гірські плеса, або «морські ока», то є озерця — колишні кратери вульканів.

Разом гори займають 4/5 поверхні Карпатської України. Отже, це справжня українська Швайцарія.

Підсоння в Карпатській Україні лагідне, з температурою: найвища в липні +25 ступнів Ц та найнижча в січні —30 ступнів Ц. Пересічна річна температура виносить —2 ступні в горах та +9 ступнів Ц в долинах.

Країна характеризується буйною рістнею. Ліси вкривають 47% всієї поверхні. Сільське господарство оперте головно на скотарстві, 25% незалісненої поверхні припадає на полонини, луки, пасовиська, а лише 19% на ріллю.

Великі користі дає садівництво, виноградництво та плекання і вирощування тютюну.

В гірництві найбільше значіння мають поклади кам'яної соли в Солотвині зі щоденним видобутком біля 50 вагонів, а також залізна руда, нафта, золото, срібло, мідь і дорогі й півдорогі каміння: діамант, трахит, чорний граніт і, нарешті, великі поклади різнобарвних ганчарських та керамічних глин, каоліну як рівнож понад триста лічних мінеральних джерел. Але всі ці багатства до вибуху Другої світової війни не були як слід експлуатовані.

Погінної сили Карпатська Україна мала велику кількість, але вона дрімала в бистрих річках і потоках, хоч «клявзури», то є штучні греблі, побудовані по гірських річках Закарпаття, можуть зібрати біля 2,500.000 кубометрів води і можуть давати річно біля вісімдесят мільйонів кильоват годин енергії.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ

Історія Закарпаття надзвичайно цікава.

За князя Олега в ІХ-Х століттях воно належало до Київської держави. Є певні відомості, що закарпатці брали участь в поході князя Олега на Царгород.

Пізніше Срібна Земля, завдяки своїм копальням срібла і географічному положенню, становила доживотне придане (посаг) не одній українській князівни чи королівни, що виходила за польського чи угорського королевича.

Так, Срібну Землю одержала в придане українська князівна Сбислава, що в 1102 році одружилась з польським князем Болеславом, а пізніше — їхня донька князівна Юдита, що віддалася за угорського королевича Кольомана.

Мадяри, що пересунулися через Закарпаття за князя Олега та спинилися над Дунаєм, спочатку були під великим українським впливом, так в житті релігійному, як і взагалі в культурному. Існує навіть здогад, що мадяри почерез Київ прийняли і християнство за східнім обрядом. Корона першого їхнього короля св. Степана має церковно-український напис: «Господь ущедрі ни», а на шовковому мішку, в якому переховується скипетр і державне золоте яблуко короля, є виткані такі слова українською мовою: «Господи, помилуй!»

Дальші взаємини між пануючими княжими домами українськими й мадярськими все більше й більше підтримували ті українські впливи. Донька Ярослава Мудрого, Анастасія, стала дружиною мадярського короля Андрія I, донька Володимира Великого, Евпраксія, була дружиною короля Кольомана II. З нашими князівнами приходили в Мадярщину українські вельможі й ченці і тому той вплив ширився далі.

В часі нападу татарів в 1242 році Закарпаття боровив воевода русин Діонісій. Після того мадярський король Беля IV прийняв свого зятя з чернігівської лінії Рюриковичів, Ростислава Михайловича, і надав йому спустошене Закарпаття, яке Ростислав заселив поселенцями з Полтавщини, Чернігівщини, Київщини й Галичини.

Нащадок галицького короля Данила — Лев I, прилучив у 1280 році Закарпаття до Галицької держави.

Після смерти Лева I Закарпаття ще довго боронило свою незалежність від мадярів, тим більше, що одночасно вимерла прихильна нам мадярська династія Арпадовичів.

Земплинський і Ужанський наджупан Петро Петрович (1305-1321 рр.) не признав нової мадярської династії Анжу за свою зверхність і воював проти неї в обороні «руської віри». За свого законного зверхника признавав галицького короля Льва II Юрєвича. Але Лев II і князь Андрій Юрєвич, заняті тоді війною з Литвою й татарами, не могли допомогти Закарпаттю і воно знову попало в мадярські руки під зверхність неприхильної до українців династії. Тоді цей наш край поволі втратив свою самоуправу, а його населення, навіть закарпатське русько-українське духовенство було закріпачено.

Яснішою добою для цього краю був прихід литовсько-руського князя Федора Корятовича (1394-1414 рр.) з сорокома до шістдесяти тисяч українцями з Поділля, якого приняв король Жигмонт. Князь Федір правив на Закарпаттю двадцять років і за той час заснував в Мукачеві на Чернечій горі Василіянський монастир, що став осідком і захистом української культури на довгі роки.

Але зі смертю Корятовича почалися знову релігійні, національні та соціяльні утиски з боку мадярів. Закарпатські селяни відповіли на них повстаннями, що їх мадяри топили в крові. Наприклад, після повстання Юрія Довжі 1514 року було повішено і вбито біля сімдесяти тисяч селян. Такі знущання продовжувались і далі з більшою чи меншою завзятістю та в

тій чи іншій формі, відповідно до часу й обставин. Ослабли вони лише за часів Марії Тереси, але зросли з новою силою після «весни народів» в 1848 р. Тоді й виникли спільні заходи галичан і закарпатців в роках 1848-49 перед австрійським урядом, щоб відділити заселені українцями частини Галичини, Буковини та Закарпаття в окремий автономний «Руський Край». Такі заходи не увінчалися успіхом.

Думку про утворення такої автономної частини подав представник Закарпаття Добрянський у «Головній Руській Раді» у Львові, який заступав Закарпаття і на Слов'янському з'їзді в Празі. Отже маємо приклад, коли власне закарпатець дав ініціативу домагатися національної волі й соборности для Західніх Українських Земель та потягнув за собою і представників Галичини.

Мадяри за те страшенно почали мститися на підвладних їм українцях Закарпаття. Особливо рр. 1670-1917, охрещені тому «Чорною добою», належать до найтяжчих у житті закарпатської вітки нашого народу.

Крім мадярських знущань над українським населенням Закарпаття за те, що воно не підтримувало повстання мадярів 1848 р., прибавилась ще й «внутрішня хвороба», що точила наш край. Це було москвофільство. Тут в москвофільстві бачили опору проти мадяризації. Розвинулось воно особливо після невдачі з проектом утворення «Руського Краю». Тоді Добрянський беззастережно перейшов до погляду, що лише Росія, тобто, Московщина, це єдиний «спаситель» Закарпаття. Отже, закарпатське москвофільство перед Першою світовою війною було противагою до льюального мадярофільства.

Мадярофільство під впливом політичних невдач та через занепад культурних впливів з України — з її масиву етнографічної території — почало також ширитись серед закарпатського населення, а головню серед інтелігенції, якої не так то було там багато. На Закарпатті тоді сильного українського національного руху ще не було.

Москалі ширили ідею відірвання «Зарубежної Русі» від «країв корони Св. Стефана» та пропагували приєднання нашого краю, як вони казали, до «земель Св. Володимира». Цим притягали вони до себе народню масу, що всюди — на релігійному, культурному й економічному полі — відчувала тяжкий мадярський гніт.

В протилежність до активної москвофільської пропаганди перед Першою світовою війною, сусідні галицькі політики з українського національного табору, коли не рахувати спроби Драгоманова, долею Закарпаття не цікавилися. Навіть такий велетень і співець української боротьби за соціальну й національну волю — Іван Франко — і той про цей кусок української землі забув. Він пророчив:

»Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну річки
Одна, неподільна...«

Ось як він означав наші етнографічні границі... А буйна річка Тиса, а Уж, уславлений повстанням Петра Петровича, а Ляборець, що увіковічнив своєю назвою історичну постать князя Ляборця, а Дунаець і Ториця — річки Пряшівської України, річки з найдальших західних частин України — всі ці річки опинились в забутті, ніби поза межами нашої території...

Закарпаттям трохи цікавилися галицько-українські наукові дослідники. І так Іван Головацький та Володимир Гнатюк пробували в 90-тих роках ХІХ ст. спонукати закарпатську інтелігенцію до національно-культурної праці. Але в той час мадяризація на Закарпатті дійшла так далеко, що зносини з закордоном уважались мало що не державною зрадою. Сама інтелігенція відповідала Гнатюкові на його заклик та за присилку українських книжок для закарпатських українців так, як тут подамо в таких прикладах:

Доктор Сімеон Сабов, катехит при гімназії в Сиготі, 11 грудня 1895 р. писав, що він промовляє іменем усіх «угорських русинів» і пророкує, що там не най-

деться ні одної людини, яка б «спочувала» національній ідеї, а Товариство ім. Т. Шевченка у Львові своїми виданнями, що їх було прислано йому на Закарпаття, робить лише шкоду. В кінці свого листа він писав: «Ми, доки нас благоизволит милосердний Господь подержати, останемося русскими и не переминомся на русских...»*

Іван Сільвай, поет, що писав під псевдонімом «Уриіл Метеор», в листі з дня 7. листопада 1897 р. відповідав Гнатукові так: «По сію сторону Карпат нет ни одного образованого руського человека, который, увлекался би вашою самостійною правописью и самородными (перечеркнуто: «самостійними» — Ант. К.) мріями. Ви портитель прекрасного русского языка. Издаваемых вами книг не посылайте. Мне довольно муки причинило одно прочтение вашего самостійного письма, а не то еше целой самостійной книги. Между нами не может бити какого общего дела, потому оставте меня в покое».

Невідомий молодший автор в листі з 16. лютого 1897 р., видно, свідоміший за двох перших, пояснює причину такого незаінтересовання інтелігенції народнім українським рухом, бо вже помадаризувалося. Він обіцяє почати пропагувати серед закарпатського суспільства відродження рідної мови в першу чергу в школах, де вживається, за його словами, «елегантний язык», а не народня мова з фонетикою. Далі він продовжує свою обіцянку так: «...Сіе буду я обширно написати по мадарскі. Се мусить по мадарскі писати, бо 1) ми молодіж не вміємо по руські читати про вишніх ділах повседневного життя, 2) починати національний рух по мадарскі треба, щоби знали і маядри, що хочемо, та аби не думало деякое зле...»**

В часописі «Карпат» з 1884 р., що видавався на урядові кошти москвофілом Миколою Гомичковим,

* Підкреслення двох »сс« і одного »с« є автора листа, тобто, Сімеона Сабова.

** Повищі цитати з листів тодішньої закарпатської інтелігенції подано з Наукових Збірників Т-ва ім. Шевченка.

його видавець писав: «Русь не существует на Угорщині й существовать не может...»

Галицький науковець Володимир Охримович, віддавши в 1875 р. Закарпаття писав в статті «Враження з Угорської Руси», що «...забескидські русини природою і історією засуджені на змадяризування».

Такий культурно-національний стан і такі обставини були на Закарпатті перед Першою світовою війною. А в часі війни діялось щось жахливе. Досить сказати, що навіть тодішній мадярський прем'єр міністр граф Тіса сам зжахнувся й наказав перестати знущатись над населенням Закарпаття.

Про свої школи не було що й думати. Їх всі поступово було позакривано і на 1914 рік вже не було ні одної з «руською» викладовою мовою. Також скасовано свята за нашим обрядом, а введено латинський календар. Зокрема законом Апонія 1902 року було зовсім скасовано свято Покрови, бо, як говорилось в тому законі, «воно мало слов'янсько-народню закраску». Тоді було заборонено називати греко-католицький обряд «руським», а можна було звати його тільки католицьким. Заборонено було рівнож українське («руське») письмо. Проголошено, що Закарпаття не належить до українських земель і що греко-католики, угорські громадяни, не є тотожні з українцями. Словом, мадяри у відношенні до українців, протягли руку своїм ворогам москалям. Бо хіба ж згадані вище мадярські урядові розпорядки не є тотожні з московським Валуєвським законом, який голосив, що «української мови не било, нет і бить не может!»

Так «Чорна доба» ще раз повернулась на Закарпаття. Єдиним променем сонця в тих днях був постій Українських Січових Стрільців в Мукачеві, Горонді та Страбичеві. Вони, як лише могли, помагали тамошнім людям і боронили їх від усяких мадярських кривд.

* * *

Під час мирової конференції в Бересті 1918 року українська делегація категорично поставила домаган-

ня приєднати до Української Держави, крім інших західних земель, також і Закарпаття. Це домагання обурило австро-угорську делегацію і викликало незрозуміння з боку німців. Їхній представник, генерал Гофман, уважав те питання за передчасне. Тому, щоб не дразнити мадярів, в Берестейському договорі питання про Закарпаття було виключено.

ТОБІ, РІДНИЙ КРАЮ
(Вірш Василя Гренджі-Донського)

Тобі, рідний краю, і честь і любов,
Хай вітер гуде пісню волі,
За тисячу років і сльози і кров
Пролив твій народ у неволі.

Криваво стояв у тяжкій боротьбі
За волю, за рідну державу,
Був вірним до смерти, країно тобі,
За правду, за честь і за славу.

За волю народу, що з мертвих воскрес,
Життя ми готові віддати,
Щоб сонце свободи світило з небес
На наші зелені Карпати.

Ось як син Закарпаття поет Василь Гренджа-Донський показав в маршовому складі свого твору історичний кривавий зрив Закарпаття в 1918-19 рр.

Пізніше, в 1939 р. за цей вірш, надхнений такою палкою любов'ю до рідного краю, мадяри замкнули поета до концентраційного табору в Варіо-Лопощ, куди був запроторений і автор цих спогадів. Там ми близько зійшлися і разом терпіли різні фізичні й моральні торттури.

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА 1918—1919 РОКІВ І ПОСТАННЯ ГУЦУЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після Берестейського миру Австро-Угорщина котилася до свого кінця. Закарпатські українці почали самі рішати свою долю.

Організація закарпатських українців в З'єднаних Штатах Америки — «Народня Рада Русинів Злучених Держав» в Гомстеді заявила 23 липня 1918 р. за самовизначення українського народу Закарпаття і голосуванням — 732 голоси «за», а 310 «проти» — висловила за прилучення Закарпаття до, майбутньої ще тоді, Чехо-Словацької Республіки. Це сталося після переговорів з професором Т. Г. Масариком, провідником чехів, якому переможці Першої світової війни пообіцяли створити самостійну Чехо-Словацьку Республіку. В результаті згаданої ухвали «Народньої Ради Русинів» було підписано договір 12 листопада 1918 між проф. Т. Г. Масариком і представниками закарпатських українців — о. М. Чопеєм і д-р Гр. Жатковичем. Згідно з тим договором, Закарпаття, а в тому й Пряшівщина, мало прилучитись до Ч. С. Р. як самостійна країна зі своїм соймом і своїм урядом.

В той же час в краю відбувалися такі події: Ще 8-го листопада 1918 р. в Ясіні енергійні й палкі закарпатські гуцули оголосили Гуцульщину вільною й незалежною від мадярів державою. На чолі її поставлено Степана Ключурака як президента і братів Клемпушів, Івана, Василя й Дмитра як організаторів внутрішніх справ та збройних сил цієї завзятої та гордо-войовничої державки.*

* Пізніше, в 1939 р. за часів організації держави Карпатської України, Степан Ключурак був міністром, а Дмитро Клемпуш першим комендантом Карпатської Січі.

В західних околицях Закарпаття, в Спішській окрузі, ще 28 жовтня 1918 р. постали місцеві українські організації, а 9. листопада 1918, на Пряшівщині, в Любовлі над річкою Попрадом, відбулося велике народне віче під проводом отця Емельяна Невицького, пароха з Уеку. На цьому вічі було рішено відлучитися від Угорщини. Там же було обрано «Руську Народню Раду», яка перенесла свій осідок до Пряшова і репрезентувала всю західню частину Закарпаття.

У середній частині Закарпаття гомін своєї державницької думки прокотився в грудні 1918 р. та в січні 1919 р. і виявив себе у двох осередках: 8. грудня 1918 «Руська Народня Рада» у Сваляві на вічі дооколишніх селян заявила за українською державністю. Одночасно, а саме на 10. грудня ц. р. мадярофільська інтелігенція скликала з'їзд представників Закарпаття до Будапешту і хотіла перевести ухвалу автономії Закарпаття як «Руської країни» в межах Угорщини. Але представники українців однодушно тому спротивились. Того, чого українці-русини самі добивалися в 1848 році і за що їх довгими роками переслідувано, тепер вже не хотіли, бо державно-політична їхня свідомість значно зросла. Їм тієї мадярської автономії було вже замало.

На день 18. грудня 1918 р. д-р Михайло Брацайко скликав Крайові Збори представників східного Закарпаття в Мармарошському Сиготі. Там було одногослоно ухвалено відірватись від Угорщини. На цьому Зборі — обрано «Мармароську Руську Народню Раду». При тому зібрані протестували проти того, щоб українську землю прилучувати до будь-якої чужої держави та рішено скликати на 21. січня 1919 р. до Хусту «Загальний Собор усіх русинів живучих в Угорщині» по одному представникові від кожних тисячі душ.

Такий з'їзд відбувся запланованого дня в Хусті при 420 представниках і виніс такі самі ухвали, що й попередні з'їзди на західньому та східньому Закарпатті й тим самим ствердив волю закарпатських українців злучитись з соборною Україною.

Одначе для переведення тих ухвал в життя було

мало власних сил. Самі закарпатські українці не могли опанувати ситуацію, що розгорталась в ті часи після упадку Австро-Угорської монархії і протидіяти одначасно проти кількох ворожих сил.

З півдня рушила малярська комуністична червона гвардія Беля Куна. Її тиснули румуни, самі просуваючись в напрямі Закарпаття, зазіхаючи на закарпатську Гуцульську Республіку, як на сусідню до них північну територію колишньої Угорщини.

З другого боку, з заходу, положення ускладнювалось з чехами і словаками, які мали також свої апетити на нашу землю. Вони бо діяли в інтенції ухвали й договору американських русинів з Масариком та під впливом закарпатських русофілів. В січні 1919 року чехо-словаки заняли своїми військами західне Закарпаття з такими староукраїнськими містами: Любович, Київ, Львів, Пряшів, Межиляборець, Михайловиці.*

В Пряшеві під впливом і активною підтримкою чехів створився москвофільський «Карпаторускій Народний Совет», що дня 7. січня 1919 р. проголосив злуку Закарпаття з Чехо-Словаччиною. Збори ж Пряшівської «Руської Народної Ради», скликані знову о. Невицьким, розбили чехи й москвофіли, а сам отець, переслідуваний чеськими властями, як небезпечний політичний ворог, мусів виїхати до Америки.

Закарпаття не мало власної військової сили. Тому ще з Хусту вислано делегацію в Станиславів до Генерального Секретаріату Західної Української Народної Республіки зголосити рішення Хустського з'їзду про приєднання Закарпаття до Соборної Української Держави та просити помочі у тяжкій ситуації. Закарпатська гуцулія в тій делегації була заступлена енергійними та глибоко-ідейними й свідомими представниками: Николаєм Кабалуком та Іваном Бакла-

* Тут ми навмисне подаємо ці назви міст, з яких такі як Київ чи Львів найясравіше вказують звідки їх принесли з собою давні поселенці, тепер автохтони цього краю.

жуком — обидва з села Кваси на Рахівщині, а також Юра Цокан з Ясіня.

Але Генеральний Секретаріат ЗУНР не хотів офіційно входити в конфлікт з румунами. Справу полагодили самі військовики на свій спосіб: зі Станиславова мала вийти група галицького війська в напрямі на Мукачів. Другу групу рішено було zorganizувати на Галицькій Гуцульщині, в Коломиї, і вислати через Ворохту до Ясіня. Цю допомогу треба було вислати негайно, щоб захопити територію Закарпатської Гуцульщини скоріше, ніж на те спроможуться румуни, що посувалися в напрямку на Мармарош-Сигіт.

На Свят-Вечір 6 січня 1919 р. в Окружній Команді в Коломиї, в порядку «безумовно-довірочного» воєнного наказу zorganizовано відділ. Комендант групи, поручник д-р Петро Зволинський дає детальні вказівки чотарям Євгенові Поповецькому, Юркові Циганюкові та Степанові Зибачинському і призначає вилучення на наступний вечір.*

Згідно зарядження, на перший день Різдва Христового, 7. січня 1919 р. мусять вони зайняти Ясіня. Там мають наскоро оформити відділ добровольців гуцулів, наступати на Мармарош-Сигіт, і, занявши його, злучитись із станиславівською групою, що вийде на Мукачів. По всій залізничній лінії Ясіня-Сигіт є малярські червоні залоги. Їх треба зліквідувати.

Нарада закінчилася коло другої години ночі, а вже ранком 7. січня всі зійшлися в касарні 36-го полку ім. Гетьмана Івана Мазепи і стали готуватись до запланованої виправи.

7-го січня о годині 4-тій по полудні вже все готове. Коломийська група складається з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стрільців і двох

* Для увіковічення св. пам'яті подаємо, що чотар Е. Поповецький упав на полі слави 17 січня 1919 р. в Мармарош-Сигіті, про який то бій буде мова далі, і похований на греко-католицьким цвинтарі там же, а чотар Ю. Циганюк умер у грудні 1919 р. на тиф у Витаві коло Вінниці.

ясінських гуцулів, як провідників, а разом 25 воїнів. озброєння кожного: кріс, 50 набоїв, пістоля Штаер та по дві ручні гранати. Машинові кріси мали здобути від мадярів. Тимчасову команду над групою перебрав чотар Зибачинський.

О сьомій годині вечора простував відділ з касарні на залізничий двірець. Окрім них, ніхто інший не знав, чого й куди вони рушили. Подальше від двірця, щоб ніхто не бачив, повлазили вони в товарний вагон, замкнулись і вже по кількох хвилинах причепив їх паротяг на кінці особового потягу. Лиш один машиніст знав, який «товар» він везе на той бік Карпат. Він же знав, що перед Ясіням він має придержати поїзд на кілька хвилин, щоб стрільці мали час вискочити з вагону. Там їх чекатимуть ще три ясінські гуцули, що мали завести відділ вояків під бараки-касарні, де знаходилась мадярська залога.

Евентуальна невдача цієї виправи помстилась би криво на її учасниках. Дипломатичною дорогою не було б можна оправдати цього виступу. Кожний це знав, що його доля залежить від рішучості й сприту його самого і кожний був рішений на все. Відвагу їм давала віра в справедливість їхнього діла, а цю віру скріплювала надія на Божу поміч.

Ще не було другої години по півночі, коли поїзд припинив на хвилину хід і всі учасники виправи вискочили з вагону. Чотар Циганюк з чотирма стрільцями рушив слідом за поїздом і захопив бюро руху й телефон на станції Ясіня. Решта вояків під проводом трьох місцевих гуцулів тихо просувались селом до касарні мадярської залоги. Перед бараком касарні заскочили двох вартових і їх сбезброїли. Потім стрільці вскочили в касарню, що була слабо освітлена, й розбіглися по залі, де глибоким сном спали червоні гонведи. Їхню зброю захопили в прибічній кімнаті. Тому мадяри без жодного спротиву, піднявши руки, здалися в полон: 187 вояків на чолі зі своїм капітаном. В руки українців попало 260 рушниць, 4 скоростріли та поважна кількість аmunіції, в тому чимало ручних гранат, а до того ще й добрий провіант. Так

здійснились слова літопису: «Один бо хоробрий поже-
нет сто, а од ста двигнеться тисяща»...

Чотар Поповецький з 14 стрільцями й гуцулами стережуть полонених, а Зибачинський — теж з гуцулами-добровольцями — йде на двірець, де Циганюк зі своєю чвіркою виконав усе, що було наказано. Начальника двірця вже заарештовано, а коло телеграфу й телефону працює його помічник, українець з Наддніпрянщини, з полонених у світовій війні, про що мадярська влада не знала, бо він ще раніше зумів своє походження «сховати».

Світає 8. січня 1919 р. Гуцули в Ясіню під проводом братів Ключураків та Клемпушів проголосили збройний наступ Гуцульської Республіки проти мадярів з ціллю зайняти Потисся аж до Сиготу. Військових гуцулів добровольців формує Іван Клемпуш. Перший їх відділ має 32 озброєних гуцулів у своїх чудових яскраво-кольорових убраннях. Відділ перебирає двірець і вивішують на будинку синьо-жовтий прапор.

Того ж дня прибуває, зустрінутий військовим церемоніялом, як комендант, поручник д-р П. Зволинський.

9-го січня звільняють усіх полонених.

19-го січня з Косова прибуває сотня галицьких стрільців з двома скорострілами, під командою поручника Миколи Саєвича та ще одна чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибуває поручник Воробець і перебирає тактичний провід дальшого наступу на Мармарош-Сигіт. З ним же прибув чотар Герасимович для ширення національної пропаганди, маючи зі собою чимало українських книжок і часописів.

Спроба переговорів з мадярами про добровільне звільнення залізниці для заняття української території нашими військами, не дала результату. Тоді, 14-го січня, виступило гуцульське військо проти мадярів, маючи вже дві сотні, один пробоевий відділ, шість скорострілів. Наступали вони потягом з тендером спереду з укріпленими на ньому скорострілами. А дорогою, що йде попри залізницю над річкою Тисою, провалляв між горами, рушив другий відділ. За шість кілометрів

коло Кевелева прийшла перша бойова сутичка з мадярами. Вони залишили своїх ранених і вбитих та кількох полонених, і втекли через Кваси до Рахова. Того ж дня гуцульські відділи захопили Кваси й Рахів, звідки мадяри поспішно відступили двома ешелонами. Перестрілка велася недовго так, що над вечір Рахів був в наших руках. В той час туди прибувають з Коломиї під командою поручника Ярослава Гафтуняка дві польові гармати.

Залишивши в Рахові підхорунжого Н. Перга, як коменданта залоги, відділ гуцульського війська заняв 15-го січня Трибушани і Великий Бичків та наблизився до Мармарош-Сиготу. Там одержано відомості, що з другого боку, хоч ще далеко до того міста, але вже зводять бої румуни з червоними мадярами і також простують до Сиготу.

Мармарош-Сигіт гуцули захопили також легко. Мадярський підполковник, комендант міста, не чинив великого опору. Тут гуцульський відділ захопив 30-ть крісів та три скоростріли.

На двірці гурток студентів-українців зустрів нашу виправу співом «Ми гайдамаки». Під звуки військової сурми піднесено на двірці український прапор, що його подарувала група коломийської інтелігенції, що вже довідалась про звільнення Ясіня від мадярської влади і послала той подарунок вслід за наступаючим відділом.

Провід групи того гуцульського війська перебирає пор. д-р Денис Маєр-Михальський. Український відділ розміщується в місті в касарнях та виставляє сторожу на двірці, в місті та в сторону наближення румунів. Наша команда шукає «дипломатичного» зговорення з румунами; ад'ютант румунської бригади поручник Грам повідомляє, що на другий день румунська команда вишле парламентарів для порозуміння в справі Сиготу і взагалі відносно взаємин між румунським і українським військом. Тому було наказано нашим стежам не стріляти.

Однак в ночі з 16 на 17 січня румуни зрадливо

оточили Сигіт густими лавами свого значно переважачого числом війська і сильним обстрілом та багнетним нападом заняли Сигіт. Захопивши місто, румуни кольбами крісів добивали наших ранених вояків та ще дужче знеславили себе грабунками плащів чи взуття з наших недобитків, що попалися їм в полон. Кругом міста, аж до замерзлої Тиси лежали трупи українських стрільців і гуцулів, що завзято бились, не піддаючись до самої смерти. Дорого заплатили закарпатські гуцули з галицькими стрільцями за цей наступ на Сигіт: 60 убитих і 30 ранених. Це відношення — в два рази більше вбитих від ранених — найяскравіше показує, як хоробро й завзято боронили свою землю наші добровольці. Тут упали за славу Гуцульської Республіки такі галицькі старшини: чотар Євген Поповецький, поручник Ярослав Гафтуняк та підхорунжий Забадюк, судячи по їхніх прізвищах — також гуцули з прикарпатського боку. Полоненим румуни закинули, що вони большевики, змішуючи таким чином наших вояків з тими мадярами, проти яких і наші гуцули і румуни наступали перед критичним днем і які втекли з-поміж двох вогнів. Полоненим румуни загрозили розстрілом і дуже над ними знущалися протягом семи місяців інтернування в Сибіу (Германштадт). Лише по довгих стараннях української влади ЗУНР з Станиславова, тих полонених нарешті пощастило перевести через Дністер до Кам'янця Подільського.

В той час, як сталася ця подія в Сиготі, на нашу залогу що лишилась в Рахові, напали мадяри, що їх було звільнено з гуцульського полону в Ясіні та що розбіглись перед гуцульським наступом, а тепер скористались відсутністю більшого відділу українського відділу війська в Рахові. Вони ранили коменданта залогі і двох стрільців, одного вбили, а решту полонили та жорстоко розправилися з місцевим населенням — гуцулами, які завзято боронились самі й заступалися за стрілецьку залогу. Між ними впав у вуличнім бою староста Рахова гуцул Іван Попенко разом з іншими односельчанами. Закарпатський поет Василь Гренджа-

Донський увіковічнив його славу таким віршем про всю ту епопею:

СМЕРТЬ ІВАНА ПОПЕНКА

О, хто то Попенко?
Попенко звичайний Гуцульщини син.
Попенко із крови повстанець один!
Він сином народу, що муки зазнав,
В ярмі у неволі віками страждав.

О, хто то Попенко!
Кругом небезпека, кругом вороги,
Мадярська держава і... земні боги.
Попенко ночами в околиці бродить.
Так віддано щиро за справою ходить!
Попенко відважний, Попенко герой!

І сіє він слово і гасло нове,
Що подихом волі розбурхало світ:
»Вставай, мій народе, бо воля зове!
Вставайте до бою, порвіте кайдани,
У вільнії руки ви зброю беріть!
І вільнее сонце засвітить над нами.

Ох, гори камінні, промовте, скажіть:
Чи ж ми не страждали за тисячу літ?
Нас вішали, били, без суду стріляли,
Знущались над нами, в тюрми замикали,
Історія наша — то муки, терпіння,
Багато говорять криваві листи...
Нам висохли очі, в журбі по камінню,
Ми ляли сльози, садили хрести.

Гей, хлопці, молодці!
Не кидайте зброї, рушниць, ні набоїв,
Що з фронту чужого принесли домів!
Вона нам потрібна — Гуцульщину рідну
Захопимо нею із рук ворогів.
І стане наш нарід великий і славний,
Щасливим і вільним притоптаний край...
За рідную волю, за щастя народу,
Вставай, мій народе, до бою вставай!«

І нарід послухав, підняв боротьбу,
Криваву, завзяту, криваву, святу.
На рідному фронті Гуцульщини цвіт
Ще досі такеє ніде і не чули:
»Шляхотних« малярів побили гуцули...
Боролися хлопці, здобули Сигіт.

І дармо рубали — та змія живе!
І зрадою, підло, сильніших зове:
Жорстокі румуни одного дня вранці
В нерівному бою розбили повстанців...
Закапані кров'ю стежки і дороги...
Немає рятунку, нема допомоги,
Багато із них полягло за народ!

Ще тільки Попенко тримає село,
Свої поважають і люблять його,
І старостування йому доручили.
Маляри, ципцери його не любили,
За волі бажання, за світлі думки.

О, що за відвага! О, що за герой!
Тривогу повстанців у дзвони голосить,
Печатка в кишені, в руках карабін,
Ворожі загони він кулями косить,
Стоїть у болоті, в снігу до колін...
По лицарськи, сміло воює, як лев!
У вуличних боях боронить село,
А маляр надкрався і кулю сталеву
Послав з револьвера в гуцульське чоло.
Звалився повстанець на рідний загін,
І випав у нього із рує карабін...

Така патріотична віршована пам'ятка лишилася в цих рядках і про те гуцульське повстання, що вилилось в Гуцульську Республіку, і про одного з героїв її оборони. Далеко пізніше, вже по упадку Карпатської України в 1939 році авторові цієї розвідки прийшлося зустрітися в малярському полоні в концентраційному таборі Варіо-Лопош коло Ніредгази з поетом Гренджою-Донським, що теж був учасником Карпат-

ської Січі. Тоді маляри жахливо знущались над ним, пригадуючи йому при кожному допиті оцей вірш.

* * *

Друга помічна група галицького війська, що виступила з Станиславова на Мукачів в обхід території обсадженої малярами, успішно обсадила, згідно з наказом, Мукачів, але далі, перед малярською перевагою не пішла. Довідавшись про невдачу Коломийської групи з гуцульськими добровольцями в Сиготі, повернулася з великими втратами в Галичину.*

Про хід дальших подій в Закарпатській Гуцульщині та про Гуцульську Республіку появився дуже вартісний опис пера проф. Августина Штефана п. н. «Українське військо в Закарпатті» на сторінках «Вістей Комбатанта» ч. 1, Торонто — Нью-Йорк, 1967 р. З огляду на цінність того матеріалу, при тому з деякими іншими датами, наведемо його тут дослівно, лише з незначними скороченнями.

...Після обсади Сигота румуни обсадили Бичків і Трибушани. В Рахові створено малярсько-німецьку міліцію, яка перебрала управу міста і навіть допомогла ясіньським малярам створити міліцію і запанувати в Ясіню... Степан Клочурак, Василь Клемпуш і Дмитро Німчук з невеликим гуцульським відділом перейшли на галицький бік. Станиславівська команда приділила їх до півкуренья під командою сотника Романа Рогужинського і вони 5 лютого знову здобувають Ясіня. Степан Клочурак організує адміністрацію Ясіня й околиці з населенням коло двадцять тисяч душ. Галицьке військо було відкликано. Але тоді вже була зорганізована гуцульська міліція з кругло 400 озброєних добровольців. Ясіньські гуцули створили маленьку са-

* Докладніше про виправу галицьких стрільців 36-го полку ім. Гетьмана Івана Мазепи з Коломиї зреферовано в спогадах Ст. Зибачинського в статті «Випад галицьких військ на Закарпаття» в «Літописі Червоної Калини» ч. 7-8 за липень-серпень 1932 р., з якої скористався частинно і автор цих спогадів.

мостійну державу, що стала відома під назвою Гуцульська Республіка.

Свого роду парламентом тієї Республіки стала Гуцульська Народня Рада, яка була доповнена до 42-ох членів, між ними два мадяри-ціпцери* і два жиди. Всі справи Гуцульської Республіки обговорювались на відкритих засіданнях Ради. Щоб не було зради, то телефонічну й телеграфічну сполуку з тими селами, що були під мадярським, або під румунським пануванням, закрито, а дроті зірвано.

Владу Гуцульської Республіки поділено на чотири секції. 1) Секція військова й зовнішніх зв'язків — провідник Степан Клочурак, заступники Василь Клемпуш і Дмитро Німчук; 2) Секція внутрішня — провідник староста Михайло Іванюк, комендант поліції Михайло Мочаринюк; 3) Секція господарська — провідник Тимчук, підсекція лісова — провідник Клочурак (батько Степана); 4) Секція харчова — провідник Юра Кабалюк.

Комендантом війська і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Клочурак. Військо мало відзнаки української армії. Військо обсадило границі, не було сили, щоб їх (границі) пересунути, але боронили того, що було. За військові дрібні провини команда засуджувала на кілька днів різати дрова, або орати в користь військових вдів і сиріт.

Внутрішній порядок був дуже добрий. Грабунків не було, за менші провини, як, наприклад, сварки чи п'янство, староста Іванюк судив винуватця на кількагодинну, або кількадеенну примусову працю.

Внутрішня секція старалася і про культурні потреби. В школах науку вели українською мовою. Для молоді був організований хор; він виступав на вечірках, що їх військова команда час від часу влаштовувала.

Найважливішим завданням господарської, лісової

* »Ціпцерами« гуцули називали німців, що їх було переселено на Закарпаття за Марії Тереси і які в кількох поколіннях вже змадяризувались.

і харчової секції було прохарчування коло двадцять тисяч людей. Ясіня мало на вивіз тільки дерево. Лісова секція видавала дозвіл на вируб лісу. Деякі, як старий Сабатюк, були проти того, щоб брати дерево з державних лісів, «бо як вернуться мадари, то буде зле». Але старий Клочурак сказав: «У мене дев'ятеро дітей, і хоч би всі пішли в жебри, я підпишу рішення на вируб з державних лісів, щоб нарід з голоду не вмер». Більшість приняла цю постанову і старий Клочурак виїхав аж до Жмеринки, в Україні, щоб міняти дерево на харчі. Йому вдалося дістати і доставити до Ясіня чотири вагони кукурудзи, зокрема два для військових вдів і сиріт та родин полонених. Крім того привіз вагон нафти, 20 центнерів цукру і 180 центнерів білої муки на паску. Гроші платили (за привезений товар), хто міг, або відробляли при деревній праці. Грішми в обігу були мадярські корони і українські гривні.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 року. Того дня румуни вмаршували до Ясіня, виарештували членів Ради, а Степана Клочурака відвезли до Брашова, де він просидів кілька місяців в тюрмі, і був звільнений заходами української дипломатії. Старого Клочурака румуни водили по вулицях, б'ючи рушницями так, що він, сильний чоловік, від того часу почав хворіти і передчасно пішов у могилу.

Василь Клемпуш і Дмитро Німчук щасливо дісталися до Галичини, де у Ворохті і Стрию вели інформаційні відділи.

Румуни панували в Ясіню довше як рік, і відійшли щойно 30. червня 1920 року, коли чеська адміністрація перебрала цілий Мармарош, за винятком Сигота і 14 українських сіл в околиці Сигота, що їх Трианонським договором передано Румунії.

Але Гуцульська Республіка в Ясіню і за час панування румунів довго не зрікалась своїх державницьких мрій та не давала спокою своєю партизанкою гуцулів і несподіваними нападами на своїх ворогів. Історик «Визвольної боротьби на Західних Українських Землях», Сидір Ярославин (Філядельфія, 1956 р.) на

ст. 101-й твердить, що Ясінська Гуцульська Республіка в горах втрималась і давала себе знати своїми воявничими виступами впродовж п'яти місяців. До того ж ще треба додати, що частина тих завзятих гуцулів Закарпаття перейшла до Української Галицької Армії і там мали свою сотню ясінських гуцулів, що брала участь в Визвольній Боротьбі.

* * *

Про Гуцульську Республіку лишився слід в чеській літературі. Зокрема в енциклопедії «Пріручни Словнік Научни», видання Чехо-Словацької Академії Наук, Прага, 1963 р. під гаслом «Гуцульська Республіка» читаємо (подаємо в дослівному перекладі):

«ГУЦУЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА» — так називається подія з найновішої історії гуцулів. В Ясіні 7. листопада 1918 р. на з'їзді 3.000 представників всіх гуцульських громад в Мадярщині було рішено відділитися від Мадярщини і приєднатись до повставшої України. Вже тоді говорилось про можливість приєднання до іншої слов'янської держави.

Було обрано 30-членну Народню Раду з участю представників мадярської і жидівської меншин. Зорганізовано відділ добровольців, який в силі 1.000 чоловіків при одинадцяти скорострілах та при двох гарматах обсадив гуцульський край, а 19. січня і Мармарошський Сигіт під командою українського поручника Воробця та місцевих провідників: Дмитра Німчука, Степана Клочурака та братів Дмитра, Івана й Василя Клемпушів. Але мадяри при допомозі румунського війська відбили назад Мармарошський Сигіт.

Самостійна Гуцульська Республіка в Ясіні, зорганізувавши всі адміністративні установи, проіснувала три місяці, аж до кінця березня 1919 р., коли румунські війська заняли цілу східню частину Підкарпатської Руси. Потім було рішено приєднати Підкарпатську Русь до Чехо-Словацької Республіки, до чого прислужились і гуцули рішенням Української Центральної Ради в Хусті (Д-р Михайло Брацайко). Чехо-

словацьке військо обсадило край гуцулів аж в літі 1920 року». (Автор цієї нотатки — Седлак).

* * *

На пам'ять про ті історичні події в Ясіні, в центрі села, над бурхливою річкою Чорною Тисою, перед будинком сільської управи збудовано пам'ятник. Це гранітна колюмна-брила з написом: «896—1896. Борітеся — поборете!» а під тим дата: «8. XI. 1918». Це згадка про тисячолітню минулу мадярську неволю та дата повороту до волі і вираз нової програми — боротьби аж до повної перемоги.

А в 1938 році на місці першої перемоги гуцулів над мадярами, коло ясінського залізничного двірця, на Костарівці, на видному на всі боки місці члени Гуцульського Коша Карпатської Січі збудували руками січовиків і січовичок великий кам'яний пам'ятник з плитою на честь героям Гуцульської Республіки і постановили урочисто відзначати щороку день проголошення своєї романтично-бравурної держави, що згідно з волею гуцулів мала увійти як прекрасний самоцвіт в корону Великої Соборної Української Держави.

Таке свято, перший раз, відбулося в Різдваї свя-та 1939 р. і автор цих рядків брав у ньому участь.

* * *

Але повернімось до опису перерваних в наших спогадах подій.

Отже, в Закарпаттю утворилась така ситуація, що мадяри старалися ще якийсь час відбивати той край. Східню його частину захопили румуни, як то описано вище, а західню частину, то є Спішщину й Пряшівщину окупували чехо-словацькі війська.

В такій ситуації закарпатські українці мали до вибору або погодитись на обіцяну мадярами автономію «Руської Країни», або автономію в Чехо-Словацькій слов'янській державі. Повірили закарпатські українці чехам і прийняли Філядельфійську угоду з 12. листопада 1918 р., яку було підтверджено і покладено як підставу до Сен-Жерменського договору Чехо-Словацької Республіки з державами Антанти з 10. вересня 1919 р. про прилучення Закарпаття до Ч. С. Р.

Але умов цього міжнароднього договору Чехо-словацький уряд не виконав повністю впродовж двадцяти років злуки цих двох земель. Навпаки, всупереч догоді з представниками карпатоукраїнців в Америці, чеський уряд погодився на розшматування краю на три частини. Східні окраїни Мармароцини з Сіготом заняла — в порозумінні з Ч. С. Р. в 1919 р. — Румунія. Західню ж частину — Пряшівщину і Спішщину — прилучено до Словаччини. Адміністраційно було відокремлено тільки східне Закарпаття зі столицею Ужгородом та більшими містами й містечками — Мукачів, Перечин, Берегово, Севлющ, Хуст, Свалява, Тячево, Бичків, Рахів, Ясіня й Богдан. Цю відокремлену країну під чеською адміністрацією офіційно названо «Подкарпатська Русь».

Це була перша кривда в новому стані краю. За нею пішли інші.

КРАЙОВИЙ ГИМН КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

(Написав Александер Духнович)

Підкарпатській Русини,
Оставьте глибокий сон.
Народний голос зове вас:
»Не забудьте о своїх«!
Наш народ любимий
Да будет свободний
Од него да оддалиться
Неприятелей буря,
Да согріє справедливо
Наше руськоє племя.

Желаніє руських вождь
Руський да живе народ,
Просим Бога Вишнього
Да поддержить руського
І дасть віка лучшого.
Желаніє руських вождь
Руський да живе народ,
Просим Бога Вишнього
Да подержить руського
І дасть віка лучшого.

КУЛЬТУРНО - НАЦІОНАЛЬНА БОРОТЬБА В 1919—1937 РОКАХ

Намісником Закарпаття пражський чеський уряд призначив чеха д-ра Брейху і додав йому до помочі чотиричленну управу під головуванням д-ра Гр. Жатковича, того самого, що підписав в імені американських закарпатців угоду з Масариком про повну автономію.

Брейха робив усе можливе, щоб здавити рух між українцями, які збудились по зміслу слів свого крайового гимну — «Підкарпатські русини оставте глибокий сон» і рвалися до нового життя.

Д-р Жаткович з своєю управою навіть не почав урядувати й через рік, переконавшись, що «його уряд» слухає не його, а д-ра Брейху, подякував і повернувся до Америки.

Тоді й почалася та національно-культурна боротьба на Закарпатті, яку в ті часи, можна сказати, очолювала з українського боку «Просвіта». Найперше та організація постала в Ужгороді 9. травня 1920 р. Від тієї дати треба рахувати початок її не лише легальної праці, але й боротьби карпатських українців за своє «Я» на культурно-освітньому полі в нових, легших обставинах, в яких опинилось Закарпаття, звільнившись з-під мадярського панування після Першої світової війни. В ті ж бо часи Закарпаття, в силу міжнародного договору ввійшло в 1918 р. в склад новоствореної Чехо-Словацької держави, маючи загарантовану тим договором автономію.

Перші збори в справі основи Т-ва «Просвіта» скликав о. Августин Волошин. На них були присутні та брали участь усі визначні тоді закарпатські діячі: д-р Ю. Брацайко, д-р М. Долинай, брати Стрипські, Я. Остапчук та інші.

З невеликого товариства, «Просвіта» за 18-19 років свого існування, виросло в могутню організацію. Під кінець того періоду «Просвіта» мала 14 філій, 235 читалень (на 487 громад у краю) та 17.000 членів. При тому на Гуцульщині кожне село мало свою «Просвіту». Майже при всіх читальнях було założено книгозбірні, що разом мали поверх 32.000 книжок, а поодинокі читальні мали і по тисячу книжок. Книгозбірня централі нараховувала біля 10.000 книжок. При читальнях існували 143 аматорських гуртки, з них 64 мали свої окремі сцени. «Просвіта» на Закарпатті мала 95 хорів, 12 оркестрів і понад 40 спортових гуртків. Багато читалень мали свої власні доми. Зокрема гарний дім високої вартости, та ще й з кіном, мала централія в Ужгороді та філія в Берегові, а також і Рахів. При централі від 1921 р. існував добре зорганізований український театр під мистецьким проводом відомого українського артиста Миколи Садовського. Пізніше, коли Садовський виїхав в Україну, то його заступив Загаров. При централі зорганізувався літературно-науковою відділ з бібліотекою та історично-культурним музеєм і видавництвом «Наукового Збірника», що містив надзвичайно цінні науково-історичні матеріали з дослідів минувшини й сучасности Закарпаття. Заходами централі вийшло до 150 популярно-освітніх книжок та видавано дитячий журнал «Пчїлка». Філія в Хусті видавала журнал для дорослих «Світло». Також в Хусті засновано другий просвітянський постійний театр «Нова Сцена» під проводом і режисурою українського емігранта, полковника Миколи Аркаса.*

Після смерті М. Аркаса театром проводив Август-

* Полковник Микола Аркас помер в осені 1938 р. і на його бажання був похований на римо-католицькому цвинтарі в Хусті на лівій стороні при вході з великої брами на високій горі коло замку. В його похоронах взяла участь почесна чота чехо-словацького 45-го пішого Румунського полку під командою аспіранта-чотаря Йвана Сарвадія. Труну покійного везли на ляфеті, а при самому похороні йому було віддано всі належні військові почесні.

тин Шерегій. «Просвіта» мала ще свої діяльні відділи: жіночий і молодіжний.

Велике значення діяльності «Просвіти» на Закарпатті мали театральні вистави. Це було для того краю в ті часи щось нове. Переважна частина населення, особливо в селах, уперше бачила театральні вистави. Побутові та історичні п'єси робили особливе враження, а їх виховний вплив був надзвичайно великий.

В початках ті вистави відбувалися безкоштовно, щоб до участі в них прикликати найширші верстви населення. Цікаво описує свої враження про першу виставу театру «Просвіти», що відбувалася на Гуцульщині, в Ясіні, Микола Вайда. Опис позичаємо з його статті про Т-во «Просвіта» в Ужгороді, що була надрукована в «Новому Шляху» ч. 98 за 1955 рік.

«...в Ясіні була оголошена вистава театру «Просвіта» з Ужгороду безплатно. Люди чомусь боялися зайти в залю. П'єса «Ой, не ходи Грицю» почалася. Люди стоять під домом і мимо запрошення зайти в залю, не відважуються йти далі. Цікавіші заглядали через двері й вікна. Адміністратор знову й знову просить зайти, підкреслюючи, що можуть бачити безплатно, але не заходили, не довіряли. Опісля якісь сміливіші зайшли, але зала була майже порожня. Між тим виходить один гуцул і кричить: «Гей, кумове, ану-ко йдіть, грошей не питають, а красно бавлять!» І знову сміливіші зайшли, почалася остання дія. По закінченні ніхто з залі не виходив. Що більше, діти втікали додому й кликали батьків. Тих, що не виходили, наминали, що уже кінець, але вони все чекали, що ще будуть бавити. Коли до Ясіня знову прибув театр, то уже годинами перед тим стояли під домом і чекали. Найбільше тішились діти. Вони помагали носити стільці і робили все, щоб тільки бачити, як бавлять. Це пізніша молодь, з якої вийшло перше українське покоління Закарпаття»...

* * *

Чинність «Просвіти» в Карпатській Україні можна характеризувати як вповні активну й завзяту в своїх стремліннях. На Закарпатській Гуцульщині особли-

во активними були потім «Просвіти» в Рахові, Ясні, Великому Бичкові, Квасах. Великий Бичків уславився зокрема навчанням українських народніх танців.

Основою успіхів праці «Просвіти» Карпатської України була участь в ній частини національно-свідомої інтелігенції без різниці віку, віровизнання, політичних переконань і походження, а зокрема учительства. Ця участь була завжди вітана з боку масового членства — нашого селянства, яке цінило й шанувало ту участь. Тільки завдяки тому і єдності в організації чинність місцевих читалень, наприклад, за рік 1935, то є коли «Просвіта» не набрала ще вершка свого розмаху праці, виказувала влаштування 432 театральних вистав та 2.436 різних національних святкувань, концертів, пописів, відчитів і т. д.

Трудним питанням для розвитку діяльності «Просвіти» була фінансова справа. Але все ж таки централь Т-ва мала можливість за допомогою філій утримувати кількох постійних співробітників, що систематично провадили головніші культурно-освітні, організаційні та господарські сектори Товариства. Фінансові труднощі тільки загартували просвітян та викликали серед них приклади надзвичайної жертвенности, зокрема на місцях, в читальнях. Знаю приклади, як небагаті господарі а то й малописьменні самоуки в Квасах купували й дарували для «Просвіти» книжки, інколи свідомо заборговуючи через те свій маєток. Згадую й інші приклади, що їх хочу навести. Багатьом просвітянам приходилось виїздити на заробітки в Чехію або Словаччину, а молоді — також туди на вищі студії. Там підо впливом оточення починали вони вживати в родинях знайомих чи при повсякденних зустрічах у місцевому суспільстві чужу мову: чеську, словацьку, польську, а то й московську. З часом таке засмічування своєї мови чужими словами й виразами почало траплятись і в розмовах зі своїми людьми. І ось, щоб прикликати свою увагу й стримувати себе від такого явища, гуцульська «Просвіта» з Квасів закликала запровадити по хатах тих заробітчан і студентів «просвітянські скарбоньки» і до них

за кожне чуже слово винуватий мав вкидати по десять гелерів (центів). Таке припоручення був дістав також і автор цих рядків, коли ще тільки на літо приїздив «на свіжий люфт» в Кваси, а мешкав як секретар Українського Університету в Празі. Пригадую, що таким способом збирали ми досить поважні суми, відсилали їх у Кваси й діставали писемні подяки від голови тієї гуцульської «Просвіти» Миколи Студеняка. Така «мода» потім поширилась і на інші місця. А що, коли б цю «моду» завести серед нашої еміграції в Америці та інших країнах вільного світу на користь культурно-національної української справи?!..

* * *

Ото ж, гроші не були перешкодою для розвитку «Просвіти» на Закарпатті. Люди вміли собі допомогти. Бували там далеко гірші перешкоди, які для організаційного нашого життя в Америці нікому й не снилися.

Ще при заснуванні «Просвіти» в Ужгороді мала вона ворогів: мадярів та чехів, що тримали в своїх руках адміністративно-політичний апарат, а також — в особі місцевих наших москвофілів і москалів-емігрантів. Проти «Просвіти» всі вони подали собі руки. Ще лише як розійшлася чутка, що хотять заснувати «Просвіту», пішла гостра нагінка проти задуманої організації в чеських часописах і то в офіціозах та в місцевих москвофільських газетах. Особливо старалася протидіяти компанія, що зібралася коло редакції «Подкарпатске Гласи», до якої належали і свої яничари. Та редакція видумувала несотворені речі на адресу української «іриденти»,* яка, мовляв, організує «Просвіту». А коли нарід вийшов у день загальних зборів із церкви, де відбувалася відправа в наміренні «Просвіти» й подався до домівки, де мали відбутися установчі збори, то там уже сиділа підпита юрба. При перших

* »Іридентою« чехи називали національний рух, який, на їх думку, міг привести українців до бажання відділитись від Ч.С.Р., а приєднатись до України.

словах предсідника те підпите товариство почало бучу, лайку і навіть бійку, коли їх хотіли втихомирити. Стався заколот і комісар поліції розв'язав збори.

Коли ж «Просвіту» в Ужгороді таки засновано і її статут залегалізовано, то проти неї почались подвійні провокації. Москвофільські й мадярофільські часописи підняли крик, що «Просвіта» хоче «чехізути» наш нарід, а чеські часописи, прихильні до москалів, розписували, що «Просвіта» бунтує нарід проти чехів, тобто, настановлює «проти держави»...

Намісник краю, чех Брейха, сам великий москвофіл, при помочі московських приятелів почав закладати так звані «сільські читальні» хоч би лише на папері. При тому він заборонив відчиняти в місцях осідку тих «читалень» філії чи читальні «Просвіти». Ще трохи пізніше, в 1921-23 рр. москвофіли при урядовому сприянні заснували конкурентійне «Просвіті» — «Общество імени Олександра Духновича». Це «общество», зфальшувавши ідею того староукраїнського закарпатського письменника, почало провадити підтриману урядом пропаганду, що, мовляв, всі мешканці Закарпаття є «русскіє, тобто, москалі». Тій акції дуже одверто допомагав тодішній губернатор краю А. Бескид. «Общество» видало й поширювало по селах відозви, що ніби то «Просвіту» розв'язано, а до відозв долучувано готові друки до підпису, якими просвітяни мали передавати цьому «Обществу» майно своїх читалень. При тому бували випадки організованих нападів на просвітянські читальні, або різних турбувань прилюдних просвітянських зборів. Це був сильний і хитро організований наступ не лише проти «Просвіти», а й проти українського учительства, серед якого були й безправні емігранти, що роз'яснюючи ту брехню про ніби закриття «Просвіти», наражали себе на переслідування з боку жандармерії, за ніби політичну роботу проти держави... «Просвіта» витримала той наступ і відповіла величавим з'їздом в Ужгороді в 1930 році, в червні місяці. Такого вдалого з'їзду не сподівались не лише чеська адміністрація й москвофіли, але й самі просвітяни.

Новий губернатор, чех Розсипаль, що також тримав руку з москалями та їхніми симпатиками, почав новий наступ на «Просвіту». Його влада почала відкидати легалізацію статутів для нових читалень, а потім несподівано уневажила й ті статuti, що їх було легалізовано від 1928 року. Так, одним розмахом, зліквідовано цілу низку вже працюючих просвітянських організацій. По селах почався переполох. Про «Просвіту» знову заговорили, нібито, що вона таки «протидержавна організація». В багатьох читальнях «страха ради іудейська» завмерла діяльність, зборів не скликувано, а це дало владі причину закривати такі читальні як недіючі. Розпочались інтервенції й клопотання централі «Просвіти» перед вищими органами Ч. С. Р. і аж за 15 місяців справу полагоджено в той спосіб, що легалізовано новий статут, а це дало можливість поволі відновити те, що було знищено ворогами української культури.

Подібне повторила чеська влада вже в 1938 році, коли вже насувалась бурхлива хвиля здобуття незалежного життя в тій країні. Тепер жандарми дістали наказ просто замикати на колодку домівки «Просвіт», але з того вийшла компромітація вже падаючої влади. Закарпаття тоді вже почувало себе господарем у себе вдома. Колодку, що, наприклад, на неї замкнули жандарми «Просвіту» в Квасах чи інших селах Гуцульщини, як теж в різних селах Закарпаття, люди просто розбивали...

Отже, в «Просвіті» на Закарпатті не було фактів загальної байдужості до української справи навіть тоді, коли на неї приходили темні дні натиску з боку неприхильників і ворогів. При виступах на з'їздах і т. п. не було побоювання стати в ряд і йти походом під своїм жовто-синім прапором. Не було фактів, щоб у часи підривної чинности ворогів члени «Просвіти» ставились льояльно також до закликів з боку комуністичної партії. Таких осіб Товариство або виключало зі свого складу, або освідомлювало їх так вдало, що й комуністи нераз ставали добрими просвіт'янами. Не було прикладів нещирого ставлення до українських

інтелігентних сил, яких і так не було забагато на Закарпатті. Навпаки, їх в «Просвіті» підтримували й навіть оберігали від всякої напасти. Тому то «Просвіта» на Закарпатті при широкому розмаху діяльності, глибоко впливала на народні маси.

Мірилом того розгону праці і впливів за 17 років існування «Просвіти» на Закарпатті може бути Все-просвітянський Здвиг в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. На ньому було заступлено коло триста сіл з усіх сторін Закарпаття, в тому числі були заступлені всі села з Гуцульщини. Деякі групи просвітян йшли на той Здвиг пішки по 70-80 кілометрів. В маніфестаційному поході взяло участь 15.000 просвітян з 125 українськими прапорами та 190 таблицями-гаслами і те все — при великій неприхильності з боку раніше згаданих елементів. А всіх учасників того З'їзду — бо на нього прибули також і неорганізовані в «Просвіті» родини та знайомі просвітян, було до 30.000 душ. Учасники Здвигу на історичнім майдані українського князя Корятовича, на заклик богослова Івана Рогача, який пізніше загинув з рук ворога,* склали, голосно повторюючи, таке приречення: **«Присягаємо бути вірними силами українського народу й боротись за повну державну незалежність».**

Гуцули з Рахівщини і на тому здвизі відзначились масовою участю та взірцевою дисципліною. А в наступному 1938 р., 15 серпня «Просвіти» гуцульської Рахівщини влаштували свій здвиг у Рахові. Він був такий ефектовний змістом і оформленням, що трудно описати його прекрасний перебіг програми. В домівці «Просвіти» відбулася вистава «Запорожця за Дунаєм» під орудою полк. Миколи Аркаса, а потім мистецький культурно-освітній вечір з доповіддю та українськими народніми танцями. А на широкій поляні під горою відбувались руханкові вправи та народня забава. Погідний день сприяв Гуцулії і вона тут не лише бавилась, але й показала всю широту своєї прекрасної

* Іван Рогач, редактор «Українського Слова» в Києві, був розстріляний гестапом в лютому 1942 р. в Бабиному Ярі.

натури. Той здвиг своїм успіхом під кожним оглядом перевищував всі подібні перед тим імпрези. Гуцулія тут пишалась своєю красою, силою й душевними чарами. Вражінь тих ніколи не забуду.

Ті здвиги закарпатської «Просвіти», як результати внутрішньої дисципліни самого членства та чинності уплянованої її провідниками, були показові на зовні та мали свої глибокі внутрішні впливи на народні маси, підносячи їх дух і національну свідомість. Під безпосереднім засягом впливів «Просвіти» була зокрема підростаюча інтелігенція молодшого покоління, а зокрема учительство, що за винятком двох-трьох сотень емігрантів з Придніпрянщини й Галичини, все вийшло з надр закарпатського селянства. Саме тим пояснюється те, чому Українська Учительська Громада, що в 1925 р. мала ледве 100 членів проти москвофільського «Учительського Товарищества Подкарпатской Руси», яке мало 1.500 членів, а десять років пізніше, і то після нагінок на «Просвіту», наша Учительська Громада мала вже 1.650 учителів і видавала свій періодичний орган, а москвофільська учительська організація начислювала ледве 150 душ зрадників, свідомих чи несвідомих, свого народу, а серед них хіба десяток-два правдивих москвинів, що робили своє діло за рахунок нашого хліба.

Але ще важніше буде проаналізувати чи прослідкувати впливи «Просвіти» в її роботі скерованій на піднесення настроїв і свідомости мас не для спонтанних лише виявів в дні свят чи здвигів, а в дні, коли творились підвалини для життя цілої спільноти, для життя державного. Національна свідомість і її зріст в масах людності Закарпаття нерозривно відбився і на зрості політично-державницької свідомости й вироблености мас. І ось маємо такі цікаві статистичні дані:

В 1924 р., тобто на четвертий рік існування «Просвіти» на Закарпатті, при виборах до державного чехословацького союму, українські політичні партії здобули на Закарпатті всього лише 12,4% голосів, але одинадцять років пізніше при громадських виборах ті ж самі партії вже мали 36,3% усіх голосів і, нарешті, при

голосуванні до сойму Карпатської України в 1939 р. на українську виборчу листу припало 92,4% голосів.

Ще цікавіше провести рівнобіжне порівняння успіхів і упадку впливів комуністів на Закарпатті. Коли при виборах до чехо-словацького парламенту ця партія тут дістала 240.000 голосів, то після розвитку діяльності «Просвіти» і певного з тим національної освіти й свідомости населення, вже при виборах 1935 р. комуністи на Закарпатті дістали тільки 70.000 голосів, тобто, майже в чотири рази менше.

* * *

Підсумовуючи все тут подане, мусимо признати, що безперечно «Просвіта» на Закарпатті — в Карпатській Україні — відіграла величезну і почесну роль в національному відродженні й освідмленні того краю. Вона зорганізувала і здисциплінувала та піднесла свідомість потенціяльних, сплячих доти сил нашого народу.

В організовані ряди «Просвіти» включились всі свідомі українські інтелігентні сили. Ті провідники серед мас малоосвіченого членства не почували себе чужими, в тому числі й ті емігранти, що їх доля закинула сюди з Наддніпрянщини чи з Галичини. Їхнє післання розуміла маса, хоча після тисячолітнього мадярського панування була насторожена проти «панів», проти «зайд». І це тоді, коли серед наших мас на Закарпатті після довголітньої мадярської займанщини було тільки 6% письменних мужчин і тільки 3% письменних жінок. Але та маса жадала тепер співпраці освічених братів і щиро та щедро нею користувалася, здоганяючи те, що за батьків, дідів і прадітів втратила грамотність, а з нею свідомість і... волю.

Так, «Просвіта» на Закарпатті — в Карпатській Україні — підготовила цілий кадр місцевих і центральних діячів на полі громадським і політичним, що в просвітянських масах зі свого боку мали на кого опиратись у своїй діяльності.

«Просвіта» дала перші й тривалі підстави для створення українського театру на Закарпатті, що бу-

ло сильно діючим чинником серед широких мас громадянства.

«Просвіта» в Карпатській Україні була основоположником і організатором наукової і досвідної та музейної роботи, так дорогоцінної для тієї майже забутої перед тим, цікавої та багатой і чудової природою і своїм минулим «Української Швейцарії».

Завдяки добрій підготовній чинності «Просвіти» на полі культурно-освітньому й національному на Закарпатті, коли там пробила дванадцята година і постала Карпатська Україна, то легко постало завзяте до бравурности й вірне хоч би й до загину українській державній ідеї своє рідне добровільне військо, як відроджене козацтво — славна Карпатська Січ. Так тому тоді сталося, що Закарпаття не на слові, а на ділі, на гарячій, живій крові прилучилось до ідеї української Визвольної Боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу.

♦ * *

Але повертаймось до дальшої характеристики обставин та ілюстрацій тогочасної боротьби Закарпаття за своє національне «Я». Помимо того, що загал чеського суспільства як на історичних чеських землях, так і серед загалу чеської адміністрації на Закарпатті було москвофільське і упереджено наладоване супроти української національної ідеї, але були й шляхетні винятки. Празька Академія Наук визнала, що мова «подкарпатських русинів» є мовою українською та що мешканці того краю — автохтони «Подкарпатска» — є плем'я українське таке саме, що живе над Дністром і над Дніпром. Але, повторюємо, більшість чехів, а головню їхній адміністративний і політичний урядовий апарат на Закарпатті тримались іншого, протилежного погляду і неприхильного відношення до українського культурного питання на Закарпатті.

Щоб ми могли мати успіх в культурно-національній боротьбі, треба було мати в своїх руках крайову самоуправу, обцяну Сен-Жерменським договором. Але Брейха не допускав до її створення. Він обдурював чеський уряд і чеське суспільство, що ніби то нема

кому давати ту самоуправу, мовляв, люди на Закарпатті назагал темні, не підготовлені до самоуправи. Отже, на його думку, краще покищо обсадити місцеві уряди на Закарпатті чеськими урядниками і тому завести чеську мову, як мову урядову. В тій же цілі українців-емігрантів, якими так прихильно опікувався чеський уряд в Чехії й Словаччині, на Закарпаття майже не допускалось. На їхніх нансенівських паспортів часто ставилась так звана «чорна печатка» з написом: «В'їзд на Подкарпатську Русь заборонено». Але українські емігранти, інтелектуали, а зокрема ті, що здобули високу освіту в українських високих школах в Ч. С. Р. (Українська Господарська Академія в Под'єбрадах, Український Вільний Університет та Український Педагогічний Інститут в Празі), стреміли примінути свої сили для національно-культурної потреби Закарпаття, то значить того клаптика нашої землі, що тоді була частиною Чехо-Словацької Республіки. Тому, щоб обійти ту заборону, вони почали приймати чехо-словацьке горожанство. При тому те державне горожанство було легше здобути на, так званих, «історичних чеських землях» ніж на Словаччині. На Закарпатті дістати чеське громадянство було майже неможливо. Щось іншого було для емігрантів москвинів або й для українців-ренегатів. Тому наші українці, звичайно, старались дістати, так зване, «домовське право» (приняття в члени міської чи сільської громади), як основу для одержання державного громадянства в Чехах. Тому, що по основних законах Ч. С. Р. державне громадянство було «єднотне», то є, що горожанин Чехії був автоматично горожанином Словаччини й «Подкарпатске Русі» (офіційна тогочасна назва Закарпаття), то наші люди дуже зручно тим користалися. В Празі, чи де інде — на Чехах, на українську національну приналежність адміністрація дивилась льояльно. Тому там українцям при уділенні чехо-словацького державного горожанства в документах зазначали, що дана особа є чехо-словацький горожанин, а по національності є українець. На цьому тлі ми багато «псували крові» чеським адміністраторам

на «Подкарпатске Русі», де політичні й адміністративні чинники старалися всяким способом душити український національний рух і навіть «доказували», що на Закарпатті українців нема, а є тільки «русіні», яку то назву ототожнювали з поняттям «руске» (московської) нації. Особливо на це страждали жандарми, які в кожному українцеві бачили «іриденту» і раді б були його з'їсти, і за найменшу, навіть уявну, провину, хотіли б викинути його за кордон, до Польщі чи де інде. Це вони легко робили з тими емігрантами, що не маючи чехо-словацького горожанства, на своє ризико після видачі зарядження про згадану «чорну печатку», якось уникли дати свій нансенівський паспорт для того припечатання і дістались на територію «Подкарпатске Русі». Їм «пришивали» найменш необережно сказане слово про Україну, вживаючи при тому всякого роду інтриги та провокацію. Автор цих рядків сам мало не став жертвою такої «політики», коли перший раз на літніх фєрїях, як студент Української Господарської Академії мав академічне завдання написати розвідку про лісові кооперативи в Карпатах. З тією метою поселився я на кілька тижнів в с. Кваси на Рахівщині й звідти ходив до Ясіня, де був осідок управи одної такої кооперативи «Верховина» під проводом національно-свідомих гуцулів братів Клемпушів. Побував я при тому на вершкуні Карпат — Говерлі, подивляв красу природи на Пієтросі, мандрував по тих пралїсах Чорногори та понад річками Чорної й Білої Тиси, як теж бував я в селах Богдан і Луги. При тому розмовляв я з гуцулами запросто, як зі своїми братами, не лишаючи й найпростішої теми про своє походження з України, з Полтавщини. Сама легітимація в чеській мові, що я є студент української школи робила своє враження, бо то було доказом, що центральна чехо-словацька влада визнає існування української нації.

Це дуже не подобалось місцевим жандармам-чехам. Треба сказати, що центральні уряди Ч. С. Р. призначали на Закарпаття до адміністрації такі елементи, які чимось проштрафились або взагалі були гірші.

Їх наче засилали, як на Сибір, хоч правда, що зі службою на Закарпатті їм належала ще якась спеціальна доплата, так званий, «подкарпатські пржідавек»... І ось, коли я вернувся з одної зі згаданих мандрівок, то на вікні тієї хати в Квасах, де я мешкав, побачив записочку з моїм прізвисьцем, яку було вкладено в мій кишеньковий календарець, що його я був лишив на тому місці. Добра доля хотіла, щоб я вернувся з мандрівки трохи скорше, ніж казав своїм газдам, і тепер чомусь зразу ж, увійшовши в хату, взяв той календарець і почав перелистувати і так знайшов ту цидульку. В ній рукописом друкованими буквами ломаною чесько-польською мовою повідомлялось мене, що в такий то день мене чекатимуть у Ворохті (то є за кордоном, на території Польщі) в одному українському домі. Побачення було призначено на той день, що вже минув, але саме на той час, коли я був у своїх мандрах для обслідування лісових кооператив. Підпису «автора» тієї провокації не було.

Ту записку я негайно спалив, нікому про неї не розповідаючи, а календарець поклав на те місце, де він перед тим лежав. Мені було ясно, що то хтось ту записку поклав з наказу чеського жандарма, бо про те говорила мова й рукопис записки.

Це було над вечір. А вранці другого дня, коли я щойно прокинувся, до мене прийшли три чеських жандарми на чолі з начальником станиці «паном врхнім». Вони прийшли ніби для перевірки моїх особистих документів, але аж втрюх, щоб гуцули бачили, що щось може сталось, коли селом проходила така озброєна трійця... Почали мене розпитувати про ціль мого побуту в Карпатах, чому і де ходив я минулого тижня. Під час тієї розмови «пан врхні», ніби між іншим, взяв з вікна мій календарчик і почав його перелистовувати... Але даремно... По його обличчі бачу, як воно перекосилося від злоби. «Засідка» не вдалася, не було до чого причепитися. Але все ж урядовим тоном прочитав мені «нотацію» про правила поведінки для «чужинців» та загрозив, що коли я в свій час не поїду в Чехію з «Подкарпатске Русі» в той термін, що за-

значено в моєму спеціальному свідоцтві, то я матиму велику неприємність. Він зазначив, що в разі порушення приписів «про цізінце» (для чужинців), то він має право негайно «виекскуртувати» мене до Польщі, куди, по його словам, я «фактіцкі» належу. Тут я таки мав нагоду і вияснив тому начальникові чеської безпеки, і то на підставі «пруказу» (документу на право побуту в Ч. С. Р.), виданого чеським міністерством в Празі, що я народився в Лохвиці на Полтавщині, далеко від Польщі та що ця місцевість до Польщі не належить. Але що б слово «пана врхніго» було зверху, то він ще раз звернув мою увагу на термін важности мого «пруказу», зазначений на тому документі, до якого я обов'язково повинен виїхати. Інакше буду заарештований.

* * *

Описані й ілюстровані прикладами відносини на Закарпатті не змінились і тоді, коли президент Ч. С. Р. призначав на губернаторів «Подкарпатске Русі» місцевих автохтонів. За час періоду, що ми його описуємо, було два таких губернатори: з-р Антонін Бескид і отець д-р Константин Грабар. Але фактично влада на Закарпатті лишалася в руках віцегубернатора, чеха Розсипаля, який далі провадив таку політику, щоб Закарпаття стало чеською колонією.

Д-р Бескид був людиною старих поглядів, запеклий москвофіл і тому поступовання Розсипаля не мали заперечень. За його урядування 1928-1930 рр. провадилась дуже гостра нагінка на все українське. В школах він старався запровадити москвофільський дух при допомозі урядових підручників, писаних на штучній безграмотній московській мові. Тим викликав певне невдоволення серед населення, свідомість якого все більше зростала.

Отець д-р Грабар був людиною слабкої волі. Він боявся станути виразно на боці українців або москвофілів. Тому невдоволення розросталось з обох боків.

З того користали чехи з тих кіл, що були до нас неприхильні. Відносини загострювались. Чеські зайти

залили закарпатські міста, бо у себе, в Чехах, нікуди було діти своєї інтелігенції. Вони тут позаймали всякі відповідальні пости, взяли під опіку шкільну ділянку, нападали на українців, приписуючи їм злочини проти існування цілоти Чехо-Словацької держави, обвинувачували нас в «іриденті», то є в акції на відірвання Закарпаття від Ч. С. Р. і прилучення до сусідньої держави. Чехи позасновували на Закарпатті філії своїх численних політичних партій, до яких втягали українців, що розсварювало наших людей, спершу на тлі партійности, а потім і на тлі віроісповідання. Українську мову всупереч ухвалі Чеської Академії Наук, яка визнала, що на Закарпатті населення говорить по-українському, не допущено ні до школи, ні до урядів. Замість того запроваджено в шкільний ужиток зіпсутий до анекдотизму московський «язик», а в урядах запроваджено чеську мову та вільне вживання і вплив мови мадярської, бо нею говорили ті вірнопіддані колишні мадярські урядовці та священики, що тепер провадили москвофільську політику на угоду чехам.

Для ілюстрації згадаємо кілька таких «шедеврів» знання і вживання московського «язика» представниками урядового життя на Закарпатті того часу.

В столиці краю в Ужгороді була центральна сільсько-господарських кооператив, яку провадив Едмунд Бачинський, член сенату Ч.С.Р., русин і великий москвофіл. Він дуже воював проти українських впливів в тій кооперативній установі і слідкував, щоб урядовання було на «чистом русском языке». Він оточив себе чеськими урядовцями теж москвофілами. При вході до дирекції того союзу була невеличка кімната для воротаря (брамника), над якою виразними буквами було написано: «воротнік», що мало б в московській термінології відповідати назві воротаря — «швейцар», чого, правдоподібно, пан сенатор не міг зрозуміти і тому «русифікував» слово «воротар» на «істинно русское» «воротнік», що для тих, хто знає хоч трохи московську мову, означало в нашій мові — «комір». А над дверима складу упряжі для коней того ж сільсько-господарського союзу красувалась така таблиця на

«русском языке»: «склад супружеских соединений». В дослівному перекладі та в розумінні на правдивій московській мові це значило: «склад подружніх об'єднань»...

Той же чеський сенатор, твердий русин Бачинський, що звичайно говорив мадярською мовою, а лише в репрезентативних випадках «ламав» жахливою московщиною з «місцевою вимовою», як він оправдувався, один раз, як сенатор, був почесним гостем на з'їзді молоді. Тоді він «уславився» своєю промовою на тему об'єднання молоді в одній організації для служби рідному краю. Звертаючись до маси молоді, що відбувала свій здвиг на зеленому горбі біля Мукачєва, він, закликаючи до єдності, прорік дослівно так: «Девушки і хлопці, ви зібрались на етом зеленом лузі, то совокупляйтеся без розделу, хто от кого родився!»

Гірка доля насміялася над цим русофілом. Після арбітражу д-р Едмунд Бачинський попав у полон до москвинів і вони його вивезли на Донбас, де він і помер в Єнакієві на шахті «Юнком» («Юних комуністів») і його тіло було засипано насипом вугільної породи, яку викидали з копальні.

Другий такий же «твердий русин», а в дійсності мадярон, ужгородський гр-кат. єпископ Стойка, який пізніше, при постанню Карпатської України перейшов до мадярів і від'їхав — як тоді казали — до Будапешту, залишив по собі також клясичний і також до непристойности смішний доказ свого знання «русскаво языка». Його було запрошено на Всекарпатський Жіночий З'їзд в Ужгороді. На тому з'їзді мав честь бути і автор цього спогаду, як делегат від Української Учительської Громади. На тім з'їзді єпископ Стойка виголосив довгу промову про значення жінки в родині та в громадському житті. Підкреслюючи ті труднощі, які приходитья жінці переносити на протязі свого працьовитого життя, він висловився так: «Посмотрите, господа і госпожі, на етот живот женской — сколько на нем бороздов суть!»... При великому шануванні особи ієрарха, все ж задні ряди зібрання не витрима-

ли й чути було, як там почались чмихання а то й притишений сміх...

З тих же часів пригадую директора державної школи в селі Заріччя Севлюшської округи, під управу якого мене було призначено на посаду учителя після того, як я дістав чехо-словацьке горожанство. Це був такий же москвофіл і мадярон.

В тій школі — крім директора — було шість учителів: п'ятеро українців, з яких четверо автохтонів, вже національно свідомих юнаків, і один чех москвофіл. Прізвище директора було Гнидяк. З його незнання московської мови, якою він з нами говорив в офіційних випадках, ми частенько робили кпини. Один раз він їздив на посвячення прапора «Русского Общества учителей ім. Духновича». Повернувшись, він хвалькувато розповідав нам під час місячної «педагогічної конференції» про те, які там на урочистому посвяченні «русского» прапора були високоставлені гості та як він особисто удостоївся чести забивати цвяшок до держака того прапора і за те дістав на пам'ятку відзнаку, яку нам і показав. То був московський царський трюхкольор з вирізьбленим на звороті відзнаки прізвищем: «Федор Гнедяк». Молоді учителі були трохи приголомшені таким оповіданням і «славою» пана директора. Та мені кось прийшла в голову думка, щоб звернути увагу директорові, бо ж його прізвище вирізьблене на відзнаці є змінене, бо ж він підписується і називає себе «Гнидяк», а на відзнаці стоїть «Гнедяк». Директор мені авторитетно відповів трафаретним «ето все равно». Та я не здався, бо ж моїм обов'язком було опікуватися молодими колегами членами «Української Учительської Громади», якої я був місцевим довірником. Тому я пояснив, що по «русскому» слово «гнедяк» означає коня гнідої масти. Директора це трохи збентежило і він спитав: «Ну, по вашому малорускому, что означає «Гнидяк»? Я вибачився спершу, що скажу точне значення того слова і пояснив, що основа слова його шановного прізвища — «гнида» означає «воша», а «гнидяк», то є мала воша, що щойно вилупилась... Колеги мої вибухли сміхом,

яким «заразився» і учитель-чех, але ненависть директора супроти мене від того випадку піднеслась на кілька степенів вище. На те були й інші причини, щоб тепер вже «Гнедяк» мене не долюблював.

Користаючись зі шкільного закону та з допоручення окружного шкільного інспектора, я запровадив в своїй спільній 7-ій і 8-ій класі юнацьку самоуправу а також заснував «Комітет родичів» цієї класи, чого раніше в цій школі не практикувалось. Крім того я працював та інструкував в управі місцевої споживчої кооперативи. Це все підносило як мій авторитет серед селян, так мимоволі поширювало і їхню національне освідомлення. Це не подобалось директорові. Він, між іншим, відносно шкільної науки поучував мене так: «Колего, говорю вам — учите лучше дітей так, чтобы ви мали успіх у інспектора, але штоб они нічево не знали, бо потом хлопи як поймут науку і виростут то полізут вам на голову, бо скажут, што они такие как ви!»...

Пішли доноси на мене, що я українець і «занимаюсь політикою». А та політика полягала в тому, що я учив дітей по українському та пояснював їм, як старшим класам, два правописи: один приписаний шкільним урядом — етимологічний по урядово схваленій граматиці Івана Панкевича, а другий — фонетичний на тій підставі, що в також одобреній граматиці о. Августина Волошина в кінці був розділ, який знайомив з основами фонетики. Крім того, мав я ще одну «дипломатичну» підставу познайомити мою старшу класу з фонетикою. Порадив я самоуправі своїх учнів вислати президентові Томашу Гаріку Масарикові привітання з нагоди ювілейного дня його народження, бо на відзначення того дня був обіжник окружного шкільного інспектора чеха Скарпішека. У відповідь на те привітання прийшла відповідь поштою на адресу класової самоуправи на блянкеті канцелярії президента, в якій секретар президента з наказу Масарика дякував за ту до нього увагу. Але та відповідь, писана на машинці, була в чистій українській мові та ще й фонетичним правописом. Діти приучені моїм

попередником за шість-сім років до етимологічного правопису та ще й ламаної мови, не могли добре прочитати того листа. Отже, я пояснив їм причину того, підніс авторитет фонетики, яку «вживає навіть президент держави» і навчив їх цього правопису, який вони дуже легко опанували. Але і при тому мав я деякі індивідуальні труднощі. Одна учениця, Анця Булеза, батько якої був дуже великим москвофілом, хоч по московському не знав ні слова, противилась тій науці, весь час мені нагадуючи, що «нас не так учили». Зокрема вона ніяк не хотіла відмовитись від «твердого знаку» і все мені, як на зло, вліплювала його в писемних завданнях де треба й де не треба. Проти неї і її співчуваючих, бо ж діти дивились на мене, як на якогось нового і у них ще не вивітрився авторитет до їхнього попереднього учителя, мені прийшлося примінити таку методу: Під час науки арифметики я заставив Анцю списати цілу таблицю тим твердим знаком. Бачу, діти здивовані таким завданням, але також в своїх зошитах заповнюють цілу сторінку тим знаком. Роблять те з усмішками й перешіптуванням. Анця ж старанно виводить на шкільній таблиці той знаменитий «руській тьвордий знак».

Коли вся таблиця була вкрита рядками того знака і Анця якось з гордою усмішкою поглядала запитливо на мене, я їй сказав:

— Добре, Анцю, ти написала, а тепер прочитай те, що так гарно написала!

На те вона скоро відповіла:

— Та ж ця буква не читається!

Я признав, що вона відповіла добре і заставив її та всіх дітей у клясі порахувати скільки тих твердих знаків надруковано на двадцяти сторінках тієї книжки, по якій вони шість років учились читати. Вийшла велика досить сума тих значків, що рівнялось обсягу половини сторінки тексту книжки. Далі пояснив їм, що за друк книжки треба заплатити як її авторів так і друкарні, і за те платять їхні батьки коли купують для дітей підручника. Підрахувавши ж скільки тих твердих знаків надруковано на цілу книжку, то вий-

шло аж кілька сторінок. Ті сторінки, як правдиво сказала Анця Булеза, читати не можна. Одначе за той папір і той друк нечитальних знаків таки треба було заплатити. Чи ж доцільно мати таку букву, що за неї платиться, але не читається?

Мої учні дивилися на мене спершу усміхаючись, потім здивовано і зрозуміло, що погоджувались. Для них це зробило враження як «відкриття Америки». Їхня психологія дітей селян-господарів, що не розкошують грішми, зробило своє діло. З тієї Анці Булези, яка перед тим так обстоювала перед новим учителем необхідність вживання твердого знаку, почали підсміюватись. Родичі ж моїх учнів, почувши з уст своїх дітей про цю науку арифметики, навіть і ті, що мали застереження проти мене, як проти українця, почали мене краще шанувати і обдарували мене титулом «таки розумної людини, хоч і українець» — «он як уповів правду, що ми задарь викидали гроші на пусте!»...

Але в результаті моїх старань у такій учительській службі було те, що з нашої «Української Учительської Громади» мене повідомили, що довідались від своєї «агентури», що до Заріччя приїде аж з Ужгороду земський шкільний інспектор, то є голова шкільного крайового відділу, щоб зробити інспекцію, а тому радили мені бути обережним і приготувленим. Дійсно, так і сталося. Але при першій «спробі» інспекція не відбулася. Авто інспектора доїхало з ним в саме село Заріччя, але застрягло в глибокому болоті серед вулиці недалеко вже від школи, і то так, що далі не могло рушитись. Інспектор, не виходячи з авта, повернувся назад. Другим разом земський інспектор прибув зразу ж після Різдвяних свят, коли до нашого села можна було дістатися легше. Він приїхав разом з окружним інспектором зі Севлюша, Бартошем, людиною спокійного характеру, доброго педагога, який помимо того, що був чехом-москвофілом, але шанував українців емігрантів за їх солідну працю. До школи вони підїхали несподівано й за хвилину обидва «влетіли» до мене в класу під час науки. Перше, на що звернув увагу земський інспектор, була різдвяна

звізда привішена в куті кляси, де були святі образи. Ту звізду зробили учні в часі науки «ручної праці» з моєї ініціативи і з нею ходили колядувати. Інспектор з виглядом переможця, чи зі страхом грізно запитав: «Що то є за гвезда? То є комунізм?»* Але окружний інспектор зразу ж його заспокоїв і, вказуючи на образ народження Христа в яслах, що був в центрі звізди, пояснив своєму начальникові, що то є різдвяна звізда колядників, що з нею по старовинній традиції ходять славити Христове Народження. Земський інспектор не дав мені щось сказати, а лише перепитав про те присутнього директора школи, а сам кинувся переглядати під шкільними лавицями і заглядав в торбинки школярів. З одної торбини виняв зошит з вправами правопису. Знайшовши там виконання завдання написане фонетикою, заверещав на мене — як я смів перебирати з учнями недозволеній матеріял. Тут в пригоді став мені лист з канцелярії президента з Праги, який було приміщено в рамці під склом на стіні під портретом голови держави Масарика.

Інспектор спершу не вірив моему оправданню, що я, мовляв, хотів, щоб діти розуміли те, що до них було написане від урядової канцелярії президента і сам підійшов до тієї рамки та, міняючись на обличчі, сів у крісло на моє місце і велів перепитувати дітей з різних предметів науки. Діти матеріял знали, хоч де-хто й тремтів під враженням суворого голосу інспектора, яким він звертався до мене. Але інші учні, побачивши й зрозумівши, що той пан попав у дурне положення з тією звіздою, а потім з фонетичними вправами, навпаки, тримались бадьоро і певно, а особливо деякі проворні хлопчаки, що дивились на пана інспектора як на чужинця чеха, який «нічого не знає» і відповідали на запитання так завзято, що любо було слухати. По очах мого окружного інспектора Бартоша я бачив, що йому, який проповідував методу «чинної» школи, було також приємно бачити таку «само-

* А це що за звізда? Це комунізм?

оборону». Пізніше я довідався, що наш окружний інспектор дуже обстоював за мною і цинив мої педагогічні успіхи, а зокрема за ту «чинну» школу, що її я пропагував у своїй окрузі, але мав мало послідувачів серед завідсталої маси «подкарпато-руських» директорів типу Гнидяка, чи колишніх мадярських «півцо-учителів-дяків». Після тієї інспекції інспектор не понизив у річних звітах моєї кваліфікації, що виставлялась вкінці кожного шкільного року і окремим письмом доручалась кожному учителєві. Тоді я ще вважався так званим «помічним учителем», бо ще не встиг тоді скласти приписаного іспиту учительської матури. Тому я мав з кінцем кожного шкільного року подавати прохання про допущення знову на учительське місце на новий шкільний рік, бо з кінцем року як «помічний» діставав звільнення. Те прохання подавалось урядовою дорогою, то є через руки директора школи, в якій перед тим учителював. Отже директор Гнидяк на моєму проханні, яке переслав шкільному окружному інспекторові написав коротко і ясно: «Не поручаю штоб господин Антоній Кущинський був дальше прийнятий на службу». Коли ж окружний інспектор запитав у нього мотиви такого «недопоручення», то Гнидяк відповів дуже себе дискредитуючи, а саме: «Тому, што он А. К. шкодить на авторитет управителя школи». Про це листування в оригіналі я довідався пізніше, коли через пару років був я приділений на працю до шкільного інспекторату і там мав можливість переглянути теку з листуванням в моїй справі. Отже, той раз, в результаті листування між тими двома можновладцями моєї долі, я таки залишився ще на один рік при тій школі, але скоро числився лише в списках серед учителів с. Заріччя, хоч фактично з наказу шкільного інспектора щодня їздив працювати в Севлюш при інспекторові, де брав участь в науковій роботі обслідування шкільних дітей Закарпаття.

Такі образки з моєї початкової учительської служби за тих часів на Закарпатті пригадуються мені й ілюструють ту культурну автономію, яку так примі-

тивно й несправедливо дотримували чеські уряди на тій українській землі.

* * *

Не виконав своїх міжнародніх обіцянок чеський уряд також і в господарській ділянці країни. Він не підтримував сільського господарства, не подбав про підсівання полонин, про комасацію ґрунтів, мало зрегулював рік, не сприяв розвиткові садівництва й молочарства, і все це з конкуренційних міркувань для вигоди своїх чеських «історичних» земель.

Замість 251 тисячі гектарів землі призначеної для парцеляції, розділено було лише 67 тисяч та й то для чеської колонізації. А на найкращих ґрунтах закладено 25 колоній лише для чехів, головно колишніх російських легіонерів.

Це все сприяло впливам сильно діючої в ті роки комуністичної пропаганди, яка зокрема дуже зручно користалась також з переслідування чеськими урядами української мови та Української Автокефальної Православної Церкви.

Між іншим, того часу масовим явищем серед місцевих комуністів був перехід з греко-католицизму на православіє. Цю акцію, як і вписування в члени комуністичної партії, комуністичні проводирі мотивували і мали успіх з таких міркувань, що «ми закарпатські русини є також українці, а більшість українського народу є православної віри. Тому, щоб нам перемогти і щоб у наших змаганнях нас підтримувала Велика Україна, то повертаймось до старовинної нашої прадідівської віри православної». Коли ж деякі сільські громади, хоч і співчували комуністичній партії за її активну боротьбу проти чехів, але не переходили на православіє, то місцеві комуністичні проводирі, опираючись на числову перевагу своєї організації, заявляли право бути дяками в місцевій греко-католицькій церкві і того досягали. «Дяком» там звався кожний старший чоловік, що мав своє місце на крилосі і співав під час Служби Божої та по черзі читав апостола на Св. Літургії. І ось в тому селі Заріччі, де я учителював перші роки, і в якому найбільшою

партією була комуністична, провідники тієї групи заявили свою претенсію і дістали признання їхнього «права» читати апостола не тільки за чергою всіх «дяків», але й поза чергою у дні великих свят. Так на релігійному ґрунті в подібних селах виявилась перевага комуністичних впливів на Закарпатті.

В результаті таких «впливів» при виборах до чехо-словацького парламенту в 1924 році комуністична партія тут дістала 240.000 голосів при п'ятисот тисячах всього українського населення цього краю.

Взагалі, в ті роки комуністична партія «гуляла» на Закарпатті «як у себе вдома». Тут вона викликувала страйки і навіть криваві заворушення, як це було в Перечині, Довгому й Сваляві. При тому для таких заворушень використовувано всякі причини і всякий ґрунт: партійний, релігійний, мовний, шкільний і так далі. Все те наладовувало тодішню чеську адміністрацію ще більше проти українців, бо ж комуністи агітували за українську мову, за православну віру. Назва «українець» в очах тієї адміністрації була майже ідентична з назвою «комуніст». Чеська адміністрація в ті часи по своєму політичному обличчі була прямою напрямку і протикомуністична.

Але ті обставини посередньо трохи й допомогли справі національного освідомлення. Центральний чеський уряд в Празі змінив свою постанову щодо недопускання української політичної еміграції на Закарпаття. Поволі, а що далі, то більше туди почали переїздити українці емігранти, колишні учасники Визвольної Боротьби, елемент рішучо протикомуністичний. Чинність нашої еміграції активно підтримувала з року на рік зріст національної свідомости автохтонного населення, головно по селах, а це поволі ліквідувало роботу комуністів. Тому в 1935 році, при чергових виборах на Закарпатті, комуністи дістали лише 70.000 голосів, то є в чотири рази менше проти 1924-го року.

В таких обставинах Закарпаття розбудовувалось у своєму внутрішньому житті. Воно тягнулось в першу чергу до освіти, бо стан шкільництва за мадярського панування був жахливий. В 1910 році на весь край

було лише 17 нібито «руських» шкіл, в яких учили змадяризовані учителі і де навіть наука релігії у трьох старших класах викладалась мадярською мовою, а в 1914 році і тих шкіл уже не було.

Той чарівний край Закарпаття, де я пізніше перебув апотеозу свого життя, підносився у своєму освітньо-культурному і національному відродженні. Там підготовлялись ті історичні події, що вилились у постанні Карпатської України. Коли я туди прибув, щоб уже, як мріялось, залишитись там на все життя, то там провадилась гаряча боротьба за право рідної мови в школі. І не один епізод з тої боротьби оживає в моїх спогадах.

Саме тоді, в 1932 році дістав я призначення на учительську посаду в село Заріччя Севлюшської округи, що лежало в карпатській долині з токайськими винницями. Про обставини учителювання в тому селі з населенням «гайналів», як їх насмішливо називали гуцули і в яких національна свідомість щойно пробуджувалась, я вже описав на попередніх сторінках цих спогадів. Тільки в 1935 р. по довгих домаганнях і поборюванні всяких формальних і неформальних труднощів, мене таки перевели в Рахівську округу заселену гуцулами і там призначено учителем в окрему — тоді двокласову, але з восьми навчальними річниками — школу, в присілок Ясіня, в Кевелево, або, як гуцули його звали, Кевелів, розкиданому по стрімких схилах лісистих верхів Близниці й Пієтроса. Треба сказати, що чеська шкільна політика старалась не пускати вчителів українців, а зокрема емігрантів з Галичини чи Наддніпрянщини, в ті околиці, де населення визначалось глибшою національною свідомістю і саме таких учителів потребувало для культурно-освітньої позашкільної і громадсько-організаційної праці. Туди скеровувало за дуже рідкими винятками тільки учителів русофілів або мадяронів. Лише, як нагороду за виконання наукового завдання — етнографічного обслідування дітей і обставин життя їхніх родичів у Севлюшській шкільній окрузі, за яку то працю дістав нагороду мій шкільний інспектор в Севлюші,

чех Бартош, я добився в нього того призначення по його догоді з шкільним інспектором Рахівської шкільної округи, також чехом Скарпішком. Але й те призначення було відкликане вищою шкільною владою, і тільки по особливій протекції обох шкільних інспекторів мене залишено в Кевелеві як «тимчасово призначеного», хоч я вже тоді склав спеціальний державний іспит і мав право дефінітивного державного учителя з правом призначення навіть на становище управителя (директора) школи.

Кевелево, закинута серед густих лісів в стрімких Карпатах, лежить на самому березі бурхливої Чорної Тиси. Його засновано ще за часів Марії Тереси, коли туди переселено кілька десятків німецьких родин для рубання лісу та побудовання там при самій Тисі великого тартака. З часом ті німці в якомусь поколінні змадяризувались. Коли я перебрав ту школу, то вони вже називали себе мадярами і тільки мова старих дідів та німецькі прізвища прозраджували їхнє забуте національне походження. Ці мадяри мали в Кевелеві свою капличку та щонедільні й святочні Богослужби. До них доїздив з Ясіня мадярський римо-католицький ксьондз.

По чехо-словацькому шкільному законі всі діти до чотирнадцяти років життя були повинні ходити до місцевої державної школи. В моїй школі їх було понад 120 душ. Вони належали до трьох віровизнань, і то майже рівно по третій частині кожного. Гуцулинята були греко-католики і православні, а мадярчата — римо-католики. Відповідно до цього я мав в тій школі і трьох учителів релігії: двох священиків і одного ксьондза. Православний священик був завзятий москвофіл, але в московській мові був малописьменний і говорив нечистою українською мовою. Греко-католик був свідомий українець і говорив по-українськи з «гайнальським» діалектом, бо походив з Севлюшчини, де я перед тим учителював і це нас зблизило. А римо-католик був чистокровний мадяр і крім своєї рідної мадярської мови іншої не знав, а лише до непізнання ламав урядову «чехо-словацьку» мову і на

ній, згідно з приписами шкільного закону, повинен був учити малярських дітей своєї релігії, оскільки не знав викладавої в даній школі по тодішній номенклатурі «руської» чи «русинської» мови. Дуже він тим мучився, а діти малярчата нічого не розуміли з його науки, бо самі вдома і між собою говорили по-малярськи та трохи вміли говорити мовою переважаючої маси довколишнього населення, то є по-українськи гуцульською говіркою. Жалілись мені і той ксьондз і батьки малярських дітей на те, що через такий ненормальний спосіб науки їх рідної релігії чужою для них мовою, діти не мали належного успіху. Розв'язку тієї справи я взяв на свою відповідальність. Ксьондзові й тим батькам малярам сказав, що я, як українець, розумію, що значить культурне поневолення, а тому дозволяю, щоб для малярських дітей їхній ксьондз викладав релігію на їхній рідній малярській мові. Тим більше, що в їхньому костьолі «казання» на Службі Божій виголошувалося малярською мовою.

Вже в скорому часі успіх навчання релігії у малярчат піднявся дуже високо, і батьки дітей не знали, як мені за те віддячити, бо самі були дуже релігійними католиками і моє рішення належно оцінили.

Віддячилися вони мені дуже скоро і то таким чином, якого я ніяк не сподівався. Сталося це за так званого «язикового спору», що саме тоді вирував на Закарпатті. Крайовий шкільний уряд, що існував і працював з переважаючими москвофільськими впливами, зарядив «язиковий плебісцит». Так офіційно названо голосовання батьків спеціальними анкетами, що мало виявити, якою мовою належить учити дітей у школі. Ті анкети мали текст на обох боках. На одному боці запитувалось, чи бажаєте, щоб вашу дитину вчили по «руському», а в дужках було фальшиво пояснено: «по русинському». На другому ж боці стояло запитання — чи бажаєте, щоб вашу дитину учили «на українській» мові, також з поясненням у дужках, що то є мова «руська». Отже, ту анкету було складено не лише неграмотно й заплутано, але й фальшиво пояснено запитання, просто провокативно. Така ре-

дакція запитань збивала думку на 95% неписьмених людей. Їм легко було помилитись. Тим більше, що ті однозвучні запитання було надруковано на двох боках анкети, при чому на однім боці стояло слово «русский», а на другому «руський». Коли ж до того взяти під увагу москвофільську агітацію з боку урядових адміністраційних чинників, то багато з «руських», то є українських шкіл після того голосування перевернулись на школи з «русскою», то є з московською викладавою мовою навчання. А тому, що ця мова була чужа й незрозуміла для нашого закарпатського населення, то в результаті «язиковий спір» ще більше загострився. Повставали з того дійсно великі непорозуміння і протести батьків, що перед тим голосували, а проти них — контрпротести і навіть бійки між батьками, а в школах — між дітьми...

В моїй околиці пропаганду за «русский язык» провадив православний ієромонах, хоча сам, повторюю, тої мови не знав. Він учив релігію в тій школі, де я був учителем. По урядовому ж припису — інструкції шкільного уряду про виконання того «плебісциту» учитель не смів робити жадної пропаганди. Він же ту пропаганду робив ще й так, що гостив своїх приятелів та їхніх знайомих в корчмі й при тому сам заповняв їм анкети та давав батькам лише підписувати або ставити три хрести замість підпису неписьмених. В результаті, багато голосів православних гуцулів подали анкети з вимогою впровадити в школі московську мову навчання, хоча самі її не розуміли.

І ось в цій справі «язикового плебісциту» поміг мені малярський ксьондз, шляхетно відплативши мені за мій дозвіл йому викладати релігію для дітей римокатоликів в малярській мові. Він перед голосуванням, на проповіді в каплиці, порадив малярським батькам, своїм вірникам, голосувати за українську мову, щоб віддячити вчителеві українцеві. Він поділився з ними своїми міркуваннями, що коли школа стане «русскою», то того вчителя заберуть з Кевелева. Мадяри виконали його пораду. За українську мову голосували також

гуцули греко-католики, і так дві третини голосів врятували мою школу від покалічення.

У висліді «плебісциту» постав спір між гуцулами, що голосували за українську мову, й гуцулами, які підписували анкету за «русский язык». В результаті виявилась діяльність ієромонаха-учителя православної релігії. Контрольна комісія над «плебісцитом» Ясинської округи, головою якої був місцевий ґазда, дука, Іван Клемпуш, а я її членом, уневажнила ті голоси, що їх вимантив отець ієромонах, бо й самі «підпищики», зрозумівши ту плутанину з назвою мови, відрикались від своїх підписів. Було заряджено переоголошення і в результаті православні гуцули, за винятком одиниць, подали також свої голоси за рідну українську мову.

Але повертаюсь до теми про ту кевелівську школу ще перед тим «плебісцитом». Коли я її перебрав, то мені було трудно і з моєю українською викладавою мовою. А чому? Тому, що директором школи перед моїм приїздом до Кевелева на протязі довгих років був, хоч і українець з походження, але мадярон з переконання і виховання. Це був перекінчик, яничар, що мадярську культуру й мадярську мову вважав за вищі ніж українську. На його думку, чехословацький шкільний закон, що приписував учити дітей в їх рідній мові «руській», є пониженням культури. Але це — він уважав — минеться, бо «Подкарпатська Русь» все одно знову буде «Мармарош Орсагом»... Та й «хлопові» не треба культури, а нова Чехо-Словацька республіка довго не втримається... Та й неохота було втратити тепле місце, яке він тут мав за часів Мадярщини, тож якось треба дотягнути ще пару років до пенсії, або до «зміни історії», чого він твердо сподівався. Так він розповідав своїм знайомим і так його згадували. Тож учив він по «руському», сам тої мови добре не знаючи. При викладах засмічував її мадяризмами, а поза наукою і з дітьми, і з батьками, і з колегами учителями розмовляв своєю звиклою «аристократичною» мадярською мовою. Він учив в тій школі багато років і тому свої звички, а

то й погляди, прищепив своїм учням і батькам, а зокрема мадярам, бо школа містилася в безпосередній близькості до мадярського тартака.

Закинутий в горах і лісах присілок не попадав під око слов'янофільських шкільних інспекторів чехів. Так українська мова в тій формально «руській» (українській) школі не мала авторитету; той авторитет був на боці мадярської мови. Українська мова для такого директора і йому подібних учителів була ніби якийсь примусовий предмет. Мадярська ж мова в стінах тієї школи гомоніла і між учителями, і в розмовах з батьками, а тому і між самими дітьми, зокрема на перервах між наукою.

Тому то більшість дітей старших річників не вміли написати своє ім'я й прізвище по-українськи. Але по-мадярськи вміли всі, при тому ще й перекрученим іменем. Замість, наприклад, Олександр писали Шандор, замість Іван, писали Януш і т. п., бо так їх кликав і записав до каталогу пан директор.

Тому не дивно було спостерігати, що з мене одні підсміхалися, а інші дивувались тому, що я з усіма говорив по-українськи. В їхніх очах я, певно, був чимсь меншевартісним, бо ні з дітьми, ні з їхніми родичами не говорив по-мадярськи. Не лише тому, що я не знав тієї мови, але коли б і був знав, тож не був би я нею говорив до українських дітей чи їхніх батьків. Але мушу признати, що хоч я твердо тримався своєї настанови щодо вживання української мови, то так у дітей, як і у їхніх родичів ще довго був у них авторитет до мадярської мови. Прийшлося мені витратити багато часу й старань при всяких культурно-освітніх позашкільних чинностях, щоб направити той стан так, як то мало бути в українській школі не лише по назві, але й в дійсності, в якій дві третини учнів були українці гуцулинята. Тільки зміна учительського персоналу та систематична співпраця з батьківським комітетом, який я організував, а якого раніше тут не було, поволі все це привело до зміни поглядів та до піднесення національної свідомости серед дітей і батьків, а головно — до шанування рідної

мови в розмовах, письмі й читанні, замість дотеперішнього погорджування нею. Для батьків я влаштував окремі доповіді, а зокрема на цікаві для них теми з ветеринарії, для чого я запрошував д-ра Гриця Фариона, який мені радо допомагав.

Працюючи так і не зражуючись першими неуспіхами, за два-три роки школу в Кевелеві не можна було вже й пізнати. Рідна мова поставлена на перше місце в розмовах між учителями при дітях і без них та в практиці навчання, зробило своє діло. При тому ще виявилось, що попередній директор мало турбувався про те, щоб усі діти в шкільному віці були вписані до школи та відвідували її. Він навіть звільняв від запису до школи за добрі хабарі. Сам же більше слідкував за дикими козами, що виходили з лісу і в зимову пору наближались до самої школи, а директор стріляв їх просто з вікон шкільного будинку. Діти при тому з захопленням вітали його трофейні успіхи в такому вигідному полюванні і про те ще довго мені оповідали. А що ті успіхи дійсно були, видно, колосальними, можна було судити по тому, що двір коло школи був рясно усипаний кістками із з'їдених кіз... Тепер же, коли встановилося в рідній школі ще й рідні відносини між батьками й учителями та вдалося знайти душевний контакт з дітьми, що довело і до вищеприданого успіху при «язиковому плебісциті», то батьки самі почали признаватись, що в околиці є ще багато «незашколіваних» дітей. А коли ми з представником батьківського комітету обійшли влітку всю околицю з її ґрунками між лісами, то виявилось, що таких дітей знайшлося стільки, що нашу школу прийшлося розширити ще на чотири класи, крім двох дотепер існуючих. А з огляду на розкиданість гуцульських «оседків», звідки зимою і на лецетах не можна було дістатися до нашої центральної школи, то було запроєктовано заснувати по тих горах і лісах філії школи. Приміщення для них легко дали багатші ґазди, а шкільні лавиці і всяке шкільне приладдя взялися робити самі батьки. Почало розвиватися між моїми гуцулами якесь захоплення поширенням шкільної спра-

ви і то з запалом та завзяттям, так притаманними для цього нашого гірського племені з природньо розвиненою інтелігенцією. А коли у відповідь на наші звіти і проєкти приїхав шкільний інспектор, то не міг надивуватись на таке переродження відношення місцевого населення до шкільної справи.

Але... наступного шкільного року той же інспектор перемістив мене в село Кvasи на посаду клясового учителя. Кvasи було чисте гуцульське село, досить велике, понад тисячу душ мешканців, де мав я багато знайомих гуцулів з часу моєї академічної роботи, про яку я згадував раніше. Школа мала вісім клас з дев'ятою додатковою для ненормально розвинених дітей та з трьома філіями в горах. В селі була греко-католицька церква з парохом мадяроном, поштовий уряд з начальником словаком, залізничий двірець з чехами урядовцями і чеська жандармська станиця. І ось в цьому чисто українському гуцульському селі школа — в результаті хитро виконаного там «плебісциту» — мала була перейти на московську викладову мову. Це був єдиний випадок на всю Закарпатську Гуцульщину. І це була провокативна причина чому окружний шкільний інспектор чех, великий москвофіл, мене, українця, що знав московську мову, переніс до тієї школи, щоб або поставити мене в прикре становище, або хоч мати одного учителя з-поміж дванадцяти, який би умів з урядового наказу при науці вживати «вибрану батьками» московську викладову мову. Я опинився фактично між молотом а ковадлом. З одного боку моральний обов'язок українця, а з другого боку обов'язок державного службовця, яким я був, як державний учитель, виконувати урядове зарядження.

Директор тієї школи, Чепак, великий мадярон, мав злютовану москвофільську компанію учителів. Я попав до них як біла ворона. Мені він приділив учити першу класу, то є гуцулинят, які крім рідної гуцульсько-української мови ніколи московської мови не чули. І ось їх треба було вчити з московського букваря і взагалі в часі науки вживати цю мову.

Мое становище полегчувало лише те, що гуцуліз в тому селі я добре знав, як і вони мене. Тому я знав всі обставини внутрішнього життя того села, знав і те, що газди перебували в тенетах директора школи. Він бо був «книговодчиком» кредитової кооперативи, довіреною людиною сенатора Бачинського, голови «Сільсько-Господарського Союзу Дружеств» (кооператив) і уділення позик було в його руках. Він був вершителям долі багатьох газдів, попускав їм до безконечності сплачуванням рат, побираючи лише відсотки. Крім того, він дозволяв собі робити всякі махінації зі звільненням дітей від шкільної науки, легко уступаючи проханням — і то бідніших батьків — за невеликі подарунки чи інші «подяки». З ним в одну руку працював парох о. Дудинський, теж великий мадярон і москвофіл, та комендант чеської жандармерії — ненависник всього українського... Тому не дивно, що анкети «плебісциту» під впливом і порадами тих п'явок виповнювано так, як хотів пан директор, тим більше, що, як пригадував я попередньо, редакція запитань була так складена, що обдурити кожного можна було легко. Отже, Кваси обезславились на всю Закарпатську Гуцульщину, що назагал була найбільш свідома і відпорна на всякі заходи наших ворогів, а також зберігала всі свої прадідівські та національні звичай і традиції та свою особливо чарівно-милозвучну мову.

У тому селі, повторюю, мене всі знали і там я мав багато приятелів. За попередніх моїх заїздів в те село — приїздив я як студент Академії в Подебрадах під час вакацій — мені пощастило полагодити в той час багато адміністративних карних податкових справ на користь газдів шляхом моїх приватних знайомств у центральних урядах в Празі. Зокрема я виграв для цілого села звільнення з великих повторно накладених податків за кілька років. Тому, мимоволі, в Квасах я користався приятним до мене відношенням і щирою симпатією так, що звали мене там запросто Антонієм або «Антонійком»...

Тож починаю вчити першу клясу після відповідного недвозначного попередження з уст пана дирек-

тора, що це тепер є «русская» школа і що я повинен з самого початку «учіти по руски а не українські», бо в протилежному разі матиму великі неприємності. Зрештою, мовляв, каже директор, «це ж для вас, пане колего, зовсім легке завдання, бо ж певно отлично должны знать русский язык, которому учились в Россіі і то видно з ваших документов»...

Під час науки говорю з дітьми московською мовою, пояснюю букви, образки і взагалі говорю з ними тією приписаною, але чужою для них мовою. Діти майже нічогосінько не розуміють, іноді пересміхуються між собою і якимось здивовано на мене дивляться. Але на перервах між наукою бавлюся зі своїми маленькими учнями особливо завзято, щоб присвоїти їх до себе, і тоді говорю по-українськи, бо ж і всі учителі в ті неучбові хвилини так говорять. Діти, що знають мене з приватних відвідин їхніх родичів, липнуть до мене при тих вільних хвилинах, а на годинах науки то чим далі, то тим сміливіше посміхаються з мого «акання» й «какання»...

Прийшла неділя. Коло церкви все українське село зійшло з гір. Газди й газдині в святкових одягах. Від їхніх гуртків очі відірвати трудно, така краса! Гуртками собі «бесідують». Підходжу до поважних газдів: староста села, «волосмани», дяки. Мене приязно вітають і зразу ж закидають здивованими запитаннями. Чому я, до якого вони звикли, що говорю «по нашому», в школі так учу, що діти не розуміють і дома розповідають, що «пан учитель говорять так смішно, ніби здуріли!»...

Вияснюю газдам значення й результати їхнього «плебісциту», що виконавцем їхньої волі я став тепер. Слово за словом, розмови по хатах без свідків і малопомалу за якийсь час почався рух. Без відома директора було обрано делегацію від батьків, і вона поїхала спершу до окружного шкільного інспектора в Рахів, а коли в нього дістала таке вияснення, що по суті не розходилося з моїм, але ще він їм прочитав і писемні зарядження в справі результату «плебісци-

ту» в Квасах, які він дістав з шкільного уряду в Ужгороді, то наша гуцульська делегація поїхала і в Ужгород. Там батьки одверто з'ясували весь фальш з тим «плебісцитом», що відбувся в Квасах.

Запальність гуцулів, що побачили себе в ролі обдурених чужими панамі і обсміяних сусідніми селами, та вже піднесення на той час автономного духу в кулюарах шкільного уряду в Ужгороді, привело до того, що рішення «плебісциту» для школи в Квасах скасовано і повторено наново. Тоді квасівські гуцули майже стовідсотково зажадали української мови навчання в школі.

Прийшов 1939 рік. На першій окружній педагогічній конференції, що регулярно відбувалася в Рахові, учителі вчинили мені овацію за «спасіння чести» шкільної округи, як говорив предсідник конференції, бо тепер всі школи гуцульської округи Рахівщини стали не лише по назві, а й по викладовій мові українськими.

В скорому часі потім мене призначено директором тієї школи в Квасах. Більшість учителів русофілів прийшлося звідти перенести в інші шкільні округи, щоб радикально припинити те «сміховисько», що вони були зробили з чисто українського гуцульського села. Частина з них «покаялись» і писемно в часописі Учительської Громади «вибачились» за свій прогріх...

Ось такі й подібні факти зі спогадів про злопам'ятний «язиковий плебісцит» по багатьох місцевостях Закарпаття, а особливо в околицях з менш свідомим населенням, мали часом жалюгідні наслідки. Вони поглиблювали непорозуміння між учителями, між родичами, навіть між школярами. «Язиковий» спір ширився, сварки й невдоволення зростали між обома групами: українською та московсько-мадяронською.

Крім того, чеські центральні уряди, організуючи так шкільництво на Закарпатті та сприяючи утворенню таких нездорових відносин, всупереч дороговказу своєї Академії Наук, засновували в цьому краю мережу чисто чеських шкіл, то є шкіл з чеською викладовою мовою. В тих школах училось зовсім невелике

число дітей чеських урядовців, часто лише двоє-трое дітей. Для засновання такої школи по шкільному закону треба було мати тридцять школоповинних дітей. Тому чехи заманували всілякими обіцянками українську бідноту, а ту акцію підтримували жиди, які хотіли тим приподобатись чеській владі, маючи за те прихильне опікунство від чеської жандармерії і взагалі від адміністративних чинників в їхніх гешефтах.

Як конкретні приклади наведу факти з тих місць, де я учителював. В селі Сільце Іршавської округи існувала чотириклясова чеська державна школа, хоч в тому селі не було жадної чеської дитини, а лише з близького села Заріччя ходило троє дітей районного нотаря чеха. Головний контингент учнів тієї школи з чеською викладовою мовою були жидинята. Між іншими, той нотар робив спробу одержати дозвіл на відкриття такої школи і в Заріччю, але серед місцевих селян не знайшлося потрібного для того числа дітей, родичі яких виявили б бажання й підписали б прохання про навчання їхніх дітей в чеській мові. В селі Кваси також існувала аж чотириклясова чеська школа при лише одній дитині словацької народности — синка місцевого «постмайстра». Решта учнів це були діти жидів-корчмарів і лише кілька дітей бідняків гуцулів.

Таких «чеських» шкіл на Закарпатті в 1931 році було: 160 народніх, 14 «міських» (виділових), 3 середніх, одна учительська семінарія та 18 фахових шкіл.

Для чеських шкіл будувались чудові модерні будинки тоді, як українські школи часто містилися в селянських хатах, інколи без підлог, та в старих «хижах». Були випадки, що будинки, де містилась українська школа, завалювались, калічучи в своїх руїнах дітей. Крім того, в чеських школах діти діставали безкоштовно підручники, зшитки, і всяке шкільне приладдя, а клясні кімнати рясно були прикрашені різними підсобними образами. Все те в наших школах треба було набувати за гроші. До того ж учні чеських шкіл діставали одягові подарунки, чого в українських школах не було.

Але одночасно, всупереч з усіма перешкодами чеської адміністрації, майже спонтанно зростало на Закарпатті позашкільне культурно-освітнє життя. Про розвиток «Просвіти» ми вже мали нагоду описати. Згадували ми й про Всепросвітянський З'їзд 17. жовтня 1937 р. з маніфестацією проти москвофільства й мадяронства. Тридцять тисяч учасників того з'їзду в Ужгороді на майдані князя Корятовича склали приречення бути вірними синами України й боротись за повну державну незалежність.

Закарпатський поет Ю. Боршош-Кумятський написав з тієї нагоди такий вірш:

ПРОСВІТЯНСЬКІЙ МОЛОДІ

Шуміть, як гнів у дужі крила,
Колони серць, живі вогні,
Сталева лиць, лицарська буйна сила
Хай знищить кривду наших днів.

Ваш гордий чин в історію запише
Дужим пером рідна земля,
І могутнім співом у карпатській тиші
Дзвенітиме ваше ім'я.

Ваш ясний шлях, ваш палкий дух просвіти
І порив і могутній з'їзд,
Це сяйво сонць, що світить на пів світа,
Це жар життя, це світло з'їзд.

Вперед! Разом! Ляборця внуки-браття,
Проможний і дужий ваш гін,
Нехай цвіте силою Підкарпаття,
Нехай луна побіди гімн.

А ще 1929 року, також в Ужгороді, відбувся з'їзд «народовецької», тобто української молоді, на якому проклямовано єдність з цілим українським народом.

Українська Учительська Громада, яка в двадцятьох роках нараховувала лише кілька десятків членів, в 1937-38 рр. мала вже до двох тисяч членів і лише

менше третини всього учительства на Закарпатті формально, а фактично хіба лише четвертина, була організована у москвофільському «Учительском Товариществе Подкарпатской Руси». Точніше, в цьому «Товариществі» в 1925 році було 1.500 членів, а в 1937 р. лише 150 членів, отже в десять разів менше.

Поступово упорядковувався зв'язок і транспорт в краю. Будувались добрі шляхи, мости. Організовано й будовано лічниці, розбудовувались міста. Отже, так чи інакше, але треба сказати правду, що Закарпаття за часів чехо-словацької надвлади все ж таки набралось сили і значно змінило свій стан, підвищило свою національну свідомість та настрої. Національна свідомість прокинулася і росла стихійно. До цього у величезній мірі спричинились сотні українських емігрантів, що в 1929-39 рр. покінчали в Чехії високі й фахові школи та добилися прав і можливостей переселитись на Закарпаття. Тут вони влаштовувались головним чином на працю учителів народніх шкіл, де приходили найближче до маси автохтонного населення і в тій ролі були ін'єкцією українського національного життя та всебічної розбудови краю, хоч до урядів та інших офіційних становищ їх не допускали. Як приклад про цю роллю української еміграції на Закарпатті подамо на дальших сторінках окрему статтю.

В результаті всебічного відродження національної свідомости та описаної культурно-освітньої боротьби автохтонного населення Закарпаття, з тихих, темних та покірних перед чужинцем, затурканих мадярами, русинів став український нарід — горді сини Закарпаття.

Але молитись в церквах за Україну ще не було зміню. Але ми навчили дітей співати молитву з такою зміною кількох слів: «Боже, Великий, Єдиний, Русь Підкарпатську храни!» — і уряди не збагнули, чого тими «конспіративними» словами просила молодець.

* * *

МОЛОДІЙ ГЕНЕРАЦІЇ

Піднявся рідний стяг ізнов,
Карпатський вітер ним колише,
А сяйво сонця із-за хмар
На йому літерами пише:
Вперед, вперед!

Свій соняшно-блакитний стяг
Ви сильно в двох руках держіте,
А прийде вихор звідкіля —
Прапор ви кріпко бережіте,
Щоб не зваливсь.

Щоб буйний вихор не зірвав,
З болотом бурі не змішали,
Щоби незнані без нас
Про нашу долю не рішали,
А ми самі!

А Срібну Землю — Рідний Край
Не зрадьте, не продайте!
І не забудьте за народ,
На Рідне Слово пам'ятайте!
Вперед, вперед!

Пізніше, з автором цього прекрасного вірша, мені прийшлося сидіти в мадярському концентраційному таборі Карпатських Січовиків в Варіо-Лопош в 1939 р. Там я був свідком, як Василя Гренджу-Донського тортували мадярські слідчі й вояки, що нас вартували, як його немилосердно били і всяко знущались за цей вірш як і за його патріотичну діяльність.*

* Василь Гренджа-Донський народився в селі Волове, на Мармарошині в 1897 р., помер в столиці Словаччини, Братиславі, в 1974 р. Його твори друкувались не лише на Закарпатті, але і в Галичині (у В-ві Тиктора у Львові вийшла його повість «Ілько Липей — карпатський розбійник»), як і на підсоветській Україні. Він автор кількох збірок високоякісних поезій, в яких оспівував долю і долю Закарпаття.

Зореслав (Псевдонім закарпатського священика)

Г О Т О В І

Готові, готові, квітучі ряди...
На Сході яснє, на Сході вогніє.
З'явися Пророче, Месіє, Месіє, прийди!
І стане день і стане багряна заграда
І бухне розливом огонь
В стражданні кованих сотень, мов лава.
Підуть нестримані колони,
Мов буря, грім і гнів і жах,
Упадуть вікові кордони
І задрожить свята Росіє!
А ти підеш на їх устах,
А ти підеш у їх серцях,
У перших вогняних рядах, Месіє!
І піснею Київ озветься наново
Осанна, осанна! Звершилось! Готово!
І в гльорії сонця і в бурі співання
Повстане з руїни повстане остання
Уквітчана воля —
Велика, свята авреола України.

Ю. Боршош-Кумятський

М И Й Д Е М О

Ми йдемо, молоде покоління,
Ми тверді, в нас муштрований крок,
Ми суворі, грізні, як каміння,
Ми із смертю стаємо в танок.
Ми є гнів загартованих боїв,
Ми міцні, несемо світу жах,
Ми лявіна кремезних тіл, зброї,
Ми творці і руїна держав.
Ми йдемо, молоді мільйони,
Ми здолаєм, нам скориться світ,
Отаманів чекають колони
Вже готові у поле, в похід.

ПОЛІТИЧНО - ДЕРЖАВНІ ПОДІЇ 1938—39 РР.

В парі зі зростом національної свідомости та поліпшення життєвих умов підносились серед закарпатських українців і домагання до чеського уряду дати загарантовану міжнароднім договором у Сен-Жермені автономію. Але вислана 3. травня 1938 р. делегація в тій справі до Праги нічого не добила.

Чеська влада лише для форми оголосила куцу автономію і призначила в складі пражського кабінету окремого міністра для справ «Карпатської Русі». Ним був д-р Парканій, типовий русин із змадяризованого роду. Особисто він тоді ще не мав виразного національного обличчя, хіба лише те, що тримав з чехами у їхній політиці, в справі Закарпаття. Він видав відозву до «Подкарпатских Русинов» на неграмотній мові з різними обіцянками і на тім кінчив свою діяльність.

В той час зростало також домагання словаків дістати собі автономію. Поляки, німці і мадяри добивались прилучення заселених ними земель, що були в межах Чехо-Словащини, до своїх держав.

Під тиском тих настроїв, довгого бурління й здушення різних обурень серед населення етнографічно нечеських земель, Чехо-Словацька республіка, зліплена з кількох народів та дуже централістична в своїй попередній внутрішній політиці, мусіла пристосовуватись до права самовизначення народів. Її союзники і співтворці її державних кордонів — Франція й Англія — тепер перестали підтримувати «статус кво» Чехо-Словащини. Приязнь чехів до Советського Союзу, яку тоді почав провадити президент д-р Едвард Бенеш, також нічого не допомогла. Чехо-Словащина сама проголосила у себе мобілізацію, але тієї мобілізації сусіди, мадяри й німці, не злякались і почали окупувати свої етнографічні землі, що їх Чехо-Сло-

ваччині подарували в 1918 р. чи їй признали тодішні її союзники. Таке відбирання земель сталося після рішення чотирьох великодержав: Німеччини, Італії, Франції й Англії в ніч з 29 на 30 вересня 1938 року в Мюнхені (так званий «Мюнхенський арбітраж»). Німеччина заняла Судети, Польща — Заользе, тобто, частину Шлеська, а словаки й карпатські українці, в порозумінні з чеським урядом, за прем'єр-міністра генерала Сирового, створили свої автономні уряди. В такий спосіб Чехо-Словаччина стала федеративною державою.

Для Закарпаття почалось нове життя. Населення, хоч і порозділюване на партії, створило перший уряд Карпатської Руси 8. жовтня 1938 р. в складі шести міністрів. При тому, щоб забезпечити батьківщину перед польськими і, головно, перед мадярськими зазіханнями, карпатоукраїнська національно-самостійницька репрезентація «Українська Національна Рада» порозумілася з москвофільською «Русскою Народною Радою», членам якої признала навіть перевагу при створенні уряду.

На чолі уряду став по постанові центральної чеської влади москвофіл і разом з тим мадярон Андрій Бродій. Крім нього в склад уряду входили ще два мадярони, а на зовні москвофіли, Степан Фенцик та д-р Едмунд Бачинський, вже відомий нам з попередніх сторінок наших спогадів, що був чеським сенатором. З боку українців до «карпато-руського уряду» увійшли: о. Августин Волошин, довголітній директор Учительської Семінарії в Ужгороді та голова Християнської партії і посол до чехо-словацького парламента, Юлій Ревай, інспектор шкільного реферату в Ужгороді і член тоді соціал-демократичної партії. Крім того, центральний федеративний уряд в Празі призначив міністром Закарпаття, для зв'язку, згаданого вище д-ра Парканія.

«Угророс» Бродій, як він сам так опредільював свою національну приналежність, зразу ж почав порозуміватися з Мадярщиною, обіцяючи повести справу так, щоб ціле Закарпаття знову попало під владу Мадяр-

щини. Його акцію було розкрито і федеральний пражський уряд заарештував прем'єра Бродія, як державного зрадника, і разом з його помічниками усунув від влади Підкарпатської Русі.

В дні 26.жовтня 1938 р. Закарпаття дістало новий уряд в складі: монсеньйор о. Августин Волошин, як прем'єр та міністри — Юлій Ревай і д-р Едмунд Бачинський. Як видно, федеральний пражський уряд почав уже більше вірити українцеві о. Волошинові, ніж мадяронам. Але все ж прихильного собі «угророса» і свого сенатора д-ра Бачинського Прага лишила при владі.

* * *

Зореслав

ПРОРОЧИЙ ВІРШ

Ні! Не Москва, ні Ленінград,
Ні! Не Совет, а Україна!
Гей, ставте гори барикад,
Іде дванадцята година!

Пробудиться в один момент
Увесь народ в кривавій муці
І потанцює кулемет
Весільним танком революцій.

Замовкне дика марсильєза —
І полетить степами гнів,
Із п'яних у ярмі рабів
Повстане нація твереза.

І згадуватимуть одно
Усі — що у ярмі ходили:
Проклятеє було вино,
Коли від нього так дуріли.

Мадярщина, захочена Бродієм та його товаришами, настирливо стала домагатися прилучення, чи як вони казали «повернення» цілого Закарпаття. Те домагання Мадярщина мотивувала попереднім тисячолітнім пануванням над Закарпаттям та ніби бажанням

місцевого населення. Те бажання фінгував Бродій в той спосіб, що його прихильники-мадяри, а ними була більшість священиків греко-католиків та старих управителів народніх шкіл, таємно збирали й фальшували підписи людей при різних нагодах, прихваляючи минулі «добрі» часи. Такими людьми були: правдиві мадяри, «угророси» та мадярони, то є переконані мадярофіли, що їх було невелике число, та, звичайно, жиди, що підготовляли собі ласку і у мадярів так, як раніше у чехів. Недостаючі ж до «масовости» підписи просто фальшовано і так «препаровані» списки перепасовувались до Мадярщини.

На тій же підставі мадярські старшини організували в прикордонних околицях повстанські відділи, назвавши їх «Рондьош Гарда». До тієї «гарди» належало до 20% місцевих русинів-москвофілів та москалів емігрантів. Вони себе ще називали «чорнорубашниками», бо ті «гардисти», мабуть, за взором італійських фашистів, носили чорні сорочки.

Відділи тієї «гвардії» почали робити різні бешкети на території Закарпаття, куди вони переходили вночі. З часом такі відділи «Рондьош Гарди» вже творились і в Мадярщині при явній допомозі уряду в Будапешті. Та «гвардія» з півдня вже почала нападати на пости прикордонної сторожі чи вдиралися в ближчі внутрішні райони Закарпаття. Їх почали підтримувати польські військові напади з півночі й зі сходу.

В обороні проти цих, часом дуже поважних, ворожих загроз чеська жандармерія і військові залоги та прикордонна сторожа лише часом протидіяла, і то занадто мало активно. Тому закарпатське населення творить свою «Організацію Національної Оборони», що зчасом переіменувалась на «Карпатська Січ». Це була своєрідна народня мілітарна формація.

За початок і приклад цього січового руху на Закарпатті треба вважати заснування «Січей» в Ясіні і в Перечині за часів ще з перед Першої світової війни під впливом ідейного організатора таких товариств д-ра Кирила Трильовського.

Відділи Карпатської Січі ростуть і постають так

спонтанно, що на кінець 1938 року трудно було знайти село на Закарпатті, де ще не організувалась така самооборона під проводом найсвідоміших національно людей, переважно колишніх військовиків, а дуже часто — українських учителів, колишніх старшин Української Армії.

* * *

Богдан Лепкий

Н А Ш І Г О Р И

Гей, чудові наші гора!
Гей, чудова сторона!
Відживає серце хворе,
Обновляється душа.

І як ті вітри крилаті,
Так думки в гору летять,
В голові, як діти в хаті,
Вдержатися не хотять.

Лиш женуть все вище, вище,
На верхи і на шпилі,
Де чим-раз до неба ближче,
Чим-раз далше до землі.

Богдан Лепкий

Б А Р П А Т И

На бік, дрібна журбо життя,
На бік марні тривоги!
Крізь темний бір до ясних зір
Рубаємо дороги.

Гремить топір, валиться бір,
Тріщать гнилі колоди,
То там, то тут, на шлях падають
Останні перешкоди.

І стогне бір, як дикий звір,
Кінчить життя проклоном,
А там вгорі грядучі дні
Дзвонять побіди дзвоном.

Який той спів будучих днів
Приманчивий і милий!
Який при нім недолі грім
Марний, смішний, безсилий!

Ти, громе, бий, ти, буре, вий!
Не знаємо тривоги.
Крізь горя бір у щастя двір
Рубаємо дороги.

* * *

Тим часом запахло війною. Відносини між федеральною чехо-словацькою владою і Мадярщиною дуже напружились. Обидві держави звернулись до Італії й Німеччини з проханням їх розсудити. Представники цих двох запрошених держав приїхали 2. листопада 1938 р. до Відня й визначили нові чехо-словацько-мадярські кордони, спираючись на мадярському переписі населення з 1910 року, коли мадярські реєстратори фальшиво й напів примусово записували цілі українські села як мадярські.

Вислідом нарад у Відні була постанова: від Закарпаття відібрано і віддано Мадярщині Ужгород, Мукачів і Берегів з околицями, то є багатий родючий низ з долиною річки Тиси та з залізницею. Відірвано було біля 1.500 ккм. квадратних простору, а на ньому 36.735 душ українського населення.

З болем у серці прийняв наш уряд і все населення Закарпаття такий розсудок. В днях 5-9 листопада 1938 р. наш уряд мусів евакуювати згадані околиці й залишити стародавню столицю краю Ужгород. Дня 10. листопада мадярські війська вже заняли Ужгород і Мукачів. Новою столицею Закарпаття стало історичне старе українське місто Хуст.

Ціною таких жертв, але в мирний спосіб, було врятовано українську державність так, як те ще давалось тоді за Карпатами, та забезпечено її кордони.

Наш уряд очистився від москвофілів і мадяронів, бо і д-р Бачинський добровільно уступив з його складу, не погодившись на українську програму пра-

ці. Але скоро на його місце пражська влада призначила іншого москвофіла, вже чеха, генерала Прхала, що був великим ненависником українців, одружений з завзятою московкою. Тим призначенням чехи ще раз роздратували українське суспільство.

Пізніше наша влада поширилась на таких українських міністрів: д-ра Михайла Брацайка, Стефана Клочурака, Івана Гриця, Августина Штефана та Перевузника. Між ними поділено ресорти управління державою так, що кожна галузь дістала свого керівника.

Для церковно-релігійного життя було радісною подією проголошення Ужгородського єпископа мадяро-москвофіла Стойки, що він лишається в Ужгороді й переходить від удаваного московства а щиро признається до мадярства. Цей крайовий голова греко-католицької Церкви перед тим стримував розвиток культурного життя українських вірних, перешкоджаючи їм, а головню національно-свідомим священикам-патріотам розвивати чинність своєї церкви в національному дусі. Замість єпископа Стойки папська столиця найменувала для Закарпаття єпископа українця Діонісія Нарядія, призначивши його Апостольським Адміністратором нашого краю. Єписком Нарядій був потомок емігранта з Закарпаття до Сербії і там перебував в Бачці, в околиці так званих «бачванських русинів», які провадили своє національне життя, мали свою «Просвіту» і навіть своє видавництво календарів, співанників і книжок. Тепер, на старості років, він 28 жовтня 1938 р. вернувся в свій прабатьківський рідний край і то в дні відродженого національного життя. Одначе, частина закарпатських греко-католицьких священиків його не признають за свого зверхника, «забувають» на Св. Літургії його поминати, а поминають єпископа мадяра Стойку. Але з наказу єпископа Нарядія все ж на церковних вежах замає наш державний жовто-синій прапор.

В православній Церкві стався також перелім. Замість москвофільської політиканської Церкви повстала Українська Автокефальна Православна Церква.

Представники її, як молодшої на той час в тім краю церковної організації, зложили візиту єпископові Нарядію, яку він їм також склав, і домовились з ним про згідну братню співпрацю. Обидві ці моральні й духовні сили зрозуміли, що перед ними стоїть одне спільне святе завдання — благословити українське державне життя на Закарпатті, що буде колись прообразом і передвісником та прикладом майбутнього всесоборного життя нації.

Чим далі, тим більше та в прискореному темпі розвивається консолідація карпато-українського представництва в Українській Національній Раді. Шириться загальне піднесення патріотичного настрою населення, яке радо виконує накази свого уряду.

Карпатська Січ з завзяттям і по геройськи поборює диверсійні відділи, як мадярські так і польські.

На місце втраченого залізничного шляху почали будувати новий.

Всі школи, як середні, так і фахові вивезено з околиць відступлених мадярам, і їх чинність відновлено на нових місцях. Всі ті відновлені школи, в тому числі і школи народні, обсаджено та доповнено новими українськими, а не чеськими чи мадярськими чи московськими директорами. Школи розгортають свою діяльність з надзвичайним надхненням та при захоплюючій допомозі не лише уряду, але й самого населення. Учителство зробилось тут пожаданим, любимим та дорогим елементом в загальній opinіi ширшого суспільства, а зокрема серед селянства.

Прем'єр о. Августин Волошин, що його знають маси закарпатської людности ще за старих часів, як народнього українського патріота, користується широкою популярністю і його інакше не звать, як «Батько». А він теж у своїх відозвах до карпатських українців звертається з таким тут ласкавим і найдушевнішим прикметником. Ті відозви він починає словами: «Солодкий мій народе!»

Уряд, з огляду на загрозливі зовнішні обставини, розв'язує всі партії, які фактично були лише філіями чеських, мадярських, московських та інтернаціо-

нальних централь. А їх було на Закарпатті аж 32 і по них розділився і взаємно ворогував наш народ не лише по містах, а й по селах при різних виборах та при всяких okazях.

Як приклад того, як наші вороги використовували навіть на селах таке розбиття українського населення на партії, пригадаю одні вибори до сільського уряду в с. Кваси на Рахівщині. Село мало коло тисячі душ населення управненого до голосування при виборах. В тому числі було кілька десятків жидів корчмарів, а решта самі гуцули. І ось до сільських виборів було складено і предложено до голосування аж з десяток листин і в більшости з них на першому, як не на другому, фігурувало прізвище того чи іншого корчмаря. Почалася «передвиборча кампанія», яка в Квасах мала цікавий ефект і «розвагу» для гуцулів. Корчмарі, що перед тим уявляли собою однодушний кагал, тепер чомусь почали сваритись і то сваритись дуже й навіть публічно. Кажуть, що бачили навіть такі веселі сценки, що один другому вчіплялись за пейси. Одночасно ті, розсварені між собою представники «комерції» на селі, почали вести агітацію між своїми клієнтами гуцулами, щоб ті при надходячих виборах не голосували на ту й ту листу, бо ж по ній вийде такий і сякий нечесний корчмар, що обдирає бідних гуцулів, «а я ж даю вам на борг і буду давати» і тим подібними «агітаційними» способами настроювали виборців проти своїх же одновірців з інших виборчих лист. В результаті такої «політики» гуцульські голоси розбились по кількох виборчих листинах, а тому до сільської управи було обрано лише перших, або других кандидатів, що фігурували на списках тих лист. Так у сільські «валасмани» увійшли самі корчмарі...

Розуміється, що після такого результату всі «сусіди» — як то гуцули в Квасах ввічливо називали корчмарів — ті корчмарі враз помирились, бо ті їхні перед виборами сварки були простим «швіндлем» для того, щоб здобути голоси своїх «клієнтів» на всі листини. Так гуцульське село дістало далеко не гуцуль-

ську сільську управу... Правда, що ту «комбінацію» вдалося потім направити після відповідної інтервенції в міністерстві в Празі. Але не всюди такі випадки кінчалися добре, бо ж не всюди вдавалося знайти шляхи для їх виправлення.

* * *

Ліквідація чи скасування партій з наказу нашої влади на Закарпатті провадилась легко; партійні провідники, голови й секретарі партій не протестують, а нарід свободніше відітхнув. Замість тих усіх партій засновується одне «Українське Національне Об'єднання». Воно на Закарпатті було дійсно патріотичним об'єднанням всіх свідомих українських елементів і там не було характеру так згубної для української справи звичайної партійности. До нього фактично вливались українці всіх політичних переконань, від гетьманців до соціал-демократів, а трохи пізніше вступили в те об'єднання і деякі прозрівші українці комуністи. Сталося це на заклик непереможного голосу своєї рідної землі для спільної праці й боротьби за волю й свою державу.

* * *

Ю. Боршош-Кумятський

АЖ ПОСУНУТЬ БРИГАДИ

Аж посунуть бригади полями,
І задзвонить оркестра копит,
Запалають страшними вогнями
України родючі степи.

На катів прийде чорная днина,
Спалить карою гнівом вогня,
Розцвіте віковична руїна —
Україна прийдешнього дня.

І на віки скінчать уславлено
Українці над ворогом суд,
Поростуть пожарища спалені
І поверне на руїну люд.

Позмиває роз'ятрені рани
В животворній степовій росі,
І знов зацвіте Україна
В своїй давній, величній красі.

* * *

Відродження своєї держави на Закарпатті проходить скорим темпом. Дня 22. січня 1939 р. — тобто в річницю проголошення Української Держави в Києві — відбувається Здвиг Карпатської Січі в Хусті. Місто заповнилось відділами нового добровільного українського війська з усього Закарпаття. Порядок в руках має і краса різнокольорових, але однотонних по окремих селах і околицях одягів, захоплюють глядачів, вражають та переконують у своїй силі і значенні того народнього здвигу. На чолі походу кінна бандерія — відділ Гуцульської Січі з Ясіня під проводом головного коменданта Карпатської Січі Дмитра Клемпуша. Потім йшли відділи жіночих гуцульських Січей Ясіня й Квасів. Далі, гуцульський Кіш з Квасів з січовими дідами попереду, потім чоти січовиків і чота Молодої Січі. Гуцульський Кіш провадив його кошовий, автор цих спогадів, з традиційним почесним топірцем, що походив ще з часів Довбуша, зроблений з міді зливої з залізом і весь уцяцькований. Це був подарунок, який я дістав від родини Студеняків і Шевчуків, з якими я породичався. Далі йшли Січі з Перечина, а за ними з інших сіл Закарпаття, з усіх околиць краю. Всі в різних народніх одностроях, окремих своїми кроями та прикрасами-вишивками для кожного відділу, з кожного села. Кілька оркестрів веселять і без того піднесений настрій...

Хтось пустив чутку, що січові відділи сунуть з усіх сторін до Хусту, щоб виявити волю населення — прогнати призначеного проти нашої волі москвофіла міністра чеха генерала Прхалу. І того «наступу» дійсно захотілось січовикам. Про те заговорили, але комендант української поліції проїхав по всіх вулицях Хусту в авті й проголосив: «Міністер генерал Прхала упирхл» — утік з міста!..

Хустська катедра не могла вмістити січовиків й вони рядами заповнили не лише широкий майдан кругом церкви, а і всі бічні вулиці ген-ген далеко, аж до окраїн міста.

Єпископ Діонісій Нарядій, подібний своєю сивою маєстатичною головою і своїм способом триматися — до митрополита Шептицького, в асисті великого числа священників служив урочисту архиерейську Службу Божу в наміренні української державности, а потім благословив січове військо та чарував його своїм пастирським надхненим патріотичним словом.

По Службі Божій відбулося віче, яке проклямувало волю українського Закарпаття докінчити заповіті 1918-1919 років, проголошені тоді в Києві, та готовість боронити свою свободу і своїм життям во ім'я тієї ідеї самостійности й державної соборности України. Гучномовці розносили палкі слова промовців по всьому Хусті, а радіо передавало їх по цілому світі. З особливим захопленням маси січовиків приймали промови отця Волошина, Бращайка і Ревая, як своїх державних мужів, та інших, хоч ще молодих, але завзятих патріотів відродженого Закарпаття.

Переповнення Хусту, що і без того з 17-ти тисячного міста, після віддачі мадярам Ужгороду, зросло тепер до 50-ти тисячного міста, було таке, що годі було в ньому рухатись. Відділи Січей мусіли виходити з міста по черзі, по вказівках і командах розпорядчиків, які передавались гучномовцями. Спеціальні потяги розвозили січові відділи з дальших околиць. Сама гуцулія мала два своїх потяги, рясно прикрашених відповідними декораціями. При переїзді через румунську територію — бо так ішла залізна дорога — ми приймали привітальні овації за свій вид, за свій настрій.

* * *

Тут я хочу перервати свої спогади про хід загальних подій того часу на Закарпатті, а трохи докладніше зупинитися на Гуцульському Коші Карпатської Січі, бо ж то було частиною моєї праці та днями моєї незабутньої служби Батьківщині в тій парамілітар-

ній формації, яку я організував в селі Кваси та нею проводив. Тим більше, що в тій службі відбивалася й історично-традиційна українська ідея.

Козацько-січова ідея, що є невмируща, як сама українська нація, проявила себе і на Закарпатті, а в тому і на Закарпатській Гуцульщині. Тут та ідея набрала популярності ще в 1920-их роках, коли, як я вже згадував, під впливом «Січового батька» д-ра Кирила Трильовського постало в Ясіні пожежно-руханкове товариство «Січ». Від того часу гуцульські січовики репрезентувались на всяких крайових святочних здвигах, і навіть брали участь в загально-державних того часу — в чехо-словацьких урочистостях. Пригадую, наприклад, як на святкування тисячоріччя Святого Вацлава в Прагу прибула кінна бандерія «Січі» з Ясіня і парадувала на конях в козацьких одностроях з широко розгорненим жовто-блакитним прапором, на злість чехам москвофілам, а собі на славу.

В 1938 р. на Закарпатті постала організація «Українська Національна Оборона», а в листопаді того ж року ця «Оборона» прийняла традиційну назву «Карпатська Січ». Той січовий рух скоро набрав парамілітарного характеру і в 1939 р. владою Карпатської України Карпатська Січ була офіційно визнана Українською Державною Армією. На Гуцульщині (Рахівщина) Карпатська Січ так розвинулась, що окремі низові організації, що звалися «відділами», розгорнулись в більші об'єднання — «коші» — зі своїм Окружним Січовим Комендантом в Рахові. Був ним спочатку колишній поручник чеської армії Штефуца, а потім полковник Української Галицької Армії Гнат Стефанів.

Кіш в Квасах, що був під моєю командою, склався з чоти «січових дідів» — колишніх гонведів мадярської армії, з двох чот січовиків, двох чот січовичок і чоти «Молодої Січі».

Вже попередньо згадав я про Січовий Здвиг у Хусті в дні 22. січня 1939 р. Гуцульські коші Карпатської Січі просто з ентузіазмом хотіли їхати на той здвиг. На залізничному двірці в Ясіню здобуто два довгі ешелони і їх вщерть заповнили наші січовики.

Вирушили ми в дорогу з досить великим запізненням, бо чогось бракувало в паротягах. На половині дороги до Хусту на одній станції залізнична управа повідомила, що потяги даліше не підуть з якихось «технічних» причин. Коменданти ешелонів довго добивались у чеського залізничного начальства вяснення справи та безрезультатно. Ми вимагали щоб ешелон їхав далі. Врешті терпець у запальних гуцулів урвався. З топірцями в руках вони кинулись до паротягів, погрозили машиністам, поставили коло них вартових, а на першому паротязі ще й такого січовика, що міг сам керувати машиною і... ми поїхали та прибули до Хусту. Там виладувались з вагонів і маршовою колоною рушили в місто в такому бравурному настрої, що не знати на що були б ми в той час здібні. Про сам здвиг вже було описано раніше.

Після повороту січового коша до Квасів продовжувалась розпочата раніше програма виховання і руханкових вправ січовиків і, окремо, січовичок. Ми готувались до участі в посвяченні пам'ятника героям Гуцульської Республіки в Ясіню. Відбувалися теж лекції з українознавства як і сходи з доповідями на політичні теми й актуальні організаційні справи. Допомогали мені в тому два учителі січовики Козак і Неверді. Решта учителів місцевої школи були ще москвофіли і до нашої роботи не бралися. Лише один учитель, чистокровний москаль, запропонував свої услуги як маляр, і перемалював в цілому селі крамничні фірмові таблиці з чеської на українську мову та намалював прекрасну таблицю, що висіла на будинку школи з назвою школи жовто-блакитною барвою з золотим тризубом посередині.

Тим часом події розвивались з такою швидкістю, що та діяльність обірвалась. Було необхідно брати до рук зброю, бо на наш край рушила мадярська армія, а з другого боку польські диверсійні групи. Але ж у нашому коші зброї не було та й володіти нею могли тільки ті, що відбули військову службу в чеській чи раніше в мадярській армії. З таких січовиків, колишніх вояків, організуємо окремих відділ. Саме тоді ок-

ружний січовий комендант з Рахова дав знати, що велика там чеська жандармська станиця збирається залишити Рахів, бо не хоче вступати в бій з мадярами, які вже наступають з Хусту. Отже, можна би у тих жандармів одержати зброю. Для того посилаю туди свою чоту, але вона повернулась на другий день з вісткою, що в Рахові повстали місцеві мадяри і жандармська зброя опинилась в їхніх руках. Але тим часом мені пощастило несподіваним нападом на жандармську станицю у нас, в Квасах, її обезброїти, чому жандарми не дуже їй противились, бо вже збиралися утікати до Чехії окružною дорогою через Польщу. Реквізували ми ще приватні рушницї у тих, хто їх мав для полювання, знайшлося теж кілька револьверів, обезброїли чеських гайових, і так зорганізувалась озброєна чота готова до оборони проти мадярів з одного боку і проти поляків з другого.

В той час зв'язковий референт Головної Команди Карпатської Січі побратим інж. Дмитро Оснач прислав вістку, що на поміч Карпатській Січі йде німецьке військо, що воно вже відбило від мадярів Ужгород і просувається на схід в напрямі Хуст-Рахів-Ясіня. Дійсно, в горах було чути віддалену гарматню стрільянину. В дійсності то була перестрілка між мадярами і частиною січовиків, що відступали десь на захід. Отже, треба було боронитись якнайдовше, щоб дочекатись помічі й приходу німецьких військ. Тому повідомленню я тоді щиро повірив, і тільки вже на еміграції і то з уст самого побратима Оснача довідався, що та вістка була неправдою, пущена для підтримки настрою у своїх та для залякування мадярів. Телеграф і телефон з Хустом було перервано, а з заходу під Раховом уже наблизились перші відділи мадярської армії. Наші ж сторожеві застави на залізничних мостах і в тунелях по дорозі на схід до Ясіня доносять, що мають від перехожих чутку, що в Ясіню також вже повстали місцеві мадяри і перемагають тамошніх січовиків, які частинно втікають в гори. Витворилась ситуація при якій оборонна боротьба Гуцульського Коша Карпатської Січі в Квасах одержала таку

оцінку, подану в спогадах спостерігача з-за недалекого кордону з галицького боку, колишнього УСС-а, греко-католицького священика о. Миколи Куницького. Цитуємо текст з його статті «Березень 1939 — болючий спогад», що була надрукована в «Українському Слові» ч. 12, Буенос-Айрес, 30. квітня 1952 р.:

«...Коли ж мадярам вдалось по кількаденному завзятому опорі коло Севлюшу проломити український фронт і зайняти Ужоцький просмик в Карпатах, то в Ясінському просмику, в долині ріки Тиси, їм ніяк не щастило. Карпатський район від Рахова до Ясіня держався цупко і видався мадярам нездобутою твердинею. Треба було ліквідувати українських січовиків з боку тодішнього польського кордону. Ми, українці, що жили по галицькому боці Карпат, ловили жадібно вухом кожний відгомін стрілу по другому боці, раділи, що наші хлопці ще держаться, однак зі сумом стверджували, що встоятись тій горстці одчайдухів не буде сили... Залізничники оповідали нам потайки, що Польща перепустила... три мадярські військові потяги в напрямі на Самбір, Стрий, Станиславів, Делятин і Ворохту. Ті потяги ми самі бачили ніччю, як вони чорною гадюкою, тихо, без шелесту, просувались по ворохнянському віадукту в напрямі Вороненки, прикордонного села по нашому боці (сусіднє село до Ясіня, — прим. Ант. К.). Кожному з нас стало ясно, що мадяри напали на рештки героїської нашої молоді з тилу, користаючись гостинним польським транзитом...»

Згадую зі святим піетизмом і любов'ю своїх побратимів січовиків Гуцульського Коша Карпатської Січі в Квасах, і стверджую, що в критичні дні 15-16 березня 1939 р. в районі від Рахова до Ясіня, то є в Квасах, то була жменька відчайдухів, коли їх порівняли з силами ворога, що нас оточував. Чую себе зобов'язаним також зазначити, що затримка ворожого нападу на село Кваси, в тім прикордоннім відтинку до Польщі й Румунії, що тягнувся попри Чорну Тису, сталася завдяки бравурному настрою, що тоді панував у молодих гуцулів-закарпатців і їхнім природнім, ска-

зати б — козацьким хитрощам і здібностям. Вони зуміли обманувати й залякувати мадярів на протязі трьох діб своїми маневрами невеликих роїв в числі від кількох до кільканадцяти легінів при взірцевій побратимській дисципліні та вірності січовій присязі. А коли по залізничному телефоні з Рахова мадярський комендант закликав нас скласти зброю, то я відповів тим же телефоном, до якого мене було покликано на двірець, що «нам смішно, щоб три тисячі січовиків злякалися кількох сотень мадярського війська...» Це також нам допомогло, бо певно стримало мадярського коменданта від простого наступу, а склав плян чи запроєктував напад з боку польського кордону, про який згадує в своєму спогаді о. Микола Куницький.

Пропагандну чинність, поширення летючок, службу зв'язку та забезпечення харчами наших січовиків під час тих боєвих операцій виконували наші славні січовички і було б гріхом не відзначити на цім місці спогадів їхню витримку й присутність духа в таких незвичних для них обставинах.

Цей відділ Гуцульського Коша Карпатської Січі перестав виконувати покладене на нього завдання лише тоді, коли район Квасів був оточений ворожими частинами в усіх сусідніх селах (Ясіня, Рахів, Устеріки, Богдан) і розсипався з наказу команди по лісових нетрях. Відомо було, що з них попали в полон три січовики, над якими мадяри знущались з усім своїм bestialьським «умінням». Решта квасівських січовиків прикинулись «мирними» мешканцями і квасівська громада не видала нікого зі своїх січовиків чи січовичок, бо не мала між собою зрадника. Старання мадярської жандармерії, яка потім встановилась в Квасах, успіху не мала. Навпаки, був приклад, як один січовик обдурив мадярського жандарма і вказав на одного безхарактерного осібняка, що насміхався над січовиками, говорячи: «Ну, де ваша Україна з Волошином?» В той час наскочив мадярський жандарм і заставив признатись про що вони говорили. Тому, що той січовик знав мадярську мову, а той що його висміював, її зовсім

не розумів, то січовик пояснив, що, мовляв, той тип казав, що таки буде Україна з Волошином. Того насмішника мадяри збили до безтями і він ніяк не міг виправдатись.

Але пострахом села була масакра, що її вчинили малярські жандарми в Квасівському лісі під горою Близницею, де мучили і розстрілювали полонених січовиків. Зокрема жахливо познущались мадяри над групою гуцулів села Трибушани, що їх забрали з церкви під час великодньої Служби Божої, на вказівку, — як тоді в тому селі говорили — гр.-кат. священика о. Пасульки.

Після тієї масакри над січовиками в 1939 р. біля Квасів, в сусідньому селі Богдані невідомий автор склав пісню, яку тут містимо без жадних змін, як документ часу.

ПІСНЯ З СЕЛА БОГДАН

Ой повіяв буйний вітер і на Закарпаття
Та засмутив січовиків тай милії браття.
Наші хлопці січовії рядами ступають,
Під прапором жовто-синім кровцю проливають.

Сміло хлопці в ряд ставаймо, своє з рук не даймо,
Та хто ж буде на дорозі, того повбиваймо.
Не допустім цих татарів, щоб тут панували,
Заженім їх поза моря, щоб й сліди забрали.

Хто по нашому не мовить, най тут не панує,
Забирається в незгоду, звідки себе чує.
Ви нам добре не зробили, лиш нас грабували,
З домів людей наших брали, живих смішкували.

Ви кричали на вкраїнців: »Дере чок муско!«*
Бо ж вам буде, лицеміри, за те дуже вузко.
В нас істе ся годували, і в нас загрівали,
За те живим нашим людям очі сте конали.

* Цими словами, що в дослівному перекладі означає — »ходи лише москалю!«, — мадяри ображали гуцулів, називаючи їх москалями.

Подивися, милий Боже, що тутки ся діє,
Як ся з наших січовиків кровця червоніє.
Многих кровця за свободу землю покропила,
Куля вража від татара многих ізранила.

Абисте це, приятелі, тай не забували,
Як то дикі мадярища людей смішкували.
Ой вони нас смішкували та ще й ограбили,
Ще до того січовиків стріляли й лупили.

Та збирали січовиків протокол писати,
Завозили на моторах живих смішкувати.
Ой мучили живих людей тай очі копали,
Щоби були, приятелі, того не діждали.

Як пускали із моторів, казали втікати,
Так у плечі січовиків почали стріляти.
Як був кожний поранений, до них приступали,
Ріжуть носи, довблять очі, тає їх смішкували,

Живим руки обтинали, а твар облупили,
А руками відтятими по голові били.
А сім тисяч облупили, три тисячі вбили,
Та не одній мамці, жінці серце поранили.

Ой бідував та наш нарід і ме бідувати,
Як то дикі мадярища муть королювати.
О, Господи, із висоти, змилуйся над нами,
Щоб тутки не панували монголи і хани.
Молить Бога, приятелі, щоб не повмирили,
Щоби диким мадяриськам довжні не зістали.

* * *

По довгих в Празі тяганинах, перервах, змінах і затримках, нарешті було розписано вибори до Карпатського Союму на 12. лютого 1939 р. Ці вибори повинні були мати значення акту самовизначення народу Закарпаття. Сойм мав мати 32 послів, між якими передбачено по одному представникові від національних меншин: чехів, німців і румунів.

На Закарпатті розгортається широка передвибор-

ча робота. Треба було об'єднати населення, що звикло за попередніх двадцять років розбиватись і взаємно поборюватись по кількох а то й по кільканадцять виборчих листинах. В результаті роз'яснювальної акції утворено одну консолідаційну листу Українського Національного Об'єднання. Друга опозиційна листа не домовилась в особі своїх ініціаторів і не прийшла до виборів.

Визначну роль в тій підготовці, а головню в організації виборів на місцях по громадах та в утриманні порядку в ті дні, мали Карпатські Січовики, доставши в тій справі наказ, текст якого тут наведемо без змін його правопису, як це було в оригіналі. Українська Національна Рада творила виборчі комісії, а уряд визначив державних виборчих комісарів. Мені, як місцевому провідникові УНО, прислали таке призначення на село Кваси.

НАКАЗ У СПРАВІ ПІДГОТОВКИ ДО ВИБОРІВ

до відома: УНО
Січ — команда.

Вибори до першого українського сойму мусять бути приготовані доброю організацією до найбільших деталей!

1. Провід місцевих УНО спільно з організацією Січи має вивісити плякати до виборів в фреквентованих місцях.

2. Від суботи вечора до неділі вечора мають бути в поготові всі січовики.

3. УНО і Січ подбають, щоб від суботи в полудне до неділі у вечір усі хати були прикрашені державними прапорами. В вікнах мають горіти свічки.

4. В суботу вечір точно о 18 годині мають провідники УНО наказ, щоб дзвонили всі дзвони.

5. В той самий час згуртується Січ і населення на площі або іншій місці. Провідник УНО має виголосити коротку промову про значіння виборів.

6. Відтак зорганізується похід під проводом Січи

на найближчу гору, де запалиться вогонь свободи. Ватру приготують уже по обіді січовики. По відспіванні національного гимну вернеться цілий провід назад.

7. В неділю зберуться о пів до 8 год. рано всі січовики, які мають право вибирати й підуть до виборів. Перед кожним поміщенням до виборів буде стояти почесна сторожа Січи.

Генеральний Секретаріат УНО

* * *

Згадую ті прекрасні дні в Квасах, селі багатому на джерела мінеральної цілющої квасної води сірчаної, залізистої і йодистої. Село лежить в тісній щілині між горами при річці Чорна Тиса на Закарпатській Гуцульщині.

Ранній ранок того щасливого 12-го дня місяця лютого 1939 року. Невеличкий морозець. Запашне зимне повітря. Заповідається чудовий зимовий день у Карпатах, щедро присипаних снігом. З традиційним топірцем в руках проходжу центром села, що лежить над самою Тисою, попри шосейну дорогу і рівнобіжну з нею залізницю. Гуцульські «осідки» розкидані по горах і зворах. У центрі при вулиці лише церква, парохія, «сільська хата» (так звали приміщення сільського уряду), школа і декілька гуцульських господарств, а то решта — все жидівські корчми, шинки й крамниці. На той день всі вони зачинені. Але всі будови рясно удекоровані українськими національними прапорами. Кидається мені в очі особливо розкішний, позолоттю обрмований величезний шовковий прапор на шинку Розенталя. Коло того шинку назустріч мені підходить комендант чеської жандармерії (вона тоді ще урядувала на Закарпатті), що ще недавно перед тим арештовував мене за «українську іріденту». Тепер він чемно виструнчився передо мною і рапортує мені, як виборчому комісареві, що він щойно був у Розенталя з вимогою зняти той прапор, як невідповідний по формі й обрмованню до формального припису. Питає моїх вказівок. Підозріваючи якусь можливу

провокацію і підкресливши свої права на цей день, наказую відкликати ту жандармську вимогу, як недоцільну при такій ситуації в день виборів. Жандарм скоряється й заходить назад в шинок, а я йду далі...

У душі чудесний настрій, святочний і піднесений. Мороз мене не дотискав, бо мав я на собі гарний «розписаний» гуцульський киптарик, а в душі щось палало... Ради того урочистого дня я начепив ще й свої вояцькі відзначення. Хтось може скаже, що то була «показна декорація». Але тоді, в той день і це мало своє особливе символічне значення і демонструвало, що минула військова служба відновляється й продовжується в переємстві з минулим...

Доходжу до «сільської хати». Там стоїть варта січовиків, охороняє подвір'я і будинок, де ще від учора приготовлено все до прийняття «правди». Цим словом назвали тут гуцули процес віддачі виборчих голосів.

Приходить виборча комісія. Це все статечні «газдове», що недавно були представниками ворогуючих партійних груп, а нині щирі побратими державного діла. Контролюю урни і все приміщення, спеціально забезпечене для дотримання таємності голосування. Списки виборців і конвертки та виборчі картки вже на столах.

Повторюю членам комісії їхні обов'язки та даю вказівки для кращого й скорішого руху виборців, що он уже заливають вулицю й подвір'я «сільської хати». Січовики, що керуватимуть рухом і порядком, займають свої місця. Відмикаємо двері й виборці впорядкованою довгою чергою проходять між столами виборчої комісії, легітимуються, їх відмічають в списках, дають їм виборчі картки й конверти, і вони в закритому приміщенні кидають в урну свою «правду», що може бути або виборчою картою незміненою в тексті, або з викресленням небажаних кандидатів, або порожньою конверткою.

Настрій радісно-піднесений, бо та «правда», видно по настрою, у всіх однакова, всі — за українську во-

лю. Сподіваємось, що лише чеські жандарми, учителі чеської школи, родина священника-мадярона, чехи-урядовці пошти й залізничного двірця та дехто з жидів кинуть до урни порожні або перекреслені картки, або покладуть щось інше неважне при виборах, що означало би «проти»...

А віддавати свою «правду» прийшла вся гуцулія в святочних киптарях, в новім убранні, як на велике свято. Який великий і видимий символ поваги й зрозуміння вони проявили тією зовнішністю й тим своїм відношенням до значення того дня! Хто «віддав правду», не покидає центру села, де стоїть «сільська хата» — цей виборчий пункт, не спішать гуцули повертатися до своїх осідків, а чекають результатів...

Поглядаю через вікно на той святочний і веселий натовп, що майорить, чаруючи очі цяцькованими та розшитими киптарями, сорочками, запасками, «жированими» постоломи, різнокольоровими хустками та червоними верхами шапок. Ось помічаю якийсь живіший рух, а далі голосний сміх гуцулок, а між ними вибухи чоловічого реготу. Але дзвінкий голос молодіці Явдохи Шевчукової вибивається переможно понад усе. Це вона обсипає насмішкуватими епітетами молодого панка попівича Дудинського, відомого україножера і агітатора за чеську, московську, а пізніше за мадярську владу, лиш би не українську. Він протискається між натовпом, насунувши шапку на вуха, майже на очі, ніби від морозу, а в дійсності від того, що чує на свою адресу, від чого, час від часу, огризається і спішить далі від місця виборів, де таємно, але з самого повітря відомо, яка «правда» виграє всупереч його пропаганді і його напевно каїновому «голосові», вкиненому в урну...

А ось інший рух. Бачу натовп шанобливо розступається. Два велетні гуцули несуть на руках ще кремезнішого сивого, сліпого й немічного на ноги свого «нення» — батька. «Сидить», тобто, мешкає, ця родина ген високо, високо, трохи не під самим верхом Менчулу, і оце звідти прийшли вони разом всі трое голосувати за свою «правду». Вносять його в виборчу кімнату

і ставлять на ноги передо мною. Старий питає: «А де український вчитель»? Йому син пояснює, що «неньо стоять саме перед вчителем». Дідо знаходить моє плече помачки і, серед притихлого з його приходом гомону, голосно каже: «Я даю свою правду за Україну на ваші, пане вчителю, руки, бо й так нічого не бачу, але абисте всі тут, людочки, знали, що я за Україну!» І починає мене обнімати... Мене так це вразило, що від зворушення ледве стримую чуттєвий вияв своєї радості бачити такий щирий доказ національно-державної свідомості збудженої після минулих соток років чужого тут панування. Гаряче відповідаю на ті обійми й цілую того старого гуцула.

З такого моменту не лише я зворушений, але і всі свідки того прояву. Заспокоївшись від хвилювання, поясняю цьому, мабуть, сеньйорові Квасів, технічний, приписаний процес голосування та раджу послужитись допомогою його старшого сина. Іншого виходу з такої ситуації я не бачив, бо в приписах про таємне голосування не було передбачено, як має голосувати сліпий, що свою тайну вже прозрадив одвертим словом: «абисте знали всі — я за Україну». Факт цей я запротоколював в комісарському звіті. А що чутка про той факт вже рознеслася серед натовпу перед «сільською хатою», то гуцулія вітала старого «ненья» невгаваючими оваціями.

За якийсь час вже ніхто не приходиться голосувати. Надходить призначена година щоб закінчити процес виборів і я кажу виборчій комісії переглянути списки виборців. Константуємо, що за винятком кільканадцяти душ, які не могли прибути на вибори з поважних причин, «всі Кваси» вже проголосували. Замикаємо всі входи виборчого приміщення. Січова варта звільнила подвір'я від людей, щоб ніхто і ніщо не перешкоджало при підрахунках голосів. Але вулиця повна гуцулії так, що там вже й протиснутись трудно. Всі чекають результатів і з того приводу в натовпі говорять, обмінюються всякими передбаченнями, вгадуваннями. По адресі деяких поодиноких знаних місцевих «політиків», лідерів тих тридцяти двох партій,

що перед тим розділяли нашу сільську громаду, чути гострі репліки на їхню згоадну опозицію при виборах. А, мовляв, той або той напевно вкинув порожню конвертку. А скільки ж тих порожніх буде? «Чи добре ми виграли?» Чи, може, тільки «ледь перевершили через тих і тих?» і т. д.

А в виборчій кімнаті вже відкрито всі урни і купи конверт висипано на столи. Довший час забирає розпакування конверток і виймання з них виборчих карток. Лише одна конвертка була порожня, три картки були почеркані, а в одній конвертці вкладено шматок україножерського чеського ужгородського часопису «Подкарпатске Гласи». Решта голосів поверх 98% виборців віддали за українську листу, за вибір послів до Карпатського Союму.

Після виборчого правильника, таке село мало право вивісити на урядових будинках на цілий тиждень білі «фани» (прапори), як ознаку замирення в громаді та на знак перемоги національної ідеї над усякими ворожими пропагандами. Такому селу прислужувало також право помістити на своїй урядовій печатці напис, що свідчив би на вічні часи про той успіх громади. Таку печатку для Квасів я замовив і подарував громаді на вічну пам'ятку.

Устійнивши урядово вислід виборів, наказую «бубнарю» (сільському виконавцеві), що виголошував в селі всякі зарядження, прикликаючи до уваги ударами в бубон, вивісити над будинком сільського уряду той білий прапор, який вже заздалегідь, «на всякий випадок», був приготований. Сам відчиняю вікно і проголошую нетерпеливій масі гуцулів, що розбурхана згорала від очікування і тепер вмить затихла, протокол виборчої комісії — результат голосовання. Ті слова й одночасну появу на будинку білого прапора гуцули зустріли радісними окликами, оплесками і спонтанним співом «Ще не вмерла Україна». Неописана радість опановує натовп. Трембітають трембіти... Люди в екстазі радості обнімаються... Вчорашні партійні вороги стають друзями, неприятелі — приятелями. Один одного вітає з тим, що все прикре роз-

ходження, що було між односельчанами, змінилося на згоду. Те, на чому може вчора розходились в думках і ще сьогодні один одного підозрівали в нещирости та протилежності прихованих поглядів на події, тепер щезло... Село святкувало свою перемогу, а, може, це хто й перемогу над самим собою. Святкувало на протязі трьох днів. Трембітарі трембітали на ґрунях на веселу нуту, цимбали грали по корчмах, люди веселилися, гостились, частувалися взаємно, пили, їли, танцювали... Як приказували старі газдове, ніколи Кваси таких свят не мали.

Це були великі українські дні.

* * *

В усьому Закарпатті вибори до Союму дали повну сатисфакцію урядовій листі, складеній Українським Національним Об'єднанням. До голосовання з'явилось майже все населення краю, а саме 92.5% повноправних виборців. З них 92.4% голосували «за», а лише 7.6% «проти» листи. Між послами було обрано представників усіх верств і станів населення. Це були кращі люди головніших на Закарпатті професій. Це була та аристократія, про яку мріяв В'ячеслав Липинський у своїх «Листах до братів хліборобів». На послів було обрано як автохтонів, так і переселенців в цей край — емігрантів української національності, як греко-католиків, так і православних. Найбільше між обраними було селян — 8 послів, потім духовенства — 6 послів, потім ішли інші представники робітників, учителів, урядовців і лікарів.

Це був знаменитий вияв ентузіазму об'єднання всіх партій, усіх обрядів, вияв консолідації й незалежної волі українців жити власним державним життям. Такими державотворчими подіями і такими блискучими у своїх виявах свідомости та єднання були заскочені не лише наші вороги, а й ми самі. Про них заговорили українці в цілому світі. За ними слідували, їм сприяли, чим можна допомагали, слали привітання, побажання, грошову допомогу. Мріяли, що Закарпаття, що в ті дні скоро вже проголосило себе

державою, зачало рух волі й визволення, який покотиться далі на схід. Молились за Карпатську Україну, а сусідня Галичина посилала своїх синів в ряди Карпатської Січі, де вже опинились, мабуть, всі українці-емігранти, що в ті часи прибули на Закарпаття.

Гетьман Павло Скоропадський, як вояк з діда прадіда та державний муж України, високо оцінив політичні події на Закарпатті і вислав президентові о. Августинові Волошинові й українським міністрам Закарпаття таку телеграму:

«Вам, народнім провідникам і Всенародній Раді Карпатської України, засилаю гарячі бажання успішних рішень і чину для забезпечення свobodного розвитку Карпатської України. Хай ваша одностайність відверне мадярсько-польську небезпеку поневолення і приведе до забезпечення повноти прав Карпатської України.»

Павло Скоропадський

А Українське Національне Об'єднання Канади заслало таке привітання:

«Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. В неділю 12. лютого очі п'ятисот тисяч українців Канади звернені на вас, брати і сестри Карпатської України. Ми глибоко віримо, що підете за урядом Батька Волошина. Московсько-мадярських запроданців женить з ваших сіл та міст. Хай Господь Бог благословить Карпатську Україну в ту велику неділю.»

Голова: Косар

Секретар: Шарин

То були дні, величність яких я пережив і відчував у своїй душі і їх ніколи не забуду.

Не знаю і не чув я, щоб в той час до тих подій на Закарпатті виявили одверто своє відношення інші українські політичні угруповання. Правдоподібно в тому їм перешкоджали їхні просоціялістичні програми або політична льюальність відносно поляків.

БЛАГОВІЩЕННЯ 1939 РОКУ

З листів Івана Паламарчука, одного з багатьох,
що загинули під час зриву Карпатської України.

Летять вістки, летять вістки, летять вістки з далека,
ой ластівки, ой ластівки, ой райдужні делеки

(якби так сповнилось, якби):

»Над Хустом сонце й голуби«.

І пре на вибори нарід, як Тиса між латаття,
Вирує взбуджене, кипить, гукає Закарпаття:

— А чи ж то всі вже легіні,

А чи ж то всі із нами? — Ба, ні!

Й цвітуть кресанями ґруні, а гук аж до узлісся:

— А прихопіть-но топірця, а не забудьте кріса!..

Над Хустом сонце й голуби. Стою, чуткий, дивлюся:
от чимчикує і собі на вибори бабуся,

— Куди, старесенька, куди?

— Куди й усі, і я туди!

От бачиш, синку, так раніш не подавали голос,
коли тепер, — бігцем біжиш за Україну й волю.

І поза сумнів, поза все

Й тебе, безбатченка, несе,

як ту стеблину по плаю під шерг з шугаями
у течію, у течію без стриму і без тамі...

»Над Хустом сонце й голуби«.

Якби так сповнилось, якби!

Оксана Лятуринська — поет і скульптор, нар. 1904 р. на Волині. Абсолютентка Карлового Університету і Високої Мистецько-Промислової школи у Празі. Виконала пам'ятник на могилі Є. Коновальця в Роттердамі та ряд інших пам'ятників. Збірки поезій: »Гусла«, »Княжа емаль«; проза: »Материнки«. В 1949 р. переїхала з Європи до ЗСА.

ГУЦУЛЬСЬКА ДЕЛЕГАЦІЯ ДО УРЯДУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

«Дорогий Пане Інженере!

В той момент, коли пишу ці рядки, згадалася мені сцена з Хусту з 1939 року, коли Ви, бадьорий і молодий, з'явилися на чолі гуцульської делегації до уряду Карпатської України. Вже не пам'ятаю про що Вам тоді розходилося, але цей момент пам'ятаю, Ви були в гуцульській «уніформі»... чи маєте якісь записки з тих часів?»

Нью-Йорк, 10. I. 71 р.

Ваш Віктор Приходько

Таку коротку дописку я одержав від свого колишнього професора Української Господарської Академії в Подєбрадах на його картці. Ця дописка проф. Віктора Приходька, який в 1939 р. працював при уряді о. А. Волошина, відновила мої спогади з найліпших часів мого побуту й служби в Карпатській Україні. Про ті часи я своєчасно зробив записки про головні епізоди, в яких мені приходилось брати участь або бути їх свідком. Один з тих спогадів тут переписую.

Про те, що гуцули є завзяте по своєму характері наше плем'я, не знають хіба лише ті, що ніколи не бували на Гуцульщині, або не жили між гуцулами, або нічого про них не читали. Але що вони бувають бравурні й рішучі в політично-державних і громадських справах та патріоти аж до «глибини своєї кишені», нехай покаже цей мій спогад, коли мене, як управителя державної школи в Квасах і директора курсів українознавства для державних службовців на район Кевелево-Кваси-Устеріки, сільська управа Квасів постановила прийняти мене до складу тієї гуцульської громади, хоч я козак родом з Полтавщини. При описаній же нагоді мене ще й обрали головою гуцульської делегації до уряду Карпатської України.

Було це на початку березня 1939 р. Карпатська Україна тоді раділа у своїх переживаннях відродження національної свідомости населення та змагання за своє державне життя. Політичний провід воскреслого народу, після тисячолітнього чужого панування, що за словами попереднього гимну «оставив свій глибокий сон», підготовляв скликання свого законодавчого сойму Карпатської України. Відкриття його й місце сесій було визначено в м. Хусті, тодішній столиці, бо ж старовинну столицю Ужгород та друге більше місто Мукачів, після Віденського арбітражу було відобрано від української праісторичної території, та віддано мадярам.

Закарпатські гуцули в той час переживали велике піднесення у своїй активній участі відродження Закарпаття. Пригадати їх організовану участь у Все-просвітянському З'їзді в Ужгороді 1937 року та на здвизі Карпатської Січі 22 січня 1939 р. в Хусті. Вони захоплено віддавались тій боротьбі за волю, вони ще добре пам'ятали про свою Гуцульську Республіку 1918-19 рр. в Ясіню, що були її проголосили та збройно боронили проти мадярів і румунів. Тепер гуцули з захопленням слідкували за перебігом подій в Карпатській Україні. Тож не дивно, що у когось з палких гуцулів постала думка запросити владу Карпатської України призначити відкриття сойму та відбувати його наради на гуцульській території, а саме в містечку Рахів при річці Тисі.

Не можу пригадати тепер від кого пішла та думка, але вона, як і все, що відбувалося за революційних часів, облетіла всі головніші села Закарпатської Гуцульщини, зустрівши всюди однозгідне одобрення. Було рішено послати в тій справі делегацію до уряду тодішнього прем'єра міністрів о. Августина Волошина в Хусті. Делегацію зорганізовано з представників майже всіх гуцульських сіл Рахівщини, по більшості зі старостів сільських управ.

У призначений день всі вони з'їхались в с. Квази і, «поклавши» (по гуцульській термінології) автора

цих спогадів на голову делегації, що удостоївся тоді такої чести від гуцулів, прибули до Хусту. Прізвищ делегатів частинно я забув, а інших вважаю за неможливе ще в цей час подавати.

Делегацію дуже приязно прийняв о. Волошин в присутности міністра Юліяна Ревая та кількох урядовців свого уряду.

Після моєї вступної промови, при якій я представив поіменно членів тої делегації та з'ясував ціль наших, перед тим завчасу зголошених, відвідин, забірали по черзі слово гуцульські старости. Кожний викладав свої мотиви, чому саме гуцули просять призначити відкриття карпатського сойму в Рахові, замість в Хусті. Була тут і остоорога перед можливими перешкодами з боку чехів, що так довго перед тим всякими способами відтягали дозвіл федерального уряду Ч. С. Р. на скликання нашого сойму, а в Хусті їх багато та ще й військова залога. Згадувано й про можливість збройного нападу з боку мадярів з огляду на близький до їхнього кордону Хуст у протилежність до «захованого» в горах Рахова. Були тут і гордовиті зауваги про «чистіше» національне обличчя гуцульського населення, що зробило б краще вражіння на почесних чужоземних дипломатів і журналістів, гостей сойму, а не таке мішане й безбарвне вже по своєму зовнішньому вигляді, як мешканці Хусту. Не бракувало й спогадів про гуцульські заслуги в національній боротьбі, що вже мали свою Гуцульську Республіку, що гуцули були добровольцями і в Гуцульському Куріні УСС, отже, мовляв, гуцули вже давніше брали участь в боротьбі за Україну. При тому гуцули-делегати виявили неабияку дипломатичну здібність у способі своїх переконувань і при тому не повторювали один за другим тих самих мотивів, хіба що їх лише доповнювали новими доказами і то у такій їм притаманній звичливій формі, що прем'єрові Волошинові було трудно встояти, бо він аж розчулився завзяттям тих статечних газдів. Він уже засадничо почав погоджуватись на те, щоб уряд прийняв ту пропозицію і почав би приготовляти скликання карпат-

ського сойму в центрі Закарпатської Гуцульщини -- в Рахові.

Тут виступив з промовою холоднокровного розрахунку міністер Юліян Ревай. Він доказав з олівцем в руках, що така зміна плянів уряду в справі місця, де має відбуватися сойм, коштувало б великих непередбачених видатків, на які уряд не такий багатий, щоб могли їх покрити. До того ж в Рахові нема відповідного репрезентативного приміщення для такої установи як законодавчий парламент.

Після його промови прийшло між гуцульською делегацією до трохи піднесеного настрою. Один з делегатів просто запитав міністра Ревая: А скільки треба грошей докласти, щоб сойм таки відбувся в Рахові? За кілька хвилин міністер Ревай, спокійно порахувавши всякі видатки, назвав досить солідну суму. Делегація «задумалась» і на ту «роздуму» попрохала кілька днів, після яких висловить своє «останнє слово».

І тут я тверджу, що протягом кількох днів старости гуцульських сіл зібрали велику суму грошей (тоді ще в чеських коронах), що «з гаком» перевищувала заподаний їм розрахунок міністра, і про ті гроші було зголошено тодішньому карпатському, ще автономному урядові.

Крім того, у відповідь на заувагу про відсутність відповідного приміщення для сойму в Рахові, гуцули, що мали впливи й силу на місці, а особливо в ті часи надхненного здвигу громадської волі й бажань, призначили чеський великий і гарний туристичний дім в Рахові. При тому запляновано вкрити чудовими барвистими ліжниками не лише підлоги того дому, але й усі його стіни. А на карпатських верхах Чорногори приготовлялись величезні ватри з ріща, що мали палати жовтими й синіми вогнями, бо були б посипані відповідними до того хемікаліями. Трембітарі мали трембітати на радісну нуту й так урочисто звіщати відкриття Карпатського Сойму, бо це вставала українська прастара земля зі сну і рвалася до вільного життя та кликала за собою сусідні посестри — Буковину й Галичину.

Далі, було заплановано, що Рахів і ближчі до нього села мали впродовж сесій сойму майорити натовпами святочно убраних гуцулів і гуцулок. Цією парадом мали мінятися гуцульські громади по встановленому розкладу днів так, щоб красота строїв і традиційних прикрас та вишивок їхніми стилями й кольорами на китарях, сердаках, сорочках також кожного дня були б інакші й захоплювали б тією етнографічною красою членів сойму і їхніх дипломатичних чужоземних гостей та журналістів. Мало також відбутися при тій нагоді в Рахові ще й показне традиційно влаштоване гуцульське весілля...

Гуцули хотіли показати, як вони прийматимуть гостей — наш Карпатський Сойм і всіх, хто з тієї історичної нагоди приїде до гуцульського Рахова, та як поважають вони найвищу українську національну державну установу.

Але в найближчих днях до відкриття сойму постала гостра небезпека з боку Польщі — з близького до Рахова польсько-чеського кордону. А на півдні рушили малярські війська. Те примусило Карпато-Український Уряд забути про цей гуцульський проект скликання сойму Карпатської України в Рахові. Сойм було поспішно скликано до Хусту, що своїм повсякденним виглядом далеко не відповідав тому урочистому актові. Його сесії також прийшлося відбувати прискіпшеним темпом, бо вже почалася оборонна війна бравної Карпатської Січі, ще не підготовленої як слід добровільної Української Армії, проти переважаючого регулярного малярського війська та проти вишколених польських диверсантів.

Ю. Боршош Кумяцький

МОГУТНІЙ ЗРИВ

Могутній зрив нестримного завзяття,
Зрив непереможний радісного дня,
Це нас, синів, героїв Закарпаття
До чину кличе прадідна Земля.

На її влич напружено й жорстоко
Ідемо горді в поривах повстань,
Далеко чути наші міцні кроки
В міцних рядах, у поході змагань.

Йдемо, йдемо — когорти героїчні,
У буйний степ, у весняні вогні,
Звершити діло чисте і величне
І привітати Волі й Слави дні.

* * *

А. Парус Карпатський

Усе, що в серці найсвятіше,
Я присвятив землі моїй.
Де ранок соснами колише
У млі казково-голубій.

Усе, що в серці найдорожче,
Народу рідному віддам,
Де вечір яблуні полоще
І привітання шле хатам.

Усе, що в серці наймиліше,
З чим легше в далину іти,
Нестиму тій, котра напише,
Як ніжні пелюстки листи.

Нехай всміхається фортуна
Дзвінкого щастя много літ
Тобі Вітчино, вічно юна,
І тій, що жде біля воріт.

Село Бурштино (на Закарпатті).

* * *

ОСНОВНІ ЗАКОНИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

В дні 14. березня 1939 р. Карпатська Україна устами найбільш заслуженого свого сина, прем'єра міністрів, о. Августина Волошина, автономного ще того дня уряду, була проголошена суверенною Українською Державою.

Дня 15. березня 1939 р. законне народне представництво — Перший Соїм Карпатської України затвердив той акт державности та прийняв Конституцію Карпатської України, як суверенної республіки (Закон ч.1, артикули 1 і 3).

Наступний закон встановив, що державним гербом Карпатської України є Володимирів тризуб з хрестом на середньому рамені, а під ним має міститись щит з старовинним крайовим гербом — срібний ведмідь на малиновому тлі, а з боку жовто-сині смуги.

За державні прапор і гімн прийнято соборний державний жовто-синій прапор та гімн «Ще не вмерла Україна». Попередній гімн — «Подкарпатські Русини» залишено як крайовий історично-традиційний гімн.

Другим законом Соїму проголошено Карпатську Січ українським державним військом.

Законом про горожанство Карпатської України стверджено, що горожанами цієї держави стали автоматично всі тодішні мешканці краю українського походження за місцем їх праці, а мешканці іншої народности — по виконанню певних формальних вимог.

Було визнано за повноправні всі документи про освіту, які було видано різними українськими школами й курсами на еміграції, а також — в таборах полонених після Першої світової війни, і в таборах інтернованих українських військ в Польщі після визвольної боротьби.

* * *

Здійснилися давні мрії... Завершилися столітні

прагнення поневоленої вітки українського народу, що завжди дивилась у бік метрополії золотоговерхого Києва. Почався український державницький рух відновлення вільного самостійного життя зі східніх областей по частинах, бо ж наші землі було століттями поділено й опановано чужими надвладами.

Козацька Кубанщина проголосила свою самостійність в Катеринодарі (по новій назві — в Січеславі) 16. лютого 1918 р.

Дня 22. січня 19~~22~~¹⁸ р. запроєктовано IV універсал Української Центральної Ради про самостійність, а дня 25. січня 19~~28~~¹⁸ р. його прийнято як історичний акт.

Дня 29. квітня 1918 р. проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом усієї України.

Дня 1. листопада 1918 р. Галицька область нашої землі проголосила свою державну самостійність.

7-го січня 1919 р. проголошено Гуцульську Республіку в Ясіні.

А тепер актом з 15. березня 1939 р. в Хусті завершено цю славу історичну епоху національно-державного відродження українських земель.

БОРОТЬБА КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ

Всі ці події великої історичної ваги для України та міжнародного правного значення, відбувались на базі гарантії недоторкальності кордонів новоствореної держави. Тоді вірилось, що підписи міністрів закордонних справ таких держав як Італія (граф Чіано) та Німеччини (фон Ріббентроп) на так званому Віденському арбітражі з 2. листопада 1938 р. були вистарчаючою запорукою.

Але в той час поза міжнародними правовими нормами, як виявилось значно пізніше, обидва тодішні диктатори — Муссоліні й Гітлер — погодились на мадярську окупацію Карпатської України. На тій, власне, підставі що дали, то все в більшому масштабі продовжувались і мадярські і польські терористичні напади на територію Карпатської України під плащиком диверсійних, і ніби безвідповідальних банд, але під проводом дійсних військових старшин, і то після відповідного вишколу тих відділів на території Мадярщини чи Польщі.

В тому часі польська армія скупчується коло північних і західних кордонів Карпатської України. Про це ми мали певні відомости. Мадярська армія, приготована до наступу, чекала на південних кордонах Карпатської України вже за кілька днів перед 15-им березня 1939 року.

Обидва сусіди — Польща й Мадярщина — розвинули неперемінливу радіопропаганду серед громадян своїх держав проти Карпато-Української держави.

За пару днів перед наступом Мадярщини, їхній парламентар пропонує нашій владі піддатися добровільно й знову прилучити Закарпаття до Мадярщини ніби на правах автономної країни. Після нього німецький консул відвідує президента о. Волошина й дору-

час йому телеграму від Гітлера з порадою передати владу Карпатської України без бою мадярам.

Міністр Карпатської України генерал Прхала, призначений пражською владою, він же комендант всіх чеських військ розташованих в Карпатській Україні, опинившись відрізаним від Чехії Словаччиною (яка також оголосила себе самостійною державою під опікою Німеччини), залицяється до мадярів і поляків. Його військо та прикордонна сторожа спершу неохоче, а потім і зовсім кидають обороняти кордони Карпатської України. Мало того, вони готуються передати всю свою зброю мадярам і полякам, і рішуче відмовляються здати її або просто залишити Карпатській Січі.

Уряд Карпатської України відмовляється підписати капітуляцію та проголошує займанцеві оборонну війну. Карпатська Січ взялася за зброю, яку лише могла роздобути, і кидається на захист рідних прав і власних вольностей, на захист кордону, бо чеські війська та їхня прикордонна охорона покидають обороняти наші кордони.

Марійка Підгірянка своїм ліричним віршем так оспівала тодішній настрій закарпатської молоді:

Співав соловейко
В гаю на калині,
Що всі наші хлопці
Вірні Україні.

Співав соловейко
У саду на рожі,
Що наші дівчата
Українки гожі.

Співав соловейко
В лузі над рікою,
Що всі наші хлопці
Готові до бою.

Отже, тут, на Карпатській Україні, а ніде інде, розпочалася Друга світова війна. Карпатська Січ це

перша армія, що збройно виступила проти плянів Гітлера, конкретно — проти перших військових дій сателіта Німеччини, то є проти Мадящини, в обороні прав українського народу за своє самостійне державне життя. Це міжнародний історичний факт великої ваги, який не можна заперечити та легковажити і замовчувати, коли прийде до остаточної розв'язки проблем Сходу Європи, до розв'язки того питання, на якому на овиді намічається Третя світова війна. Про цей факт повинні знати всі свідомі українці, а в першу чергу наші політичні діячі. Цей факт треба все ставити перед очима для уваги представників теперішньої американської потуги, їхніх політиків та військових авторитетів.

* * *

В початковому часі перші рухи Карпатської Січі були не до вподоби мирним плянам чеського генерала москвофіла Прхали. Вони компромітували його, здавалось, владні й авторитетні зарядження та погодження з поляками й мадярами. Тому він рішає негайно ліквідувати таке, на його думку, свавілля Карпатської Січі. Його вояки, модерно озброєні, нападають в Хусті на слабо озброєні січові відділи. На вулицях Хусту ще 14. березня 1939 р. зводяться бої, а вірніше — масакра чеським військом січових відділів, що були в Хусті на вишколі. Ті січові відділи складались з старших пластунів і шкільної молоді й перебували в «Січовій Гостинниці» в центрі міста.

Чеські вояки викидають тих безборонних юнаків, часто майже дітей, з третього поверху того будинку на бруковану гранітом вулицю, кольбами розбивають їм голови, давлять і трощать їх танками.

В той день відбувається уперта боротьба, майже до загину, так званої «Летючої Ескадри», як себе назвала група артистів-аматорів, що перед тим провадила своїми театральними виставами національну пропаганду по цілому Закарпатті. На чолі тої «ескадри» був завзятий артист з покликання й по освіті, ім'я якого збереглося в моїй пам'яті, чи, може, його псев-

до — «Діма». Він сам був ранений при обороні «Січової Гостинниці».

Тоді ж на вулиці Хусту впав смертю хоробрих кадет Пікскільської Військової Академії ЗСА Петро Лисюк, син відомого мецената українських культурних установ і директора українського музею в Онтаріо (Каліфорнія) Каленика Лисюка. Петро Лисюк, приїхавши з батьком на Закарпаття, фільмував, як січовий звітодавець, ті вуличні бої січовиків з чеським військом і при тому впав на полі слави від чеської кулі.

Незначний відділ, до 80 старших віком січовиків, бороняться в будинку Головної Команди Січі проти переважаючого числом і зброєю чеського війська. Бороняться аж до останнього, аж уже в коридорах будинку, коли ворог дістався вже в середину будинку. На чолі того відділу був Михайло Колодзінський-Гузар. Боронять вони зброю, здобуту перед тим у чеському складі на підставі дозволу президента о. Волощина. Боронять і перемагають і з тією зброєю вже на другий день, тобто 15-го березня спішають на мадярський кордон, щоб боронити свій край.

15-го березня 1939 р. січовики перемогли й стали панамі ситуації в Хусті та всередині країни. Вони розброюють менші чеські відділи та чеську жандармерію.

Більші чеські військові відділи спішно простують до Румунії, здають румунам свою зброю й за ту ціну тікають окружною дорогою до Чехії.

Тут не можу не згадати про батька впашого героя Петра Лисюка, а саме про Каленика Лисюка, що довгі роки був директором Національного Музею в Онтаріо (Каліфорнія). Не дивлячись на таку трагічну подію, як смерть сина, Каленик Лисюк опанував себе силою волі і вже за кілька днів продовжував виконання цілі свого приїзду в Карпатську Україну й фільмував засідання Союму Карпатської України.

Пізніше, коли Хуст покидали останні відділи Карпатської Січі, він приєднався до них і з ними відступав через гори й ліси за кордон до Словаччини. Тоді

при відпочинку в лісі, сидючи коло ватри між січовиками, він написав такий вірш:

ОСТАННІЙ БІЙ В КАРПАТАХ

Далеко в горах на Карпатах,
Де мряки стелються, в огні,
Коло ватрів Січ сиділа
В задумі тяжкій і сумній...

На лицах втома, нема страху,
За волю жертвують собою,
Холодний кріс стискають руки,
Чекають розказу до бою.

Далеко в горах на Карпатах,
Де лісом буря колисала,
Там далеко серед гір,
В нерівнім бою Січ вмирала...

Вже буря в горах затихала,
І влич до бою не лунав,
Лиш тихо ватри догоряли
І сум Карпати обіймав...

Генерал Прхала передав також мадярам безліч амуніції, як відкупне за своїх земляків-чехів, що через брак транспорту ще лишались тимчасово в Карпатській Україні. За те мадяри не робили чехам жадних прикрощів, і їх не турбували.

* * *

Тут я запишу згадку про те, як я здобув для своїх січовиків в Квасах зброю від чеських жандармів.

Ще вночі на 15. березня довідався я від телеграфіста-січовика, який не прораджуєючи своєї приналежності до Січі, служив в Ясіні на пошті, що комендант жандармерії в Квасах дістав від своєї команди дозвіл залишити Кваси та виїхати до Польщі. Для того начальника станції, теж чех, приготував для них два вагони. Тому я, з відділом січовиків озброєних рушницями для полювання, що ми їх рекувірували на-

передодні, удосвіта оточили жандармську станицю. Я, з револьвером у руках та ще один січовик, стукаємо в двері. Відчинив їх сам комендант жандармської станиці. Це був той підстаршина, що ще так недавно приходив в школу під час науки, щоб мене заарештувати за «іриденту». Була це людина безмежно зла на українців, але формаліст до глибини своєї душі, для якого, дослівно, буква закону значила більше ніж сам закон. Тоді, побачивши крізь вікно в клясній кімнаті наближення цього представника чеської, вже падаючої, влади, та сподіваючись якоїсь неприємності, я поспішно замкнув вхідні двері до школи, що мали скляні шиби. Жандарм запитав дозволу увійти. На те я відповів, що шкільні правила не дозволяють турбувати учителя під час навчання, а коли він має до мене якусь справу поліційного чи політичного характеру, то згідно з урядовими приписами чехо-словацького міністерства шкільництва, директор школи не є компетентний давати в таких справах інформації чи вияснення. В тих справах дотичні заінтересовані уряди безпеки мають звертатись до шкільного інспектора навіть в справі арешту вчителя.

Таке пояснення вистачило для жандарма і він зразу ж, поговоривши так зі мною крізь замкнені двері, відійшов. Потім я довідався, що він негайно зв'язався телефонічно з моїм окружним інспектором в Рахові й пояснив йому причини необхідности мене арештувати, а саме за мою «діяльність» на селі. Але шкільний інспектор, теж чех, рішуче проти того запропонував, жадаючи спершу фактичних доказів моєї політичної провини, а також вважав за невідповідне таке поступовання з огляду на ситуацію в краю.

Тепер той жандармський комендант стояв передо мною зовсім розгублений. Події останніх днів приголомшили його і він з вчорашнього яструба зробився нині мокрою куркою.

Я коротко вияснив обставини, про які він і сам добре знав, додав, що мені вже відомо про намір жандармської станиці втікати до Польщі, куди він не мав права вивозити зброю й амуніцію, бо це є державна

власність. Такою державою є тепер Карпатська Україна, а я, як представник її збройної сили — Карпатської Січі, пропоную йому здати нам все озброєння жандармської станиці включно з револьверами, хоч би вони й були приватною власністю поодиноких жандармів.

Комендант трохи задумався. Я звернув його увагу, що станиця є оточена озброєними січовиками, і що в його інтересі перед виїздом до Польщі краще не робити якийсь опір. Він почервонів, а потім викликав з сусідньої кімнати, де були всі п'ять йому підлеглих жандармів, і наказав скласти перед нами в сінях всі рушниці, револьвери і запас набоїв.

Ті пертрактації відбувались при відчинених дверях. Тому їх спостерігали січовики, які вартували проти дверей. На мій заклик вони негайно забрали всі здобуті «трофеї», щоб зразу ж переозброїться в цю відповіднішу зброю.

* * *

День 16. березня 1939 р. в Хусті й околицях проходить в гарячковій підготовці січових відділів та в постачанні амуніції. Те енергійно виконують українці, колишні учасники Визвольної Боротьби: полк. Василь Филонович і пор. Григорій Божок.

Вранці того ж дня новоозброєна січова формація виступила з Хусту до Королева над Тисою на допомогу наших частинам, що стримували наступ мадярських військ на столицю Хуст. Ім'я тієї формації: перша сотня, першого батальйону. Першу півсотню провадив пор. Григорій Божок, а другу пор. Володимир Вільчик. Обидва вони інженери Української Господарської Академії в Подебрадах, а тепер оборонці Карпатської України, як раніше були оборонцями Наддніпрянської України.

В склад цієї сотні вступив також ще старший старшина інженерних військ з Першої світової війни і теж учасник Визвольної Боротьби, а по війні — професор Української Господарської Академії Михайло Лівицький.

В той час на півночі від села Торуня, на територію Карпатської України вдерлися частини польського війська. Їх завзято відкидають січові відділи Перечинської сотні.

На мадярському фронті відчувається відчайдушна боротьба обох армій: регулярної мадярської і нашої Карпатської Січі. Бої проходять на двох відтинках: Іршавський відтинок здобули мадяри величезними масами свого війська і наші січовики під командою сотника Клименка* відступили на територію Словаччини.

В ті дні Гуцульський курінь в Квасах був наготові. Всі січовики були зібрані в «сілуській хаті» та в ближчих до неї хатах. В селі й поза ним весь час ходили стежі. Штаб куреня містився в школі.

Пізно вночі на 14. березня сидів я в канцелярії школи, зайнятий шкільним діловодством. Несподівано до школи під'їхало авто й вартовий січовик увів до мене побратима Вайду**. Прибув він з Рахова від Окружного коменданта Січі з вісткою, що з Хусту передано таємну інформацію розвідчої служби, що поляки готуються несподівано напасти на Ясіня-Кваси, щоб полегчити наступ мадярів на Севлюш-Хуст. Тому мені наказано організувати оборону проти поляків, маючи зліва зв'язок з Гуцульським Курінем Січовиків з Ясіня. Зразу ж побратим Вайда від'їхав з тим же наказом до Ясіня.

Так сторожеву охорону від польського нападу на східньому кордоні та оборону від мадярських терористів залізниці Кваси-Зімір тримають Гуцульські Коші, що існували в Ясіню й Квасах. Мій Квасівський Кіш мав учасок від залізничного тунелю біля Кевелева через Кваси і далі поза міст на Устеріки-Рахів.

* * *

Бої за Королево над Тисою ведуться біля села Ве-

* Загинув від підступної польської кулі вже на еміграції в Мюнхені в літі 1945 року і там похований.

** Загинув застрілений мадярами в селі Великий Бичків через кілька днів після цієї зустрічі.

лика Копаня, на так званому Красному Полі. Тут командує старий професор Учительської Семінарії в Севлюші, Голота, учасник Визвольної Боротьби разом зі своїми учнями, які стримують наступ мадярів. Тут беруть участь в бою навіть діти. Коли не ставало дорослих, вони хапали зброю упавших побратимів та підносили її проти регулярної мадярської армії. Сюди прибувають все нові й нові наскоро зформовані поповнення січовиків з Хусту та з Великого Бичкова. Карпатська Січ переходить в контратаку. Напроти неї йдуть моторизовані частини мадярів. Скоростріли хрестять на всі боки.

Мадярські танки обходять січові відділи та засипають наших з трьох боків італійськими «дум-дум» (розривні кулі). Бій досягає найбільшого напруження. Одна сторона боронить свій край і міжнародне право, а друга користується зі слабости молодого січового війська. Надлітають мадярські літаки і кроплять наших кулями з неба.

Січовики вже вистрілюють останні набої і пізній вечір припиняє бій. Мадяри вже в Хусті й кругом міста. Відступати нема куди, хіба лише через Тису в Румунію і туди рушили відступаючі січовики. Але румуни, перебравши зброю від січовиків, як того вимагали правила міжнародніх приписів, видавали насильно січовиків мадярам, що було всупереч тим правилам і було неліцарським вчинком.

Трупами карпатських січовиків застелене Красне Поле під Великою Копанею, а кров'ю забарянилась Тиса. А між тими трупами старших героїв лежать і тіла учеників Хустської гімназії, Мукачівської Торговельної Академії та Севлюшської, тобто, перед тим Ужгородської Учительської Семінарії — це сотні дитячих та юнацьких рук, що рванулись за непосильною для них зброєю, вперто взяли її, залізно тримали в своїх чистих руках і загинули за Українську Ідею. А між ними й їхні провідники, їхні учителі. Там же упали смертю хоробрих професор Української Господарської Академії Михайло Лівіцький та інженер Вільчик.

Загубились імена тих учнів українських шкіл, що впали в боях або були розстріляні та закатовані мадярами. А між ними навіть і дівчата, що виконували зв'язкову або санітарну службу. Та не забудеться їхня слава, що як і слава крутянських героїв вічно житиме в народніх оповіданнях і легендах.

А. Дад в своїй книжечці «Чотири з тисячі», Прага, 1941 р. пише: «Правду знають тільки матірні слъски, що ллються по ночах».

Вайда Василь, Дангевський В., Колча Петро, Пекар Юрко, Козак Петро, Мольнар Петро, Салай Іван, Тегза Михайло, Тимошук Петро, Цьома., Шкіряк Осип, Юда Михайло і багато інших імен, яких ще не вдалося докладно встановити.

«Народній переказ говорить, що їх було двісті. З револьверами й крісами, яких вони не могли належно в руках втримати, залягли вони коло Королева над Тисою і там прийняли сконцентрований наступ гонведів. Їх посікли з літаків і танків кулеметами, закидали гранатами та пороздирали вже мертві тіла багнетами. Тиса забарилась від дитячої крові, а мадярське військо далі покотилось, заливаючи кров'ю і плачем українську землю. Вночі зійшлися потайки батьки нещасливі, щоб дітей своїх поховати. Поховали їх гідно, на горбі над Тисою, могили велику насипали, помолилися Богу та й сумно пішли додому.

Аж чують спів дивний з могили доноситься, тіни їх дітей встають із могили, з уст їх ллється гимн український «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля». Ліне мелодія з дитячих грудей, а руки з погрозою туди, ген, витягаються, де на небі луни пожеж тремтять. Попадали всі на коліна та разом почали співати й молитися. Гимн скінчився і знову тиша настала. Ніч все накрила. І розійшлися батьки по хатах. І здригнулося знов Закарпаття тою вісткою, бо кожний хотів те чудо побачити.

Сходилися селяни до тої гори, як на місце святе й там своєю потіху знаходили і віру в те, що ще встануть січовики, а з січовиками встане й давня слава України.

Довідалися вороги про це все й заборонили під карою смерти сходитися до тої гори. Сотня вояків пішла, щоб лопатами могилу розкопати й тіла дітей в Тису покидати. Та розгнівався Бог, вдарив громом у гору, поглинув вояків і до Тиси вітром позмітав. Поплили ворожі трупи за водою, а буря цілу ніч шаліла. На ранок ясне сонце зійшло і небо блакитне до українців усміхнулося».

* * *

Карпатська Січ відродила давню боеву славу Запорозької Січі. Вона відновила славу тих гуцульських формацій, що колись вмарширували в Париж і приймаючи участь в урочистій параді-дефіляді союзних військ, що перемогли Наполеона, гордовито поглядали на ту столицю та своєю піснею згадували про найкраще для них місто «Коломию» і про них тоді заговорили, що то славні «тирольці сходу».

Карпатська Січ відновила славу 85-го хороброго полку піхоти з Сигету, що складався з закарпатських гуцулів, який за Першої світової війни на Коль-Москіну коло Асіяго, не маючи амуніції, яку вистріляли до останнього набою, камінням відбив наступ італійців. А пізніше, за Української Держави на Наддніпрянщині, з тих гуцулів було зформовано Гуцульський полк морської піхоти Чорноморської фльоти.

Карпатська Січ вплела новітній вінець слави для завзяття й беззастережної відваги Гуцульського Куреня Українських Січових Стрільців.

Карпатська Січ вкрила новою вояцькою славою і безсмертям на вічні часи існування Української Ідеї своїх старих, середніх, молодих і наймолодших вояків колишніх мадярських, польських, московських і чеських старшин, підстаршин і стрільців, а з ними українських пластунів та учнів закарпатських шкіл, що всі стали в ряди відродженої традиційно-історичної організації — Січі. Карпатська Січ віджила кров козацьку, кров лицарську...

* * *

В КАРПАТАХ

Соснам сьогодні не до коломийки,
Їх навіть не бере охота.
По всіх Карпатах, наче чудодійка,
Єдина пісня — марш піхоти.
По всіх Карпатах плач гіркий гуцулки,
Сліди розгублені займанця
Що кущ, що камінь, що рівчак — притулки
Непереможного повстанця.
Що крок — набій заритий у стежину,
На скелях кров, мов позунця,
А костей, а хрестів по угловинах —
Хіба лиш Богу дочисляться.
Вже бурі слабосиліші за герці,
Спочутливіша ніч за днину
Як чудно: й найрозгубленіше серце
Над все мліє Україну.

* * *

Але закарпатська боротьба на тому не кінчилась. Пізніше та січова боротьба, прибравши форму «Куріня Карпатських Січовиків» була частиною Української Повстанської Армії, що й далі утвердила славу непоборної і невмирущої Воюючої України.

На цім місці оповім ще про долю тієї закарпатської січової молоді, яка в ті жажливі часи під жорстоким мадярським нищенням не пішла зразу в повстання, але тільки переховувалась по карпатських лісах. Про її долю тільки згодом, через кілька років, довелось нам довідатись з преси, а найкраще з уст кількох молодих людей, що все те самі пережили. Вони, переборовши всякі пригоди, дісталися до Південної Америки й тут, в Парагваї, мені оповіли.

Довго вони переховувались в карпатських лісах, а потім перейшли безпритульними мандрами через Галичину на територію советської імперії. Там вони

зголосились як «жертви мадярського терору» й «мадярського шовінізму» та надіялись на братське співчуття й довір'я. Розуміється, що це була та частина молоді, що була трохи заражена комуністичною пропагандою. Але «совети» не виявились таким люб'язними і тих простодухих людей арештували й вислали на каторжні роботи аж на кордони Монголії. Там вони працювали при будовах каналів, або на сибірській півночі копали золото. Так замість героїської смерти зі зброєю в руках, наші молоді люди, легковіри, гинули аж до 1942 року.

В 1942 році, за тяжкої ситуації для московської армії на протинімецькому фронті, совети почали організувати в Бузулуку чехо-словацький корпус. Тоді майже всі українці-закарпатці, як колишні чехо-словацькі горожани, щоб врятуватись від загибелі при сибірських каторжних роботах, зголосились до того корпусу, що його командиром був чеський генерал Свобода.

В 1943 році большевики перекинули той корпус, що складався на 75% з українців, на фронт проти німців. В боях під Соколовим, а потім під Києвом, в просміку Дукля в Карпатах, більша частина тих закарпатських «чехо-словаків» загинула. Ті, що залишилися в живих, не хотіли після закінчення війни вертатися до рідних місць на Закарпаття, що було окуповане советами, а залишилися та повлаштувались на життя в Чехо-Словаччині. Інакше, на рідних місцях большевицькі сексоти могли їх видати советській владі, прозрадивши їхнє минуле: їхню колишню належність до Карпатської Січі чи інших товариств національного визвольного руху. Але частина з них, покутуючи свою минулу давню помилку, та бажаючи відплатити москалям за минуле «приняття» в Сибірі, таки дісталися в 1947 році в Карпати і співпрацювали з Українською Повстанською Армією та заохочували до неї й патріотичну чехо-словацьку молодь. А дехто, осівши ніби на завжди в Чехії, просмикнувшись потім на захід, до Німеччини, і далі, через Францію та Еспанію, при допомозі українських еміграційних органі-

зацій та при добродійстві архієпископа Івана Бучка, виїхали за океан.

Та повертаюсь своїми спогадами в Карпатську Україну.

Мадяри, опанувавши, нарешті, нашим краєм, розпочали свою помсту й то не лише на полонених січовиках. Кари, арешти, тюрми, концентраки не минули тих усіх, хто був в Карпатській Січі, хто їй співчував, хто активно працював при розбудові своєї держави, хто був українським священиком, українським учителем, хто походив з Наддніпрянщини або з Галичини чи Буковини, за винятком лише тих, що своїм москвофільством або мадярофільством був знаний мадярам, або мав на те докази.

Арештовували, били немилосердно, тортурували всіх: від священиків починаючи а дітьми кінчаючи. Особливою катівнею й кровоненажерністю відзначалися в'язниці і їхні кати у Великому Бичкові, в Рахові, у великому концентраційному таборі в с. Кривому, а потім у концентраційному таборі для полонених січовиків у Варю-Лопош, коло міста Нїредгази, в Мадярщині, де було ув'язнено в свинячих кошарах біля п'яти тисяч січовиків. Спогади про цей табір подамо окремою статтею.

Масові розстріли й знущання доходили до страшних, садистичних форм, і то зокрема у Великодні свята 1939 року, які так того року «відзначали» мадяри, недостойні після того зватися християнами, хоч вони називають себе католиками. Тоді загинула не одна тисяча січовиків, а понад сім тисяч людей тяжко мучено в різного роду неволі.

Серед так замучених і розстріляних були вірні сини всіх українських земель. Для прикладу тієї кровної соборности згадаємо з наддніпрянців Михайла Лївицького, Миколу Литвицького, з галичан: шефа штабу збройних сил Карпатської України Михайла Колдзїнського (псевдо: Гузар) разом з 15 іншими січови-

ками, Зенона Коссака-Тарнавського, радіоспікера уряду Карпатської України, буковинця Остапчука, що раніше був управителем школи. А закарпатського українця Олексу Блестіва маляри розпилили пилою на кілька частин. Назвемо для прикладу ще таких закарпатчан як поручника Карпатської Січі Федора Тацінця, Василя Вайду, Колча Петра, а разом три тисячі душ з різних українських земель, різних віровизнань, різних політично-державницьких переконань.

В числі розстріляних і закатованих були теж дівчата-січовички, що за днів збройної боротьби виконували зв'язкову, пропагандивну, санітарну чи господарську службу. Зокрема так загинув гурток січовичок в столиці Хусті. Це був гурток, що присягнув помститись за своїх замучених братів, похованих у спільній могилі на горі коло руїн Хустського старовинного замку. Ці дівчата рішили відповідати «на око» прихильно до залицянь старшин малярської залоги, поставленої в Хусті. На їхні безчесні домагання «любови», дівчата виходили з тими старшинами на пізно-вечірні прогульки до руїн замку серед лісистій околиці. Там чекали на те свої січовики-партизани, нападали на малярських старшин і їх відправляли на той світ. По кількох таких випадках маляри дослідили де зникли кількох їхніх старшин і тяжкою смертю покарали тих безстрашних і завзятих в святій помсті гордих доньок нашого народу. Про це оповідала січовичка з мого коша, яка була тоді на вишколі в Хусті. Її ім'я з обережності за її долю не подаю, бо не знаю, де вона зараз.

* * *

Безконечні знущання по концентраках над полоненими січовиками, що згідно міжнародних правил про поведінку з полоненими не сміло мати оправдання, стало відоме в цілій Європі. Українське закордонне суспільство живо реагувало на ті азійські вчинки. Але найбільшу конкретну поміч воякам Карпатської Січі захопленим в полон та ув'язненим в таборі Варю-Лопощ в Мадярщині, зробив гетьман Павло Скоропадський. Це завдяки його заступництву та його впливам

серед німецьких військових кіл звернено увагу на невідповідне поводження з полоненими січовиками. Їх бо повинно було трактувати як військовополонених, а не як якихось ворохобників — «січбанда», як нас прозивали мадярські «герої». В наслідок інтервенцій гетьмана мадярська команда в таборі таки змінила своє до нас відношення. А також власне не без впливу гетьмана та через його зв'язки, управитель Мадярищини Горті також своїм телеграфічним наказом у Страстний Четвер 1939 р. припинив смертні кари над січовиками, наказавши застосувати до них міжнародні правила, як війська, що боролося у відвертих боях з наказу своєї влади, бо ж ніхто й ніде, крім московських большевиків, не розстрілював полонених вояків ворожої армії.

Також завдяки заходам гетьмана пізніше було зовсім звільнено з концентраційного табору січовиків, і то без огляду на їхні політичні, навіть протигетьманські, переконання та організаційну приналежність. Ті звільнення спочатку відбувались по списках, які доставляли гетьманові його співробітники. При цій нагоді мадярська комендантура концентраку ще раз показала своє примітивне обличчя азійського походження. Але про концентрак подам окремих спогад.

Так тисячі січовиків скористались з того і не були далі тортуровані в концентраку у мадярів, не знаючи кому треба бути вдячним за ту затримку в жорстокій розправі з ними. Не знали чому мадярська команда так раптово змінила своє відношення до них.

А ще пізніше, під головуванням секретарки гетьмана Павла Скоропадського — його доньки гетьманівни Єлисавети було створено Допомоговий Комітет збігцям з Карпатської України. Той Комітет довго утримував наших знівечених на здоров'ю січовиків по шпиталях та санаторіях і видавав допомогу грішми, одягом та харчами на перші початки життя після карпатської катастрофи. В Празі цю акцію провадила уповноважена представниця гетьманівни Єлисавети — наша поетка Олена Самойловичева. Завдяки тій акції

і автор цих рядків, після малярських тортур, лікувався в санаторії Чеського Червоного Хреста.

Президент Карпатської України о. Августин Волюшин разом з міністром Степаном Клочураком спеціально їздили до Ваннзее, під Берліном, де перебував гетьман, і під час довгої аудієнції склали йому за ту поміч сердечну подяку.

Тут подаємо текст заклику в справі згаданої вище допомоги:

Заклик Комітету Допомоги Карпатським Українцям

На Підкарпатті сталася величезна трагедія.

Ми не будемо тут говорити про те чому так сталося й хто в тому винен. Хай це розбирають інші. Наш Комітет є організацією аполітичною й єдиним його завданням є прийти на поміч в тій чи іншій формі як можна більшій кількості наших земляків, що під час тієї трагедії постраждали.

Українці знають з українських часописів, в якому тяжкому стані знаходиться багато з тих героїв, що рідний край свій боронили від ворожої навали. Є багато ранених, є багато хворих. Багато жінок і дітей опинилися по-за межами Карпатської України, загубивши все до останнього.

Святим обов'язком всіх українських патріотів є допомогти жертвам березневої катастрофи.

Тому закликаємо всіх, хто так само як ми хоче облегчити долю біженцям, допомогти нам в нашій праці.

Працюймо завзято. Помагаймо хто чим може.

В Комітеті вже назбиралося багато адрес, що на них конче потрібно було б допомоги вислати. Є листи від багатьох людей, що просять вислати їм одяг і взуття.

Грошеві пожертви можна вислати на конто Комітету:

«Гільфскоміте фюр ді Нотляйден Карпато-Українер»
Делбрук-Шіхлер & Ко.
Берлін В. 8
Францозішештрассе 32.

Одяг, взуття й всякі дарунки можна висилати на адресу Комітету:

Берлін-Ваннзее, Альзенштрассе 17.

«Гільфскоміте фюр ді Нотляйден Карпато-Українер».

Комітет дбатиме про те, аби грошева допомога й речі якнайшвидше попали до рук наших біженців.

1. IV. 1939.

Голова Комітету: Єлисавета Скоропадська
Секретар: В. Кужим.

ВІДГУКИ В СВІТІ Й ЗНАЧЕННЯ БОРОТЬБИ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ

Не пройшло багато часу від героїської оборони Карпатської України, як поволі вляглися вибухи злоби у мадярів і вони вже самі признавали героїську поставу Карпатської Січі. В своїй офіційній публікації «Карпатолої Вітізен» (в українській мові це значить — «Герої Підкарпаття»), мадяри пишуть таке:

«...Проти... Січ гардистів треба було боротись і багато мадярських хлопців, сміливих гонведів віддало життя. Гонведи, що згинули за батьківщину були героями, але героями були і ті».

...«Тільки з великим напруженням вдалось витиснути ворога з його позицій»... «Черпайте сили і учіться з їх прикладу!»

Чи не найбільше це признання, ця похвала від ворога, що протверезів від кривавої масакри і почав дивитись на події об'єктивнішими очима вояка, а не розлюченої бестії?! Чи це відмовлення мадярів від «лаврового вінка перемоги» і заслужена його передача нашій Карпатській Січі?

Вістки про нашу нерівну боротьбу рознесли по цілому світі, а в першу чергу до ближчих сусідів.

Серби, самі героїський нарід, подивляля Карпатську Січ. Коли на їхню територію прибули перші ешелюни з цивільними українськими втікачами та частиною січовиків, то на першому сербському залізничному двірці Джемболі серби влаштували їм спонтанні овації, поздоровляючи українців окликами: «Слава українцям. Ви захоронили честь слов'янства. Ганьба чехам!»

У зв'язку з подіями на Закарпатті заговорила преса цілому світу з все зростаючим зацікавленням.

Англійський «Форейн Офіс» в червні 1939 р. по-

містив про Україну одну лише замітку, а в липні — 45 статей, в вересні — 119, а в жовтні — 547.

«Таймс» в редакційній статті з 30. листопада 1939 року писав: «Будучина Карпатської України не справляла б так багато міжнародних клопотів, коли б ця мала й гориста країна не була етнографічною частиною великого краю — України».

«Ройтер», Лондон, 20. березня 1939 р. писав:

...«Мадярське військове командування кинуло проти армії Карпатської України величезні маси війська. Чисельну масу мадярської армії, що досі оперує в Карпатській Україні, обраховують на п'ятдесят тисяч воєнків. Коли поставити побіч себе цю енергію і чисельну силу з одного боку, а успіхи цієї армії з другого, то можна ствердити, на підставі вісток з місць боїв, що успіхи є куди менші, як було можна сподіватися. Армія Карпатської України діє далі завзято та по лицарськи бореться. Бої не припиняються...»

В «Нью Йорк Таймс» з 16. березня 1939 р читаємо:

...«З усіх неймовірних епізодів при упадку Чехословаччини фантастичне те, що сталося в останніх трьох днях в Карпатській Україні. У вівторок ця найменша частина тридільної Чеської держави почала бої з чехами. У вівторок ввечері проголосила вона себе незалежною державою. В середу рано чеські прапори були зняті, чеське військо в повній утечі й українські барви видніли в усіх вікнах столиці Хусту... Найбільший бій у цих подіях багатих днях не відбувся в Празі чи Братиславі, але в Хусті...»

Французька преса за грудень 1938 р. помістила 409 статей на тему Карпатської України. «Ле Пті Бле», паризький щоденник з 1. січня 1939 р. пише, що «Карпатська Україна висунула всю українську проблему на денне світло...» А в наступних числах цього щоденника надibuємо такі інформативні речення й думки:

...«Нема вже Малої Росії — кажуть у Хусті автономні українці»... «Карпатські українці думають з симпатією про Велику»... «Пакт з Росією накинув Україні три століття неволі»... «Січ — молода еліта укра-

їнських патріотів...» «Автономія закарпатських українців збудила надії українців в Польщі...»

В журналі «Ля Жюн Републік» з 1. січня 1939 р. автор Жорж Сісон домагається права самовизначення для всіх земель, де живуть українці.

«Ле Фігаро», «Дейлі Телеграф», «Ля Круа» подають етнографічні матеріали про Україну.

«Ле Пті Журнал» передрікає, що Україна з 52-ма мільйонами мешканців буде найважливішою проблемою.

Французьке радіо, Штрасбург, 17. березня 1939 р. голосить: ...«Європа не доцінювала карпатських українців... що хоч не мають належної кількості зброї й амуніції, по геройськи боронять в Карпатах своєї державности перед подавляючою мадярською перевагою. Цим вони дали доказ своєї державно-творчої здібности, полум'яної любови до своєї батьківщини та одчайдушного завзяття. Тому вони заслуговують, щоб їм допомагати».

Польське «Слово Народове» в березні 1939 р. писало: «В Польщі здогадувалися, що чехи без боротьби не віддадуть своєї незалежности, а Закарпаття перейде до Мадярицини без боротьби. Тим часом січовики ще б'ються, а в Чехії не впав ані один постріл...»

Румунський щоденник «Романія» з 22. березня 1939 р. у статті під заголовком «Лицарська боротьба в обороні рідної землі» описала жахливі умовини, в яких доводилось боротися армії Карпатської України.

Інший румунський часопис «Курентул» з 22. березня 1939 р. писав: «Що торкається завзятих боїв на території Карпатської України, то по румунському боці дуже чути гарматню стрілянину. Це доказує, що там не скоро вдасться мадярській армії опанувати ситуацію»...

Ватиканський «Оссерваторе Романо» в низці статей об'єктивно підносить значення української проблеми, торкається часто Карпатської України та підкреслює, що її кордони є загарантовані міжнародними договорами та вважає існування самостійної Карпатської України, як державного новотвору, цілком природнім явищем.

Тут згадаємо, що в тій інтенції думок Риму молодий карпато-український богослов Іван Рогач, ідейний націоналіст з Ужгородської Богословської Академії, на одній ентузіастичній урочистості посвячення й відкриття Народного дому «Просвіти» в Рахові 15-го серпня 1938 р. виголосив на вічі палку промову, яку закінчив так: «Україна і національна українська ідея є природні явища, сотворені Богом і як Божі, є для нас святі й вічні!».

А президент Карпатської України монсеньйор Августин Волошин в своєму маніфесті до народу в лютому 1939 року писав:

«Солодкий мій народо! Я вірую, що Бог є з нами, що Він Всемогучий приведе за українське довготерпіння до волі й щастя у всій Великій Соборній Україні від Попраду аж до Кубані».

* * *

У Львові в ті дні славної боротьби Карпатської Січі галицькі українці спонтанно організували могутню маніфестацію на честь Карпатської України. Відбувся масовий похід на Ринку, де колись старшини гетьмана Богдана Хмельницького з його сином Тимошем збирали одкуп від львівських міщан, та на Руській вулиці, де пізніше висланці гетьмана Івана Мазепи змовлялись з галицькими представниками проти московського царя.

А великий дзвін на Святому Юрі, що все мовчить і своїм голосом звіщає тільки про надзвичайні події і що востаннє дзвонив жалібно про смерть Біласа і Данилишина, тепер вдарив радісно й урочисто на славу подій в Карпатській Україні.

Подібні маніфестації відбулися і в інших містах Галичини. В Стрию, наприклад, польська поліція, не можучи мирним способом розігнати демонстрантів, вжила зброю, через що були ранені та було багато арештовань. Українська преса в Галичині подавала про ті маніфестації досить докладні звідомлення.

Так Срібна Земля, наша славна Карпатська Україна, своєю одностайністю внутрішнього поступовання в лютневих і березневих днях 1939 року та гарячою

кров'ю карпатських січовиків, цих своїх вірних старшин і молодих синів своєї землі і з земель всієї України, включилась на віки знаменними тими чинами в величню Ідею нашого державницького соборного буття.

* * *

Події 1939 року в Карпатській Україні мають велике історичне значення.

Збройна боротьба Карпатської Січі проти мадярського нападу була першим виступом проти загарбницької політики Гітлера й Муссоліні. Це був фактичний початок Другої світової війни.

Події в Карпатській Україні показали живучість та непоборність національної свідомости українського народу. Тисяча років неволі й чужої асиміляційної чинности не витерли в душах нашого народу пам'яти про те, «хто ми, чиїх батьків, ким за що закуті».

Це був приклад об'єднаного виступу, послугу й дисципліни та побратимсько-соборницького й солідарного чину не лише в культурно-національних та політичних змаганнях, але і в збройному виступі, як і в спільному пролитті крови за Батьківщину, за її честь і волю.

Віriamo, що так станеться колись і на всіх землях України, коли прийде приписаний на те Богом час і відповідна ситуація. До того треба готуватися всіма можливими засобами та вірити у свою власну силу.

І тоді цей клаптик нашої землі, славна Карпатська Україна, що в 1939 році показала нам достойні приклади до наслідування, засяє привабливим, чудовим самоцвітом в короні Соборної Суверенної Української Держави.

* * *

Закарпатський поет **Василь Гренджа-Донський** символічно представив ідею боротьби синів всієї України за її волю у своєму вірші, який тут подаємо. Тогочасні обставини за чеського панування заставили його прикрити Україну іменем ірляндки.

ПРИСЯГА ІРЛЯНДКИ

Мій рідний край зі всім добром,
Просяє він медом, молоком.
Голодна, виснажена я,
Земля моя — та не моля!

Шаліє, бісється тиран
І насадив він ліс штиків...
Тече невинна кров братів
Мільйонами болючих ран.

І всюди кров і тільки кров...
Скрипить невільниче ярмо,
Скрипить воно як і давно...
І знов раби, і знов...

Зроджу — клянуся — трьох синів
І вигодю всіх,
В палких серцях розбуджу гнів
До ворогів моїх.

До ворогів, що завели
Брутальний пир, незгоду,
Що стільки крові розлили
Невинного народу.

Одного я пошлю на Схід,
На білому коні,
Хай він помститься за свій рід
У полі, у борні.

На Захід другого пошлю,
Зі шаблею при боці,
Купатися за кривду всю
В кривавому потоці.

На Південь третій син піде,
Візьме топір у руки
І порубає, посіче
Всі змії і гадюки.

У МАДЯРСЬКОМУ ПОЛОНІ

Попа́в я в полон в наслідок таких обставин:

Після припинення оборони відтинку Устеріки-Кваси-Ясінський тунель, про що описано раніше, я подався в гори. Моїм провідником лісовими хащами серед глибокого снігу по пояс, був один з моїх учнів — завзятий хлопчина. Непрохідними в зимі лісовими дебрами, падаючи вже від втоми, добрались ми тими глибокими снігами на височину, що може на тисячу або й більше метрів була над Квасами. Там сховано й неприступно в ту пору року мала свій «осідок» одна гуцульська родина, прізвище якої не можу прозвирити, бо не знаю де вони зараз перебувають. Крім хати, ще вище в хащах, була у них стайня з коровами, половина якої була заповнена сіном. Стайню замело снігом і здалека, знизу села, її зовсім не було видко. В тій схованці примістився я, а над ранок туди ж прибув і мій заступник, молодий учитель, свідомий українець.

Думали ми, відпочивши від кількох безсонних ночей та просушившись по тяжкому дряпанню на гору, податися через близький кордон в Румунію, куди відступали головні маси січовиків, про що ми мали останні відомости, доки був зв'язок з Хустом. Але у горах впа́в такий глибокий сніг, що був вище людського росту. Йти ним та ще переходити зворами було абсолютно неможливо. Прийшлося лишатись в тій схованці.

Донька газди, коли приходила доїти корови, то приносила нам їсти: кулешу, сало й голубці та воду. Так пройшло без жадного зв'язку два дні. Але на другий вечір, коли стемніло, то прийшов до нас газда і приніс новини знизу. Село заняли мадяри і їхні жандарми посилено шукають мене. З одним місцевим

жидом, що був їм за провідника, роблять докладні труси й допити у тих селян, з якими я був найбільше заприятельований. В ту хату, звідки я вийшов в гори, вони вскочили так несподівано скоро, що коли б були спритніші, то могли б були попасти на мій слід. Хлопчина — мій провідник — щойно тоді повернувся додому і спав якраз в залічку, бо був вимучений тою тяжкою дорогою. Але ніхто з родини не прозрадив і жодні випитування мадярам нічого не дали. Також не знайшли мене і по хатах та зимовниках, до яких ще можна було дійти за великої сніговії.

По таких безрезультатних розшуках мадярські жандарми оголосили в селі, що, оскільки не буде видано місця, де я знаходжуся (бо ж через сніги й заверюху було ясно, що я далеко не міг дістатися), то мадяри будуть арештовувати всіх людей, з ким я стикався за час своєї в селі діяльності, а на село буде накладено ще й окрему велику кару та контрибуцію. Одночасно мадярський «королівський комісар», як себе іменував офіційно син місцевого греко-католицького священика-мадярона і разом з тим москвофіла, Дудинський, публічно оголосив, що якщо я зголошуся до нього, то мені буде забезпечено життя та що після слідства й списання протоколу мені буде пропонувано залишити село Кваси і виїхати в іншу, якусь дальшу. місцевість Закарпаття.

В тому, що мадяри виконають свою погрозу над моїми ближчими співробітниками і над селом, я не сумнівався. До того ж газда, у якого я ховався, повідомлював, що жандарми вже почали проявляти своє звірство, немилосердно побили провідних гуцулів і при тому кожного з них допитували про мене.

Передо мною постало питання: чи жертвувати прикростями для села і для своїх друзів і вірних співробітників, моїх щирих прихильників, що через мене матимуть біду, чи пожертвувати собою для блага й скорішого заспокоєння села. Що буде далі зі мною, я в той час собі певно уявити не міг. Але ясно мені було, що в психології маси селян у випадку масової екзекуції, про мене лишиться недобра пам'ять як

спричинника тієї кари. Та й для мадярів буде вдячна тема для розправи — оце, мовляв, маєте те, що для вас наробив отой любимий ваш українець, якого ви слухали...

Довго роздумували ми з моїм побратимом як вийти з тієї ситуації. Сидіти в схованці невідомо доки, коли стопляться сніги? А тим часом хтось довідається і прозрадить або направить де нас шукати. В міжчасі наш охоронець-газда сходив вниз до села і приніс нову прикру вістку, і то вже на письмі, від тоді дуже до мене близької людини. Газда був у тої особи і прозрадив, що я у нього на горі, й погодився передати мені записку від тої особи. В тій записці повторювалось те, що ми вже знали. Тільки в записці було сказано, що її писано зі слів мадярського комісаря. Значить, стався факт, що встановився зв'язок і загроза кари вже нависла і над моїм газдою, що нас ховає у себе. Він про те недвозначно дав нам зрозуміти і просив позбавити його тої небезпеки.

Густий сніг сипле далі безупинно; всі звори й ліси засипає ще більше. Пробиратись горами-лісами в Румунію нема як і фізично неможливо. Рішаємо зійти вниз. Рішаємось на самопожертву ради спасіння того села, якому я так щиро служив і де гуцули мене так любили. Робимо це вночі, щоб не потрапастись мадярським стежам, а облазами пробратись до приходуства і просто явитись до мадярського «королівського комісаря» Дудинського, того попівського сина, якого ото колись так немилосердно висміяли гуцулки на вулиці перед сільською управою в день виборів до Карпатського Союму. Така насмішка нещасливої долі...

Газда показав нам напрямок і ми, помолившись Богу та взявши по великому букові (палиці) рушили вниз. Спершу, дослівно, ледве пропихались крізь снігові замети, а чим нижче сходили, тим було легче, особливо серед лісу. В деяких місцях ми просто з'їздили, спираючись на буки, а як де, то просто скочувались... Вже під ранок облазами наблизились до села і попрямували до того місця, де був будинок пароха Дудинського. Прихиляючись попід хатами, ско-

ренько перебігли через вулицю і просто до парохії. Стукаємо кілька разів у двері. Спершу нікого не чути, а згодом відмикає двері й виходить сам комісар. На наш вид він від несподіванки перелякався й розгубився. На мої ж слова про довір'я до його «чести», на яку він покликався в селі і тій близькій тоді до мене особі, що прислала мені записку, він вже оволодів собою і казав нам, також покликуючись на свою «честь», йти до своїх хат, а вранці, коли зовсім розвидниться, прийти до нього на допит і списання протоколу.

Але удосвіта він сам прийшов до мене і запросив йти з ним до «сізьської хати». Там вже чекав відділ мадярських жандармів, які зараз же мене скували. За пів години привели вже закованого в кайдани й мого побратима-вчителя і ще одного старшого віком інженера, що був директором залізниць в Карпатській Україні, і після упадку Хусту переїхав в с. Квази. Він також мав на руках кайдани.

Чутка про те, що я добровільно повернувся в село, вмить стала всім відома. Коло «сізьської хати» вже збігся натовп гуцулів-чоловіків, жінок, дітей — моїх учнів. Гуцули протестують, чути голоси, що вимагають про звільнення мене з-під арешту. На те приходить до натовпу священик о. Дудинський. Він закликає гуцулів не хвилюватись та обіцяє на своє чесне слово священика, що мене тільки відвезуть до Рахова, де є мадярська команда і, списавши там протокол, привезуть мене назад в Квази. Тим часом вже підїхало авто й нас трьох, скованих кайданами, мадярська ескорта з десяти чоловік вивела з «сізьської хати» і під плач жінок та дітей та під протестаційні вигуки гуцулів як і їхні протестаційні оклики в пошану нам — «Слава Україні!» — посадили нас в авто.

Ось ми вже в Рахові. Там нас посадили у в'язницю. При тому докладно обшукали та забрали годинники та інші речі. Запроторили нас по різних келіях, вже заповнених українськими січовиками та українськими вчителями, як і місцевими гуцулами, що брали активну участь в національній праці.

На цьому місці слід відмітити, що тих учителів автохтонів, що були москвофілами та емігрантів москвинів (русских), мадяри не чіпали. Навпаки, їхню політичну акцію вважали за заслугу. В моїй школі з восьми учителів був тільки один москвин, що хоч походив з Харківщини і хоч мав чисто українське прізвище, але вважав себе «малоросом». Був він некваліфікованим учителем, бо не мав жадної педагогічної освіти, по фаху — інженер-механік. Він до учительської праці ніяк не надавався, а лише очікуючи призначення на фахову працю, за чиеюсь протекцією, був присланий до мене, як тимчасова помічна сила та час від часу старався встромити якісь спиці на перешкоду нашій національній роботі. По окупації Карпатської України мадярами, нова влада звільнила в Квасах, крім мене, ще шість учителів автохтонів, свідомих українців. Того ж малороса призначено на моє місце директором школи і видано йому декрет уділення йому мадярського горожанства. Для помочі призначено йому мого колишнього шкільного колегу, відомого перевертня без совісти й чести, перевертня з малоросів в українця-москвофіла, якого заслугою було також те, що він одружився з мадяркою. Згодом він став навіть директором школи в Квасах.

Серед спів'язнів в рахівській в'язниці зустрів я письменника Боршуш-Кумятського, що його пізніше випустили, коли він при допитах і побиттю признав свою вину та погодився вважати себе нащадком мадярського роду та прочитав «Отче наш» в мадярській мові.

Був тут і Іван Клемпуш, відомий учасник Визвольної Боротьби України, заслужений та впливовий громадський діяч, гуцул з Ясіня. Його було заарештовано замість його рідного брата Дмитра, головного коменданта Карпатської Січі й за те немилосердно тортуровано і разом зі мною вивезено й запроторено в концентрак Варіо-Лопош коло Ніредгази в Мадярщині.

Сидів зі мною у в'язниці і староста Ясіня, великого гуцульського села. Він був активним членом де-

легації до уряду Карпатської України, що добивалась відкриття Союму в Рахові. Він теж терпів однакові з нами фізичні знущання, як і інші в'язні.

Перші два дні нам не давали нічого їсти, а тільки знущались, били, допитували й знову били, викликаючи по одному до окремої кімнати. Пізніше гуцульська громада Рахів збрала певну суму грошей, і по вказівці мадярського коменданта наняла одну місцеву жидівку, яка один раз на день приносила нам варену їжу. Але за тиждень та жидівка попалась в передачі записки одному гуцулові. Тому даліше харчування в'язнів перебрала мадярська військова влада на кошт гуцульської громади.

Допитування в'язнів виконував мадярський слідчий в присутності кількох мадярських гонведів та місцевого мадярона Думина, що за чехо-словацької влади був ексекутором, збирав податки, і тому знав всі настрої й характеристику місцевого населення. Думин провадив тепер «фізичну ексекцію», вимушуючи різні зізнання. Він був дуже жорстокий. Заставивши в'язня, а обов'язково січовика, лягти на лавицю, бив його палицею аж доки той, обливаючись кров'ю, тратив притомність. Тоді нещасного відливали водою, а садист Думин повторював свої знущання. Звичайно, після таких допитів побитого приволікали до камери й він довго відлежував, доки міг піднятися на ноги.

Інші члени «слідчої комісії» мадяри вояки свою жертву топтали своїми підкованими чобітьми й били кольбами рушниць. Сам слідчий орудував гумовою палицею, якою бив по обличчях, по грудях, по спині. Дуже болючим було зносити його биття по долонях та по пальцях рук, які треба було тримати з його наказу аж доки з-під нігтів починала капати кров.

При допитах, крім того, приходилось вислухувати вибрані мадярські лайки, словесні образи та ганебні насмішки.

Від нас вимагали зізнання — чи ми виступали збройно проти мадярів, називати прізвища провідни-

ків та інших учасників відродження Карпатської України. Учителям, крім того ставили запитання, чи учив дітей українською мовою, і коли так, то чому це робив. Це були головніші питання, до яких додавались ще індивідуальні до кожного з нас. На честь моїх побратимів треба сказати, що вони — за винятком одного-двох — тримались стоїчно й достойно імени січовика і свідомого оборонця рідного краю, хоч за це й переносили фізичні й моральні знущання.

Між іншим, зорієнтувавшись, що наші мучителі були малоосвічені типи, а зокрема не визнавались в історії української Визвольної Боротьби, ми, на ганебні домагання видавати провідників, називали прізвища українських діячів і навіть письменників, які вже давно повмирали. На запитання де вони тепер перебувають, відповідали, що втекли за кордон. Допити такі повторювались по кілька разів.

Переніс і я багато знущань та побиття, але, порівнюючи з іншими, трохи менше, як терпів дехто. Це тому, що, як я довідався пізніше, гуцули з Квасів, дізнавшись, що мене затримано в рахівській в'язниці, масово прийшли до пароха Дудинського, докоряючи його синові («королівському комісареві») і йому самому за недотримання слова «чести», що вони спричинились до мого ув'язнення, та вимагали мого звільнення. Гуцули всяко старались виправдати мою діяльність і навіть пропонували свою поруку за мене. При тому ті мої приятелі гуцули загрозили, що відречуться священика Дудинського і не будуть ходити до церкви, коли він не постарается облегчити мою долю. Він обіцяв це зробити і запевняв, що мене за три дні повернуть до села. Одначе того не сталося, бо, можливо, мадярська команда не зволила уважати на якісь клопотання пароха. Тому, коли вже надходили Великодні Свята, то церква в Квасах світила пустою. Гуцули втратили пошану й довір'я до свого пароха. Як оповідали мені пізніше очевидці, що тоді перебували в тому селі, а пізніше дісталися за кордон, то на село «ніби впала хмара, руки не піднімалися до роботи, навіть дівчата не хотіли вишивати». Той

настрій спостерігала наставлена в селі мадярами сільська управа на чолі з тим «королівським комісаром» і тому, мабуть, в перших днях мого ув'язнення те позитивно відбивалося на «легчих» знуцаннях, які я терпів.

Били мене дуже за те, що на запит — якого прапора кольори мені дужче подобаються: українського чи мадярського, я відповів, що «кольори свої, українські». Почувши те, слідчий почав мене «кропити» палицею. Але присутній мадярський підстаршина, трохи старший віком, який перед тим випитав у мене, що я є колишній військовий старшина, затримав те биття. Одначе, другим разом той же підстаршина сам мене страшенно лупив в груди, коли побачив на них близну (шрам) з правого боку, що його маю й досі від поранення у Визвольній Боротьбі. Він не вірив, що ту рану я дістав у боротьбі проти москвинів, а твердив, що напевно я воював у Першій світовій війні проти мадярів.

Сидів зі мною в одній камері старший чоловік — начальник державної пошти в Рахові, українець, який мав великий мурований двоповерховий власний будинок, в якому й містився поштовий уряд. При одному допиті його було дуже побито і до камери його притягли ледве живого. Потім повели його знову на допит і там проти його, зовсім обезсиленого, три вояки приставили до його грудей багнети, а слідчий запропонував йому підписати вже готовий акт про те, що він дарує свій будинок мадярській державі. Він той акт «добровільно» підписав і так врятував своє життя. Його потім випустили з в'язниці.

Пригадую ще й такий трагічно-смішний факт, що нас був трохи розвеселив в тих обставинах, хоч і коштував він нелюдських знуцань для нашого товариша по «смертній» келії.

Сидів з нами пресимпатичний і поважний гуцул, член сільської управи м. Рахова. Кілька років перед тим він при доброму товаристві заініціював був послати англійському королеві вітання від гуцульської громади з нагоди видужання короля після тяжкої хво-

роби. На те він дістав переслану через англійську амбасаду в Празі подяку від короля, написану на парадному блянкеті королівської канцелярії, і зберігав її дома в скрині, як реліквію, що нею любив похвалитися. Тепер, при трусі, що його вчинили мадяри в його хаті, вони знайшли той документ і, не розуміючи його змісту, обвинувачували нашого побратима по нещастю в таємних зносинах з аліянтами. Били його за це по кілька разів на день немилосердно, вимагаючи признатись у тому, чого він і не думав.

По ночах ми не мали спокою, бо часто ввалювались у в'язницю банди п'яних розбештаних мадярських вояків і над нами знущались; били, топтали, плювали та всяко нас прозивали. Крім того, все частіше й частіше заїздило по півночі у в'язничний двір вантажне авто. До нього виводили кількох в'язнів-січовиків і відвозили їх на кордон з Польщею і там або їх розстрілювали, або видавали полякам.

У Страстному тижні оголосили нашій камері, а вона була безпосередньо сусідньою з тою кімнатою, де відбувалися допити й биття допитуваних, що нас засуджено на кару смерти. Мене особисто слідчий запитав: «Де, собако, хочеш згинути?» Я відповів, що хочу десь поблизу села Квасів. Мав на думці, що смерть в улюбленій околиці була б протимадярською пам'яткою серед людей, які мене і я їх щиро полюбили і де, можна сказати, пережив апотеоз свого життя.

Про розстріли січовиків було відомо довколишньому населенню. Довідались про те і місцеві священники. І ось як вони на те зареагували. Греко-католицький парох-мадярон публічно заявив, що «най команда не турбується тим і най всю «січ-банду» постріляє, а він їх сповідати встигне». Одначе, він ні разу до в'язниці в тій цілі не заходив.

Православний священник добився дозволу прийти до нас і над вечір тої ночі, коли мав бути виконаний смертний присуд, прибав до нас у в'язницю. В коридорі між двома загратованими дверима, в присутності двох озброєних мадярських вояків, нас сповідав. До сповіді стали і православні і греко-католики. Пан-

отець сповідав нас всіх, хто хотів та пошепки давав нам слова розради й християнської потіхи в ті тяжкі для нас години чекання. По півночі він знову прийшов до нас облачений в ризах зі Святими Дарами та уділяв нам Святе Причастя.

Пізніше я довідався, що того панотця було заарештовано і також запроторено до в'язниці за те, що він зі Святими Дарами прийшов до в'язниці в повному церковному облаченні в малиново-золотих ризах, перейшовши так через ціле село. Це бачили люди й цілий Рахів заговорив про те, здогадуючись, що, мабуть, мадяри засудили когось на кару смерті. Таке поступовання священика, хоч він виконав те маючи дозвіл, в якому (дозволі) не було вказано чи мав він бути в ризах, мадярами було определено як видима протимадярська пропаганда.

Про жорстокість мадярів нема чого оповідати, але для історії варт навести цитату наказу мадярських командирів, яку цитуємо за журналом «Пробоем», Прага, 1939 р. ч. 5-6, стор. 20-22, де той наказ надруковано. Той наказ характеризує bestialne скеровання мадярської солдатески супроти оборонців Карпатської України. Ось ті слова: «Ми хочемо порожнє Підкарпаття. Немає українських полонених, ані українських ранених. Тільки мертвих».

Не описуватиму останню ніч нашого чекання смерті, що мало статися зі Страстної Середи на Четвер. Це був тяжкий образ психологічних переживань дев'ятох душ ув'язнених в камері смерті. Всі були різними типами людських вдач з різними душевними заложеннями. Одні тихо безперестанно молилися, інші металися, не могли втриматися на однім місці. Ще інші нарікали на винних і невинних за те, що вони попали в таку ситуацію. Інші перетворювались в якісь звірячі подоби і нервово регочучись, розповідали безсоромні речі зі свого минулого, про дівчат і жінок. Один нарікав на свою дружину, другий навпаки, уболівав за своєю.

Душевне напруження в одних і повна апатія й депресія духа в інших, дійшли до свого краю. А ван-

тажного авта все ще не було чути, що мало по нас приїхати й кудись завезти...

Вже було далеко по півночі. Знесилені, ми вже над ранком лежали на підлозі в якійсь півдрімоті. Аж ось з першим промінням світла загуділо авто. Чути як вартові зарухалися і за хвилину до нашої камери наближаються кроки кількох людей. Бряжчать замки на дверях і в камеру входять кілька вояків зі зброєю, а потім, старший віком мадярський старшина. Команда «Встать!» Виявляється, що це полковник суддя. І... о небесне щастя! Він оголошує, що правитель Мадярщини Горті, з огляду на Страстний Четвер, телеграфічно наказав припинити смертні кари, а обновити слідство над полоненими на підставі нових інструкцій.

Потім прийшов Великдень. Чути дзвони в церквах. Ми співаємо молитви й великодні пісні. Але першої ж великодньої ночі, далеко по півночі, ввалилась у в'язницю банда п'яних гонведів і вчинили ще одну наругу над людиною, то є над нашою людською гідністю. Вояки товкли нас лежачих чим і куди попало, всяко фізично над нами знущаючись.

Скоро по Великодні, також вночі, нас скували кайданами по три чоловіки разом, повпихали в тягарове авто й відвезли в концентраційний табір, влаштований в селі Кривому на Закарпатті, в будинку недавно збудованому для лічниці. Тут нас дезінфектовано. Заставили нас роздягнутись догола і групами виводили через двір в другий будинок. При тому вели нас попри групу дівчат, полонених січовичок, яких насильно заставляли дивитись на нас, які то ми «жорощі». При тому мадяри всяко над ними насміхалися.

В дезінфекційному бараці все наше тіло, від голови до п'ят, шість голярів-жидів скребли до крові тупими бритвами, а з наших у декого йойкань чи вискотів реготалися й далі продовжували свою роботу під доглядом вартових вояків. Потім наказали нам намазатись зеленим пекучим милом, а далі обмиватись холодною водою, а це ж було в холодний підморозний день. Далі знову ходом групами через двір попри

тих же нещасних січовичок і нарешті, дали одягатись в наш наполовину попалений при дезинфекції одяг.

Через кілька днів нас повезли довгим ешелюном з заґратованими вікнами до Мадярщини і привезли в табір Варіо-Лопош коло Ніредгази. Це були старі стайні для свиней. По дорозі, коли потяг їхав на нашій території, закарпатські українці кричали нам «Слава Україні!» й приязно кивали до нас руками, що лютило нашу ескорту, яка весь час лаялась...

А коли їхали на мадярській території, то на зупинках вартові, з бундючними мінами на обличчях, показували нас як свої живі трофеї, здобуті на війні з Карпатською Україною. Особливо так нас «демонстрували» і навіть по черзі випускали на короткий прохід на двірці в Будапешті, своїй уславленій столиці. Мною ж особливо цікавилися, бо я мав козацьку шапку з малиновим верхом і всі мадяри на мене показували пальцями та щось викрикували. Я ж їм бажав в душі всього найгіршого, що й здійснилося аж тоді, коли Будапешт став містом де запанувала советська влада...

Ось ми вже на місці призначення в Варіо-Лопош. Великі свинячі кошари якогось мадярського графа. Свиней перегнано в нові, модерніші, щойно вибудовані кошари, а нас примістили на їхнє місце. Наказано нам лежати всім на занечищеній землі. Дозволено лише на коротку хвилину посидіти, але не разом кільком сусідам, а поодиночो... При дверях, широких як ворота, стоять вартові, а кругом кошар колючий дріт, за ним також вартові стійки з кулеметами направленими на нас.

Коли кому треба за фізичною потребою, то тоді той повинен стати на коліна і підняти два пальці вгору, як до присяги та дивитись на вартового і нічого не говорити доки той не махне рукою що, мовляв, «виходь». Тоді треба мерцій бігти до дверей поміж лежачими в'язнями, а звідти до виходникової ями поміж двома шеретами вояків, що стояли один від другого кожних десять кроків з палицями в руках. Кожний з них мав ударити в'язня, що біг як заєць, куди

попало. Коли ж «заець» проскакував так, що «славний» гонвед його не попав палицею, то тоді нещасника не допускали даліше бігти до ями, а заставляли вернутися до дверей кошари і знову бігти між тими «героями», і старатися дістати від кожного удар палицею...

З Хусту привели в концентрак двох жидів: хлібопекаря, який продавав січовикам хліб на 10 центів дешевше і кравця, що шив січовикам уніформи. Обох їх нещасних били по кілька разів на день, били до безтями, притягали непритомних «після слідства» до кошари, відливали водою, навіть лікаря приводили, щоб «оживив» нещасника і знову забирали на допит та й били, били доки обидва вони й загинули...

Одного священика УАПЦеркви, також ув'язненого в тому концентраку, били по руках так сильно й довго, що аж кров виступила і сочилась з-під нігтів, а руки посиніли й він ними зовсім не міг володіти. Ми його годували й поїли як малу дитину. Лежав він на долівці близько коло мене.

В сусідстві з концентраком Варіо-Лопош була касарня, в якій перебував відділ мадярських терористів, що їх вишколювано для акцій в Румунії. Коли бував дощ і потім велике болото, то те «спеціальне військо» під час вправ забруднювало свої чоботи грязюкою. Тоді їх заводили в двір нашого концентраку, де стояло велике довге корито, що колись було призначено для свиней. Терористи мили в ньому чоботи, а нас негайно потім заставляли в тій воді вмиватись. Інакше митись нам було заборонено та й не було де. Також лишались ми вже довший час непоголені й стали бородатими.

Коли хто заявляв, що хворий і просив лікарської допомоги, а таких побратимів було щодня більше, то мадяри нам відповідали: «Можете здохнути і без лікаря!»...

Одного дня привезено в двір концентраку два вози соломи. Ми чекали що то буде. Коли це почали нас викликати по сто душ на двір і команда табору

почала нас ділити на два розряди — на інтелігентів і неінтелігентів. При тому пояснили, що інтелігенти будуть поміщені в окремому бараці і для них привезено ту солому для постелення на нари, що були в тому бараці, досі не заповненому полоненими січовиками. При приблизному підрахунку, що їх виконував мадярський підстаршина, виявилось, що тих інтелігентів є замало, щоб заповнити призначений для них барак і щоб звільнити місце в кошарі, де мали б просторніше розміститись неінтелігенти. Тому вибір «інтелігентів» повторено і то за такими ознаками: команда табору уважає за інтелігентів — священиків, професорів, учителів, редакторів і всіх жонатих січовиків. Решта професій, а в тому інженери, військові старшини й інші вважаються за неінтелігентів.

Коли такий поділ було зроблено, ми занесли солому до призначеного нам бараку і ми в ньому розмістились на дальший невідомий побут. Та незадовго прибув мадярський старшина і повідомив ось що: в ближчому часі до табору приїде військовий аташе німецького консульату з Будапешту оглянути концентрак (який тепер перейменовано на табір для полонених вояків). Дійсно, так скоро й сталося. Прибув очікуваний, німецький ще молодий старшина, оглянув новоназваний табір полонених вояків і зажадав виділити і вивести на двір тих січовиків, що були горожанами Чехо-Словацької Республіки, але не народились на території Закарпаття, бо Ч. С. Р. тоді вже стала Протекторатом Німеччини, а Закарпаття знову повернулось в склад мадярської держави. Так нам було пояснено і на підставі списків викликано групу, може з якихось двісті чоловік і вишиковано в дворяд на дворі табору. Скоро з канцелярійного приміщення прийшов до нас той німецький старшина в супроводі мадярського почоту і повідомив, що з наказу і договорення між військовими командами німецькою і мадярською, нас буде відтранспортовано до Німеччини. На приватні потреби кожному, той старшина, власноручно, видав по два срібних мадярських пенго. Пояснення цієї несподіванки і всієї при тому комедії до-

відались ми пізніше, і про те подам в дальшій частині цих спогадів.

Забув я ще згадати про те, як нас підготовляли до зустрічі того німця. Найперше нас поголили, бо ж ми були вже брудні й бородаті. Голитись нам самим не було дозволено, та й ми не мали чим голитись. Тому прийшли мадярські вояки з бритвами і ми мали по черзі піддаватись їхній роботі. Тут ми набралися духу спротиву й відмовились піддатись тому «окультуренню», як про те говорило наше таборове начальство. Але з нами справились легко. Були ми виснажені голодом і безсилі. Кілька сильних гонведів брали нас насильно, прив'язували до стільця і насильно голили. Пручатись не приходилось, бо було небезпечно, адже голяр міг легко порізати...

Решту полонених поділено на такі групи: підданих Мадярщини, до яких зачислено тільки уроженців Закарпаття; поляків, до яких зачислено наших братів галичан, і румунів — то є буковинців.

Наступив день транспорту «на волю». Нашу групу — чоловік 40-50, що тепер належали до Протекторату Чехи й Морави і що перед постановом Карпатської України мали горожанство Чехо-Словацької Республіки, викликали по списку і наказали вишикуватись на подвір'ю концентраку в кілька рядів один від одного на десять кроків. Так утворилась колона січовиків, навкруги якої стояла мадярська варта. Потім було наказано всім іншим полоненим вийти з «кошар», стати під їх стінами і дивитись на нашу колону. Проти них густо поставлено кулемети.

Тоді з господарської будови концентраку мадяри принесли в мішках хліб і сало, і перед кожним з нас поклали на землі по буханку хліба та по доброму шматку сала, пояснивши, що це нам харч на добру дороги до Відня. Нам було наказано стати на коліна перед тим «дарунком», а побратимам, що стояли під «кошарами» пояснено, що нас випустять «на волю» та наказано добре на нас і на ті хліби з салом надивитися... Протримавши цю комедію з пів години, нещас-

ливців, що далі мали лишатись в таборі, загнано в «кошари», а нам наказано встати, взяти з собою той провіант і в колоні по чотири чоловіки під сильною ескортою відвели до ближчої, але досить далеко розташованої залізничної станції. Там на нас чекало два товарових і один пасажирський вагони, з паротягом вже готовим до відправи. До товарових вагонів заладовано нашу братію, а пасажирський було призначено для військової ескорти. Наші вагони замкнено на колодки.

Потяг скоро рушив і по недовгих затримках на деяких двірцях, перевезено нас з малярської території до австрійського кордону. Тут паротяг з тим вагоном, що в ньому сиділа ескорта, було відчеплено і по недовгих маневрах чуємо, що під'їжджає ззаду наших вагонів паротяг. Потім з розгону він пхнув наші вагони й ми поїхали самі в замкнених вагонах аж поки колеса поволі стилили свій біг і нарешті ми стали. Так простояли ми в невідомості що то з нами тепер буде. Дехто почав турбуватися від наглої тиші, сподіваючись, чи, бува, не вчинять маляри з нами щось злонадуманого...

Так простояли досить довго. Аж чуємо — гуде й наближається паротяг, а може цілий потяг з того напрямку, куди нас було везено. Ось вже зовсім близько спиняє свій рух, потім обережно причіплює наші вагони й ми поїхали далі. Скоро ми стали на якомусь двірці, чути німецьку, а не малярську мову. Хтось відмикає наш вагон, відсовує трохи двері. Бачимо двох німців у брунатній уніформі з гакковими хрестами на рукавах. Викликають прізвище того німця, що разом з нами, як підозрений малярами, терпів з нами всі тортури концентраку. Він виходить до тих німців і вже скоро повертається також з гакковим хрестом на рукаві. Отже, виходить, що, можливо, він був в концтаборі агентом Гестапо... У відімкнених вже вагонах він нас супроводив далі до Відня. Там нас чекала невелика ескорта гестапівців та представники УНО, що виклопотали у німецьких властей для

нас напіввільне тимчасове приміщення в якомусь колишньому монастирі, під зовсім легкою охороною Гестапо.

Це звільнення з мадярського концтраку сталося 4. травня 1939 р. Незабутній для нас день. Перші дні «волі» під легчим дозором у Відні, ми почували себе наче у півсні. Нам було вільно рухатись і виходити з того монастиря, але ніхто тим не користався. Попередні мадярські знущання, перемучення, голод кликали до безтямного відпочинку і ми майже весь час кілька днів лежали на полевих військових ліжках, розставлених для нас у великій залі. По ночах нами все ж таки кидало у сні. Всякі привиди з минулого мучили нас і цілу ніч тільки й чути було стогони та крики у кошмарному сні то в тому, то в другому кінці залі...

Українське громадянство у Відні під проводом Українського Національного Об'єднання всіляко старалось полегчити наші перші дні вже майже повної волі. Зокрема піклувались про наше харчування. Потім, коли ми вже трохи поприходили «до себе», то УНО зорганізувало списання з нас протоколів про ті звірства, які ми терпіли в мадярському концтраку, з тими фізичними та моральними знущаннями. Пригадую особливо діяльного в тій опіці, і який був посередником між нами і Гестапо, п. Івана Іваницького.

Тут же відвідав нас і представник гетьмана Павла Скоропадського, від якого ми довідались, що це гетьман, при допомозі німецьких військових кіл, добився того, що полонених карпатських січовиків мадярські чинники почали трактувати як військовополонених і хто зна, чи ті два пенги не були допомогою для нас від гетьмана на перших кроках волі. Представник гетьмана зібрав також інформації з наших уст про ті нелюдські вчинки мадярів над оборонцями української державної ідеї Карпатської України та склав список тих січовиків, що згідно з нашими даними, ще лишались в таборі Варю-Лопош. Гетьман також потім здобув звільнення для тих залишенців.

По двох тижнях нашого «зализування ран» і бо-лів явилась до нас німецька комісія для опрeдeлення нашої працездібності. Мене визнано неспосібним до жадної праці, бо в такому я тоді був стані й фізичному понівеченню тіла, як також і ще кількох побратимів. Інших січовиків, що в них німці знайшли ще можливість використати для примусових робіт, забрали й вислали до Німеччини. Мені та ще кільком подібним видали документи, на підставі яких ми мали від'їхати до тих міст, де були приписані й перебували перед виїздом на Карпатську Україну. Для мене це була Прага, де я до 1932 року був директором канцелярії й асистентом при кафедрі кооперації Українського Вільного Університету. Коли я дістався на двірeць, щоб їхати до Праги, то там зустрівся з Степаном Росохою, заступником голови Карпатського Союму та Дімою (псевдо) — організатором «Летючої Ескадри» — театрального гуртка, так уславленого своєю патріотичною пропагандою по селах Закарпаття та завзятою обороною зі зброєю в руках проти чеського нападу на головну квартиру Карпатської Січі в Хусті, в березневих днях 1939 року. Діма теж був ранений і тоді їхав зі мною до Праги ще в закритій сорочці. Її він потім подарував до Українського Музею Визвольної Боротьби в Празі. До того ж Музею я подарував і свою ложку, яку всяко ховав від малярів в концентраку, бо з неї зробив ножа, що часто ставав мені в пригоді дозволеній і недозволеній...

В Празі прийняв мене на тимчасове мешкання директор нашого музею проф. Дмитро Антонович, ректор Українського Університету. Ночував я у його кабінеті під бібліотечною шафою на канапі. Спочатку там пані Катерина Антоновичева мене й гостила аж доки я не почав діставати допомогів картки від Комітету Допомоги збігцям з Карпатської України, про який я вже згадував раніше.

Перші місяці побуту в Празі під дозором Гестапо, мені прийшлося лікуватися після малярських по-

боїв, дарма, що карпатських січовиків було визнано за військовополонених і ми були під охороною міжнародних законів. Я звернувся до Чеського Червоного Хреста й мене було приміщено в санаторії в лісистій околиці, що звалася «Оздоровна Буди» біля села Цірко-вце. Повернувшись через кілька місяців до Праги, я з наказу представника гетьмана полк. Миколи Рос-сіневича став кольпортером, а пізніше з наказу геть-мана, адміністратором гетьманських видань. Спочатку це був лише місячник — журнал «Нація в Поході», видавцем якого був консул Василь Кужім. Потім про-гетьманська Українська Громада в Празі видавала тижневик «Українська Дійсність» під редакцією проф. Дмитра Дорошенка, а згодом під редакцією проф. Во-лодимира Бірчака. В тому тижневику я поміщав свої статті на тему дивізії «Галичина». Далі до мого адмі-ністрування прийшов ще журнал «На Відсіч» та ви-дання календаря «Державника» на 1942 рік, з моім закликком до віри тільки у власні сили. Ще пізніше брав участь у виданні книжки проф. В. Бірчака «Кар-патська Україна» та інших неперіодичних видань. Але все це вже не торкається теми моїх спогадів про Карпатську Україну і на цьому я їх кінчаю, хіба ще додаю деякі матеріяли, деякі і не мого авторства, для більшого оживлення моїх спогадів та для збереження для історії.

«ПОДЕБРАДЧАНИ» В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Найголовнішою ідейною метою засновання Української Господарської Академії в Подебрадах в Ч.С.Р. було підготувати кадри кваліфікованих фахівців, які, повернувшись колись у вимріяні вільні обставини в рідному краю, прислужаться до відбудови національно-державного і суспільно-господарського життя Батьківщини. Ці завдання ставили в своїй праці наші професори, тими ж сподіваннями наповняли свої пляни на майбутнє і наші студенти, здобуваючи академічні титули інженерів різних фахів. Ми студенти-стипендіанти при вступі до Академії складали приречення, що, закінчивши Академію, будемо працювати за кожний рік навчання півтора року на етнографічних українських землях.

Кінчали ми наші студії, а Україна все ще була в кайданах і під чоботом окупанта. Політичні обставини, що в ній панували, не давали нам можливості повернутись в Україну, бо для того треба було забути все те, за що більшість із нас боролась у Визвольних Змаганнях, тобто, відректись від ідеї самостійного державного життя України, або впрост — втратити совість і честь. А того нам не дозволяли честь і присяга українського вояка та свідомість політичного емігранта. Нечисленні колеги, що так низько були впали і «зміновіхнулись» та повернулись «на рідину», стали пізніше жертвами НКВД, бо «Москва сльозам покаянників не вірить»...

Тому всі наші подебрадчани з українськими інженерськими дипломами в кишенях, роз'їхались по цілому світі боротись за існування. Поважна частина колег, маючи відповідне щире чи удаване успосіблення переїхали на Західні Українські Землі, що були під Польщею і там, відповідно до місцевих умов,

виконували службу українському народові й Українській Справі.

Інша частина, і то досить чисельна, користаючись з толерантного відношення до українців з боку уряду тодішньої Масарикової Республіки, що в Празі не робив дуже одіозних умов для поселення наших емігрантів на терені так званої тоді «Подкарпатської Русі», подалася на цей, багатий на різні природні й етнографічні чари, історично наш український край.

Ця група чи не найбільш успішно і з видимими результатами виконала частину наших мрій про службу Рідному Краю. Тут подебрадчани не тільки взяли активну участь в розбудові життя краю в різних ділянках, але вони вклали багато свого хисту, науки й знання у справу відродження національної свідомости українського населення та в організації багатьох галузів суспільно-громадського, економічного й політичного життя.

На Закарпатті кільканадцять подебрадчан виконали високоцінні наукові праці. Тут наші подебрадчани не лише будували національне життя разом з місцевими провідниками, але й боролись за ту будову, перемагаючи темноту, що сповивала маси закарпатського населення в наслідок тисячолітнього мадярського панування. Тут ми всі всіма способами змагались за українство «Карпатської Русі» проти русофільської політики чеського слов'янського брата...

Переважна більшість подебрадчан працювали як учителі народніх шкіл. Працюючи серед маси населення, по селах, присілках, в найдалі закинутих околицях, часто майже в лісових хащах, вони були ін'єкцією українського відродження в тих, перед тим забутих, місцевостях. У великій мірі ми там спричинились до прискорення здійснення того слова закликлу старовинного крайового гимну — «Подкарпатській русини, оставте глибокий сон!»... А тому, що кожний подебрадчанин був висококваліфікованим фахівцем чи то економістом, чи то агрономом, лісником, технологом, то він, крім просвітньої справи, навіть іноді мимоволі, але спричинявся і до всебічної розбудови

краю, хоч до урядів і різних офіційних становищ чеська адміністрація нашого брата не допускала.

А коли в ході історичних подій «Подкарпатська Русь», «Подкарпатська Земь» та «Подкарпатска Жупа», з цих урядово плеканих назв проголосила себе «Карпатською Україною», як самостійною державою, то подебрадські професори та інженери заповнили кадри фахових працівників у всіх ділянках державного життя, включно до участі в збройних силах краю і стали в ряди її оборонців зі зброєю в руках. Подебрадчани стали учасниками Карпатської Січі в бойових акціях проти диверсантів-поляків, а потім і проти диверсій малярських повстанців-гардістів, а слідом за тим і проти нападу регулярної малярської армії. Той напад стався за згодою Гітлера. Малярські танки, літаки й гармати порушили міжнародній договір про недоторканість кордонів Карпатської України, від якої, здавалось, почнеться звільнення всієї Української Соборної Держави. Тут наші подебрадчани взяли героїчну участь у фактичному початку Другої світової війни, в перших рядах оборонців права на волю й державне життя свого народу, проти зазіхань нацизму і фашизму.

На вівтарі Батьківщини в обороні Закарпаття поклали свої голови кілька наших колег з нашої подебрадської «Альма Матер». А багато з них принесли в тій боротьбі свою силу й здоров'я, яких уже потім не відзискали. Багато з нас винесли й терпіли тортури у малярських тюрмах і в зловісному концентраційному таборі Варіо-Лопош коло Ніредгази.

Лишилися в Карпатській Україні могили кількох наших професорів і багатьох інженерів, як німі свідки історії нашої Української Господарської Академії, що не лише наукою, але й життям, ділом та смертю вписали золоті листки в лавровий вінець слави нашої школі. Тим вони відновили найкращі традиції Києво-Могилянської, Острозької та інших наших славних національних високих шкіл.

* * *

Трудно по стількох роках минулого встановити

список всієї подебрадської братії, що побувала в тій чи іншій ролі в Карпатській Україні й там своєю працею, а іноді навіть лише своєю присутністю українського освіченого патріота й розмовами з населенням, прислужились до національного відродження краю й до боротьби за своє право на своїй землі.

Спершу постараюсь згадати наших професорів.

Проф. інж. Олександр Вілінський з дружиною письменницею Валерією Коннор-Вілінською перебували літніми місяцями на вакаціях разом зі своєю племінницею абсолювенткою нашої Академії, д-р інж. Харитею Кононенко.* Поселялись вони звичайно в селі, заарендувавши на час вакацій хату в якогось газди. Оповіданнями про далеку Україну та різними порадами у плеканні дітей, про виховання молоді та в організації культурного життя місцевих просвітян, бували вони за час свого побуту центром спостережливої уваги довколишнього селянства.

Проф. інж. Микола Козюра їздив в Карпатську Україну не лише для відпочинку, але і з метою збирання матеріялів з лісової господарки в Карпатах, які потім використовував при своїх викладах в Академії на лісовому відділі. Зокрема він зробив прецінне обслідування закарпатських пралісів. Після ліквідації Академії в Подебрадах, він оселився на постійне життя в Хусті і був урядово призначеним експертом лісової справи.

Лектор Михайло Левицький, знавець кількох європейських мов і стенографії, з відродженням державного життя Карпатської України приїхав туди й запропонував свої послуги українському урядові. Але, як колишній військовий старшина інженерних військ, кинувся у вир збройної боротьби Карпатської Січі проти нападу мадярів і, як звичайний рядовик з крисом в руці, впав на полі слави смертю хоробрих в бою коло села Велика Копаня.

Проф. Борис Лисянський, поет і мрійник по своїй натурі, а фізик по фаху, перебував літні вакації в

* Загинула від куль Гестапо у лудькій тюрмі в 1942 р.

Карпатській Україні, набирав там для себе надхнення, а серед місцевого населення лишав виразні сліди своїх національно-освідомлюючих розмов. За часів влади Карпатської України взяв участь в організації української гімназії в Рахові.

Проф. д-р Ісаак Мазепа з науковою метою відвідував карпатські гори й полонини, а особливо Близницю між Раховом і Квасами. В результаті своїх досліджень він написав більшу монографію під назвою «Карпатські полонини».

Доцент Ольгерд Іпполит Бочковський, відвідуючи Закарпаття, багато причинився до політично-національного освідомлення певних провідних осіб, а там, де він побував, то й ширших кіл автохтонного населення. Особливо сильне враження лишали його промови, з якими він виступав на вічах, користаючись своїми зв'язками з високопоставленими особами (чехами) в Празі.

Доцент д-р Василь Королів-Старий помимо фахових порад, як ветеринарний лікар, лишив по собі довголітню пам'ять в кількох селах Карпатської України, де він по-мистецьки розмальовував церкви.

Проф. Борис Мартос часто відвідував різні околиці в Карпатах. Він налагодив зв'язок з «Дружественним Союзом», кооперативною централею того краю в Ужгороді. Завдяки тому наші студенти-кооператори їздили туди збирати першоджерельні матеріали для своїх рефератів на кооперативному семінарі Академії, а також на практику для написання дипломних праць (Андрій Кість, Микола Малашко, Антін Кущинський та інші). Він же допомагав інж. Миколі Литвицькому та інж. Леонідові Романюкові створити і зміцнити на Закарпатті іншу кооперативну централу з українським духом і проводом під назвою «Рада Українських Селянських Кооперативів Підкарпаття» («РУСЕ-КОП») та локалізувати або й зліквідувати впливи русофільсько-мадярського «Дружественного Союзу» в Ужгороді. Крім того, вміння говорити з людьми, входячи в їхні дрібні щоденні потреби й господарські

інтереси, мало також освідомлюючі наслідки серед населення.

Асистент Кость Михайлюк, фахівець молочарської справи з великим практичним досвідом, примінив свої знання й сили для засновання й ведення молочарських підприємств в Карпатській Україні.

Проф. Олександр Мицюк виконав прецінну наукову працю. Він написав докладну «Соціально-Господарську Історію Закарпаття», якої вийшло друком два великих томи, а третій і четвертий лишилися в рукописах через несподівану смерть автора. Перший том цієї праці мав назву «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» і надрукований в Ужгороді в 1936 р. Другий том вийшов в Празі в 1938 р. і обидва ці томи знаходяться в публічній бібліотеці в Нью-Йорку. Третій том під назвою «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі-України», автор за пару місяців до своєї смерти передав у 1943 р. видавництву «Пробоем» у Празі для друку. Те видавництво вневдовзі Гестапо закрило, а всі рукописи опечатало. Вдова покійного пробувала дістати назад машинопис праці з образками, але безуспішно. Під час бомбардування американцями Праги 14. лютого 1945 р. була забита п. Індра Мицюкова, і так затратився оригінал манускрипту третього тому. Але, випадково, в асистента покійного професора, д-ра інж. Миколи Кушніренка залишився машиновий відбиток частини того тому (бракує коло 30-40 сторінок, а том містив коло 400 сторінок). Четвертий і останній том цієї монументальної праці це мав бути спільний труд проф. О. Мицюка та його учнів в Академії: Миколи Кушніренка, Антона Кушнірського, Григорія Гордієнка, Павла Донченка та Григорія Гришка під назвою «Соціально-господарський побут Карпатської України між двома світовими війнами 1919-1939 рр. за чеської ери». Готовий до друку матеріал через воєнні обставини не побачив світа й правдоподібно загубився.

Проф. Яків Моралевич і його дружина Антоніна, завдяки своїм доброзичливим вдачам викликали до

себе щирі симпатії довколишніх сусідів в селах Карпатської України, де вони перебували під час літніх вакацій. Тому їхня освідмлююча праця лишала по собі особливо глибоке коріння. Професор теж спричинився до організування економічного життя по селах. Він зі своїми учнями — інж. Василем Зоголем та Денисом Волковським закладав кооперативні об'єднання в різних районах Закарпаття.

Доцент інж. Кость Осауленко заснував і провадив разом з О. Наріжним взірцеву молочарню.

Лекторка Софія Русова багато прислужилась своїми впливами до організації інтелігентних кіл закарпатського жіноцтва. Вона брала широку участь своїми творами в закарпатському культурно - просвітньому журналі для молоді «Пчілка» та в інших освітніх та педагогічних виданнях.

Проф. Іродіон Шереметинський часто їздив в Карпатську Україну на відпочинок і також сів зерно національної свідомости. Він мав хист провадити «невинні» розмови на побутові теми та ще й українським гумором приправлені, а між тим гумором вкладав такі думки, що слухачі мимоволі переймались симпатіями до «професора українця» і самі поволі починали розуміти, що й вони самі є синами українського народу. Проф. Шереметинський так полюбив Карпатську Україну, що коли нашу Академію було зліквідовано, то він на невеликі збереження купив у Севлюші майже мініятюрну хатинку і там з дружиною оселився на постійно. Та недовго довелось йому пожити на відпочинку в тім чарівнім краю. Після невдалої операції, він передчасно помер. В його похороні взяла участь велика громада севлюшських автохтонів. Співав хор, що складався майже з самих подебрадських інженерів, що почувши про смерть свого професора, з'їхались з ближчих і дальших околиць, де працювали як народні вчителі.

Лектор Віктор Сатіцький приїздив в Ужгород зі спеціальною місією зробити виставку видань Української Господарської Академії та Українського Технічно-Господарського Інституту і вплинути на реаліза-

цію проекту про перенесення Академії на Карпатську Україну.

Проф. Микола Зайцев з дружиною Варварою та доцент інж. Євген Сокович з дружиною Євдокією, щороку приїздили на Тячівщину, або в околиці Хусту й нав'язували щирсердечні стосунки з автохтонами.

В останній період історії Карпатської України в 1939 р. її відвідав директор Українського Технічно-Господарського Інституту, що утворився з Української Господарської Академії, проф. Лука Бич у зв'язку з проблемою перенесення УТГІ з Подебрад до Ужгорода. Ця поїздка не дала бажаного результату.

Проф. Арсен Чернявський учив в гімназії оо. Василіян в Бичкові, коли ту школу було перенесено з Ужгорода, після заняття цього міста мадярами. Він же опісля зголосив себе до диспозиції районній команді Карпатської Січі в Бичкові.

Припускаю, що я не згадав тут всіх наших професорів, що побували на Закарпатті, або що у мене не лишилось в пам'яті щось конкретне про їхню участь в житті цього краю, про яку не міг знати. Пригадую, наприклад, що на Рахівщині одного літа я зустрівся з проф. Сергієм Комарецьким, проф. Миколою Добриловським, проф. Володимиром Черодієвим, лектором Валеріаном Мельником, проф. Віктором Доманицьким.

* * *

Тепер переходжу до наших подебрадських інженерів, які по закінченні своїх студій вибрали Карпатську Україну, згідно зі своїми приреченнями, що давали при вступі до Академії, за терен своєї діяльності, або рішили в ній оселитись на все дальше своє життя.

Найбільше їх занялося культурно-освітньою діяльністю, ставши переважно вчителями народніх шкіл та співпрацюючи в товариствах «Просвіти». Їхня учительська праця була не тільки чисто педагогічною, а й широко громадською, як в школі у зносинах з учителями-автохтонами та з родичами учнів, так і поза школою в різних культурно-освітніх і господар-

ських організаціях, а пізніше — і на полі політично-державнім.

Чинність наших учителів-подебрадчан можна без перебільшення назвати «вчителями людських душ». Їхнім впливам у дуже великій мірі треба завдячувати піднесення національної свідомости в тих околицях, де вони працювали.

При тому треба мати на увазі, що наші інженери, як і вся українська еміграція в Чехо-Словацькій Республіці, а в тому й на Закарпатті, як бездержавні чужинці підлягали всім обмеженням що до права на одержання праці, які то обмеження були дуже строгі. На щастя, десь коло 1930 року Шкільний Уряд Закарпаття вирішив поширити мережу народніх шкіл, яка мала охопити все населення краю, бо до того часу школи існували лише в більших селах. Населення присілків, людські оселі розкидані в горах по «зворах» не мали шкіл. В краю увесь час бракувало великої кількості кваліфікованих учителів, або бодай освічених кандидатів до такої праці. Цю нагоду використали абсолювенти нашої Академії й масово голосилися до праці в народньому шкільництві на Закарпатті.

Про можливість бути прийнятим на вчительську працю, абсолювенти Академії довідались від Юлія Гусная, шкільного інспектора Берегівської округи, який в тому часі був послом до чехо-словацького Сейму в Празі. А сприятливою обставиною було ще й те, що до вирішальних впливів у Шкільному Рефераті в Ужгороді прийшов Юліян Ревай, теж посол до Сейму в Празі.

Отже, наших колег звичайно приймали на посади так званих «помічних» або договорних учителів, тобто на «тимчасові» вільні місця. Платня їх була майже наполовину менша від нормальної учительської платні, а крім того з кінцем шкільного року їх звільняли з праці. Такому звільненому вчителеві, перед початком чергового шкільного року треба було знову вносити прохання про учительську посаду на руки директора тієї школи, де кандидат перед тим учителював. Директор же, звичайно, в більшості, був русофіл

і мадярон, неприхильний до українського руху. Тому, пересилаючи те прохання до шкільного інспектору подавав такі рекомендації про кандидата, що його або не хотіли приймати на дальшу учительську службу, або призначали в якесь інше, далеко закинуте село, куди ніхто з автохтонних кандидатів не хотів іти.

Однак таке «переганання» наших колег з місця на місце мало своє позитивне значення для масового освідомлення населення. Те село, з якого «забирали» учителя, що там перед тим працював, за ним жаліло й згадувало: «Ото був файний учитель, не гордий, добре вчив наших дітей». А той учитель свою українську «заразу» тим часом приносив у друге село. А тої «зарази» так боялися чеські жандарми та пани «директори»...

При таких обставинах нам, розуміється, приходилось триматись обережно не тільки в ділі, а і в слові. Тому, даючи «ін'єкції» дітям і дорослому оточенню про пізнання, що вони є сини української нації, наші вчителі не вибивалися, за дуже рідкими винятками, на провідні місця, на посади у вищих «горожанських» школах, не «вислужувались» у «директорів» та інспекторів, щоб дістатися до більших сіл і т. д., хоч ті вчителі й були найбільш ініціативні, найбільш працьовиті.

Для ілюстрації умовин праці наших колег зачитуємо віршованого листа інж. Андрія Кістя*, який був учителем в Заосині коло Березного і написав цього листа в 1931 р. трохи місцевим діалектом, та надіслав мені «щоб відвести душу». Як приміщення для школи, в якій він учителював, уряд арендував комору у місцевого гандляра...

Пишу Вам з села Заосина
Де живе душа одна,
Що вчителем зветься,
І розкажу, як живеться.

* Тепер протоєрей УАПЦ в Міннеаполісі, ЗСА.

Ой встають учитель раненько,
Умиваються чистенько,
І біжать до школи швидко,
Щоб учити дітей »вшитко«:

І читати, і писати,
Рахувати й малювати,
Закон знати і співати,
Бабу з снігу теж ліпити,
Перед школов становити...

А пец в школі димить файно
Нічим дихати там, »айно«.
Плачуть діти там усі.

А учитель все те знає,
Сльози з диму утирає,
А не годен зробить »нич!«

Бо тут так у нас ведеться,
Школа в шопі у чужій,
Але ми »народ любимої«
І живем в землі своїй!

Плачуть, кашляють тут діти
Голі, босі і худі,
З ними кашляє і вчитель
На таким святім труді!

Найбільше наших колег діставали учительські посади в Тячівському та Волівському округах, де були шкільні інспектори «народовецького» напрямку. Менше приймали наших інженерів на учительські посади в Мукачівському, Хустському, Севлюшському і Ужгородському округах. А найменше, найтрудніше приймали нас до Рахівської округи, куди навмисне не допускали вчителів українців тому, що свідоміше гуцульське населення тих околиць хотіло мати саме такі культурні сили для зміцнення національного духу та для обслуговування їхніх різних організацій.

Дуже поважну роллю відігравали наші учитель-інженери в організації «народовецького» учительства,

тобто тої частини автохтонного учительства, що стояло на ґрунті свідомости своєї національно-української приналежності. Це «народовецьке» учительство заснувало свою «Учительську Громаду» у відрізнення від «Учительського Общества». З часом наша «Учительська Громада» виросла до 1.700 членів, в якому то числі яких 10% були наші колеги або абсолюенти інших українських високих шкіл у Празі.

Учителі інженери брали також участь своїми працями в учительському органі «Учительський Голос» в якому «технічними» редакторами були інж. В. Курilenко та інж. Л. Романюк, а також в журналі «Світло» та в інших педагогічних та просвітянських публікаціях, хоч з певних причин не завжди ті статті підписували своїм прізвищем.

Дуже важливою була наша участь в «Педагогічних Кружках», що існували за урядовими приписами при кожному шкільному інспектораті. Можна навіть сказати, що в тих «Кружках» наші колеги інженери мали в ідейному розумінні провідну роллю, як своїми рефератами, що завжди, вміло підготовані, робили своє позитивне вражіння, так і умінням глибше боронити позиції українського духа і нових методів навчання. Тому не дивно, що часто шкільні інспектори, якими були переважно чехи, які в засаді противились «українізації» шкільного навчання, але, як фахівці, що їм залежало на добрій постановці справи, були раді присутности таких поступових учителів. Дуже часто такі інспектори підтримували нас проти наклепів «панів директорів» та давали нам при інспекціях навчання найвищі кваліфікаційні свідоцтва.

Автор цих спогадів запровадив в с. Заріччю Севлюшської округи, а потім в присілку Кевелеві-Ясіня на Рахівщині так звану «чинну школу», яка метода мені дуже вдалася. І ось шкільні інспектори чехи — Бартош в Севлюші та Скарпінек в Рахові, що були ненависниками українського духу, хоч того дипломатично не показували, ставили мою працю як приклад для наслідування учительству. А інспектор Бартош навіть влаштував в Севлюші показну виставку одної моєї

кляси з усіма тими образами та роботами учнів і обстановкою, як то було в моїй клясі в селі Заріччя. Цікаво, що цей показовий мій успіх було демонстровано на з'їзді учителів «Педагогічного Кружка» того року. коли на моєму проханні про чергове прийняття на посаду «помічного учителя» мій «директор» школи Гнидяк поклав резолюцію, яку мені довірочно показав секретар інспекторату. Її текст я зберіг на пам'ятку і подаю тут без зміни форми й правопису оригіналу: «Не допороучаю на прийняття, ибо присутственность господина Кущинского шкодит на авторитет управителя»...

З кіл нашого учительства вийшла ініціатива обслідування дітей, при якому науковою методою було доведено антропологічну і культурну окремішність дітей української нації та їхні здібности й природню інтелігентність, а також тяжкий соціально-економічний стан їхніх родичів. Те обслідування, за яке дістав похвалу від чеських наукових інституцій інспектор Бартош, а також підлеглі йому виконавці, зробили наші інженери: Микола Храпко, як керівник, та Володимир Донецький, Антін Кущинський і Микола Штанько, як наукові співробітники.

Широку участь брали наші вчителі в повсякденній діяльності Т-ва «Просвіта», в її філіях та читальнях по селах. Ми не погоджувались, за рідкими випадками, бути головами, секретарями чи іншими офіційними функціонерами тієї організації. Але там, де тільки був наш інженер, хоч би й не учитель, хоч би приїздив тільки на вакації з Подебрад «на здоровий люфт», як казали гуцули, він вже ставав в місцевій «Просвіті» чи не найголовнішим мотором, ідейним провідником, режисером чи просто просвітянським «чорноробом». Але дехто давав такі ініціативні ін'єкції і в центрах просвітянських об'єднань. І так, в Мукачеві в «Просвіті» працювали інж. В. Куриленко та інж. Л. Романок. В «Просвіті» в Берегові — подружжя інж. Статників, що були провідниками аматорського гуртка, і то дуже діяльного. В просвітянському театрі в Ужгороді провадили працю С. Безручк-

ва (Гаєвська), Л. Безручко і М. Чирський. Пізніше Микола Чирський був активним членом пробою аматорської театральної «Летючої Ескадри», так уславленої своєю пропагандивною чинністю, в 1938-39 роках. На Іршавщині просвітянським діячем був інж. Ю. Руденко. На Рахівщині в «Просвітах» працювали Гр. Радченко і Антін Кущинський.

В роках 1932-33 інж. Кость Ліневич виконував надзвичайно цінну працю книгоноші, поширюючи українські книжки та ілюстровані листівки з українською патріотичною тематикою по всіх закутках Закарпаття.

Подєбрадчани також брали участь в організації та веденні «Пласту», який відіграв велику роль в національно-патріотичному вихованні юнацтва. Інженери Л. Романюк, В. Куриленко, Б. Іваницький та інші вклали багато свого хисту й часу в цей відтинок громадсько-виховної праці.

Не можна промовчати в цих спогадах про один історичний момент за часів, так званого, «язикового спору» в шкільному житті тоді ще «Карпатської Русі». Шкільний Реферат в Ужгороді, що був тоді переважно в руках урядових чинників русофільського напрямку, зарядив «плебісцит» серед батьків шкільної молоді, щоб в'яснити якою викладовою мовою провадити навчання. Увесь місцевий адміністративний апарат, що склався в більшості з чехів, мадярів та москвофілів і все греко-католицьке та православне священство, за поодинокими винятками, агітували і всякими, навіть незаконними способами сприяли за провадженню «русского языка», хоч той «язик» був такий неприродний для того краю і його населення. І ось в тих околицях, де учителювали наші інженери «цей номер» майже ніде не пройшов. Тут вплив наших подєбрадчан позитивно себе виявив на практиці. Тут родичі голосували на письмі в анкетах за «руську», то є — українську мову, а не за «русскую», тобто московську мову. На Гуцульщині тільки єдине село Кваши, яке доти було під впливом довголітнього

перед тим «дирехтора» школи Гнидяка та пароха Дудинського — обидва вони мадярони і москвофіли — спочатку «голосувало» за «руській язик», а потім опам'ятавшись, скинуло з себе ту облуду, добившись «переголосовання». А в тому селі на вісім учителів в той час тільки один був українського напрямку — автор цих спогадів.

Для історії й згадки про своїх колег занотовую тут список подебрадчан-учителів, які довший чи коротший час учителювали на Закарпатті. Список цей буде неповний, бо все це було так давно і не все було занотовано в моїх записниках. Отож, подаю їх за абеткою: Артюшенко Юрій, Божок Грицько, Бойко Ананій, Бойко Олександр, Вільчик Микола, Волковський Денис, Володимирів Сергій, Гаврилець Василь, Гайдовський Лесь, Гончаренко Юрій, Гордієнко Гаврило, Гришко Григорій, Довгаль Спиридон, Додура Іван, Донецький Володимир, Донченко Павло, Дрочинська Зоя, Дрочинська Марина, Дунічевський Олександр, Єфременко Григорій, Зазімко Володимир, Зайців Микола, Зімницький Михайло, Зінченко Ананій, Зінченко Яків, Зоголь Василь, Зозуля Ларго, Зозуля Левко, Зубченко Данило, Івантишин Ярослав, Калинович Іван, Кандискалів Петро, Капля Анатолій, Кириченко Михайло, Кириленко Мирон, Кошель Олександр, Кущинський Антін, Кущинська Зіна, Кість Андрій, Козловська Марія, Кушніренко Микола, Лаврикова Олена, Леонович Северин, Ліневич Галина, Літвицький Микола, Лошенко Григорій, Метельський Методій, Мойсіяха Андрій, Мосендз Леонід, Назаревський Петро, Ніщепенко Корній, Овсієнко Микола, Озарчук Микола, Паниця Степан, Первак Михайло, Петренко Петро, Петрівський Данило, Покровський Григорій, Приходько Петро, Радченко Григорій, Ревенко Надія, Романовський Володимир, Романюк Ніна, Романченко Михайло, Сакало Андрій, Сімянців Валентин, Слива Спиридон, Статникова Ганна, Статників Олександр, Стельмашенко Іван, Стовбуненко Олександр, Стовбуненко Марія, Татарів Леонід, Троян Дмитро, Трубний Олександр, Холодний Іван,

Храпко Микола, Червоний Григорій, Шевченко Пана́с, Штанько Микола.

В роках 1938-39, коли Закарпаття, що перед тим урядово називалося «Карпатська Жупа», перетворювалося в новий державний твір — «Карпатську Україну», то багато з наших колег приймали становища директорів державних шкіл, а в багатьох місцях стали організаторами курсів українознавства для місцевих урядовців і громадських службовців, що були чеської, словацької, мадярської та інших національностей. Всі вони силою обставин життя спішили навчитися української мови, зокрема в письмі, і довідались про значення й силу української національної проблеми. Мені припала честь керувати такими курсами в околиці сіл: Кваси-Устеріки-Кевелево.

Не один подебрадчанин лишив по собі пам'ять як організатор чи диригент українського хору. Інж. Д. Петрівський керував хором в Ужгороді, де був учителем співу в Учительській Семінарії. Інж. А. Мойсіяха організував і керував хором учителів в с. Воловому, а Гр. Мельник в Королеві над Тисою. Також цією працею відзначився П. Назаревський.

Окремо треба відмітити незабутнє значення праці учителя Андрія Кістя. Він в 1931-36 роках уславився навчанням українських національних танків в Ужгородському, Березнянському і Хустському округах. Це саме завдяки його праці відбулися пропам'ятні виступи українських танцювальних гуртків на Всекарпатському з'їзді жіноцтва в Ужгороді, на святі «Просвіти» в Рахові, на з'їздах української молоді в Мукачеві та Ужгороді.

Він же, як фільмовий актор, відіграв одну з головніших ролей в «Марійці невірниці» на сюжет роману «Шугай»* чеського, прихильного до українського руху письменника Івана Ольбрахта.

Коли ми згадали дорогого нашому серцю колегу, то

* »Розбійник Микола Шугай«, роман у двох томах, вийшов в українському перекладі перед Другою світовою війною у В-ві Тиктора у Львові, а опісля перевиданий в Канаді.

хай нам буде дозволено зацитувати уривок його віршиків. Ті віршики, хоч ніде не були друковані, але в своїх крилатих словах сатири, писаних «язичієм» русофілів-русинів, переказувалися з уст до уст, і мов та кропива жалили тих перевертнів, наших яничарів.

...»Бил, бол, бул
Подкарпатський вул.
Дловго он в ярмі ходил
І ярмо то полюбил...
.....
Во Обществі засідаут,
Твордий знак они рішаут.
»Твордий знак не оддаме
І... волами помреме!«
.....
Бил, бол бул
Подкарпатський вул...«

Так влучно підбором «русских» слів, уживаних захисниками запровадження в школах «руського язика» побратим Андрій Кість змалював тих учителів, членів русофільського «Общества».*

Кілька наших інженерів співробітничали своїми дописами в різних періодичних виданнях Карпатської України. Наприклад, в часописі «Свобода» співробітничали: М. Литвицький, Л. Романюк, Ант. Кущинський. В журналі «Світло»: В. Куриленко, Л. Романюк. В «Учительському Слові»: Ант. Кущинський, М. Храпко, М. Кушніренко, Л. Романюк. В «Дружественному Віснику»: В. Зазимко, Ант. Кущинський.

Інж. Микола Храпко,** як письменник, залишив кілька літературних праць, писаних з надхненням про його життя в Карпатській Україні. Він же був спів-

* Може Високодостойний о. протоєрей Андрій Кість, теперішній настоятель УАПЦеркви св. Юрія Переможця в Міпнеаполісі прочитає ці рядки й опублікує повну збірку своїх, подібних цьому, сказати б, »етнографічних« віршів.

**Загинув в часі бомбардування американцями Праги в 1944.

редактором і фактичним ініціатором видання «Альманаху Підкарпатських Українських Письменників», що появився в Севлюші 1936 року.

Кілька наших колеґ провадили в різних містах Карпатської України книжні торгівлі, які були дуже потрібними в тому краю для культурно-національного освідомлення читацької публіки. Це були: Василь Мурашко в Ужгороді, П. Ковердинський в Хусті, В. Куриленко в Мукачеві.

Інж. М. Кушніренко та інж. М. Бутовський займались організацією Української Автокефальної Православної Церкви. Це була дуже важна ідейно-релігійна праця, бо перед тим православна церква на Закарпатті була зняряддям москвофільської пропаганди й політики чехів і московських емігрантів.

В галузі господарського життя цього краю велике значення мала кооперація. До цього руху включились і наші інженери-кооператори. М. Литвицький і Л. Романюк вклали багато старання й праці на засновання Української Кооперативної Централі в Мукачеві. Сам М. Литвицький заснував в селі Сільці, Іршавської округи, виробничу кооперацію «Керамік» для видобування глини, виготовлення фарб і продукцію керамічних мистецьких виробів. Кооперативним дічем на Тячівщині був Стобуненко, що, крім того, ще там виробляв скульптурні річі. На Севлющині (села: Заріччя, Сільце, Кумняти) а потім на Рахівщині (село Кваси, Устеріки) інструктував кооперації автор цих спогадів. Крім того, в кооперації працювали в різних околицях ще й такі наші колеґи: В. Зоголь, В. Зазімко, Д. Волковський, К. Ніцменко, Яр. Івантишин, П. Кандискалів та інші.

В банках були урядовцями: інж. М. Бутовський, В. Шабельський, Л. Романюк — в Ужгороді, а пізніше в Хусті і в Мукачеві, І. Байлюк — в Хусті.

Інж. П. Вигнанський працював як урядовець в центральному Т-ві «Просвіта» в Ужгороді.

Молочарство, такий природній на Закарпатті полонинський промисел, дав захоплення для праці багатьох наших колеґ агрономів-молочарів. Тим вони

здобували собі кошти на прожиття а водночас підносили стан того промислу серед місцевих господарів. Це були інженери: А. Берегулько, Ю. Гончаренко, В. Чернищенко, С. Сьомак, К. Подоляк, С. Сім'яник.

Приватною торгівлею та агентурним заступництвом різних торговельних фірм займалися: М. Литвицький, М. Базілевський, О. Жихович, М. Рознатовський, А. Яременко, Я. Шабельський, К. Ліневич.

С. Якерсон керував будовою великого залізничного мосту через р. Тису в Королеві над Тисою і при ньому працювали як звичайні робітники кілька наших колег.

В садівництві працював інж. А. Гнатівський, який також написав працю «Огляд садівництва в Закарпаттю».

В лісівництві працювали: інж. К. Подоляк та інж. В. Прохода, що провадили обслідування пралісів. Інж. В. Мурашко був на службі як фахівець в Лісовій Управі.

Інж. Ант. Куцинський з доручення Економічно-Кооперативного факультету Академії обслідував лісові кооперативи і написав дисертацію «Лісові кооперативи в Карпатах», за яку дістав нагороду - премію з фонду ім. Костя Мацієвича при Ревізійному Союзі Українських Кооператив у Львові.

Інж. К. Ніщененко працював у «Суспільній Опіці», як районний опікун в Берегові.

Не обійшлося без активної участі наших інженерів і в політичному житті країни. Особливо та участь позначилась тоді, коли життя там набрало виразно національний характер. В існуючій там широко розвиненій соціал-демократичній партії, яка, правду кажучи, була філією чеської партії, брали в ній участь: М. Храпко на Севлющині, а особливо Сп. Довгаль, який на протязі довшого часу був редактором органу тієї партії «Вперед» в Ужгороді. Інж. В. Мурашко провадив працю по лінії правої аграрної партії. В УНО працювали в 1938-39 рр. багато наших колег. Мені прийшлося бути районним провідником УНО на Гуцульщині в с. Кваси, Кевелево та Білін.

Инж. Л. Романюк працював деякий час активно в соціал-демократичній партії на Мукачівщині. Однак, в 1935 р., не поділяючи позиції партії в національному питанні, демонстративно виступив з партії привівши тим до сецесії багатьох інших українців, членів партії. При виборах до Карпатського Союму 1939 року Л. Романюк здобув посольський мандат, ставши таким чином членом найвищого законодавчого органу нової Української Держави. При уконстантуванні Союму його було обрано одним з двох секретарів Союму, отже членом президії Союму. У дальшому розвитку подій Л. Романюк був іменованим на становище Уповноваженого уряду Карпатської України в Югославії, маючи під своєю опікою справи карпатоукраїнської еміграції в Румунії та Югославії.

В підготовчій акції і в боротьбі закарпатського населення за скликання свого Союму та, практично, в переведенні самих виборів до Союму, брав активну участь кожний учитель і кожний подебрадський інженер. Багато з них було іменовано державними виборчими комісарами. Ця честь припала й авторові цих спогадів; він був виборчим комісарем на район Кваси-Кевелево. Всі ми, за рідкими поодинокими виключеннями, стали членами ширшої організації — Української Національної Ради.

Окремого відзначення заслуговує національно-політична жертвенна діяльність інженера Юрія Артюшенка. Це був фанатик націоналістичної освідомлюючої пропаганди. Його не прийняли на посаду навіть «помічного» учителя, бо, мовляв, не було вільного місця, що не було правдою, бо в ті часи в цьому краю, що тоді по-чеському звався «Подкарпатська Русь», на ті місця бракувало кандидатів з відповідною освітою і «договореними учителями» приймали осіб, що покінчили тільки «горожанську», то є вищу початкову школу. Видко, чеська адміністрація мала відомості про приналежність Ю. Артюшенка до організації УНО, яке тоді було гостро переслідуване в ЧСР. Тому Артюшенко став мандрівним учителем. Він підготував дітей селян і священиків до іспитів на вищі сту-

дії. Робив він це з повними успіхами, про що свідчили навіть писемні подяки «Просвіт» та поодиноких осіб, в тому числі й греко-католицьких священиків, хоч Юрій Артюшенко є ревним православним. Отож, його чинність не йшла з рамени якоїсь патронатної чеської партії. Він шов по лінії незалежного політичного життя й такої ж самостійної діяльності. Його чинності у великій мірі має завдячувати постання й розвиток «Народовецького Союзу» на Закарпатті. З ідеї цього Союзу виросла в часи державного оформлення того краю організація УНО. Отже, Ю. Артюшенко мобілізував до УНО суспільну опінію.

Робив він це мандруючи дослівно від села до села, по лісах і горах та полонинах, ховаючись від переслідунань жандармів і різного роду, навіть і своїх, донощиків. Робив він це, повторюю, з фанатичним захопленням, проповідуючи соборність українських земель і в хаті хлібосольного панотця, що давав йому притулок, і на полонині при ватрі дідові ватагові та пастухам. Багато разів його за ту «роботу» арештовували і чеська жандармерія кілька разів висилала його примусово за кордони Чехо-Словаччини.

Та не було ані одної галузі життя Карпатської України, щоб у ній не брали участі подебрадчани. Вони чи то безпосередньо, чи посередньо, включалися в те життя і своєю участю допомагали відродженню тої країни; вони писали славні сторінки її історії, а зокрема в славні дні 1938-39 років.

Через «руки» наших учителів в часи їхньої праці пройшло десять-п'ятнадцять річників закарпатських шкільних дітей. Вони, учителі, як рівнож і їхні колеги, абсольтенти Українського Вільного Університету та Українського Педагогічного Інституту в Празі (яких було значно менше), надхнули ту молодь патріотичним духом. Тому, коли пробила дванадцята година і треба було боронити свою прадідну землю, то та молодь дала основні кадри Карпатської Січі. В ряди тієї військової організації, вступило багато й на-

ших колег. Тоді вже були часи розбурханої стихії, бравурної гострої боротьби краю за право на своє вільне життя, за справедливість. В ті часи не було зв'язку й часу та припинилось листування між нашими інженерами. Тому не можемо подати повного списку наших інженерів, карпатських січовиків. Тільки згодом, в концентраційному мадярському таборі та після звільнення з полону, при випадкових зустрічах, дізнався я про декого з колег, що вони воювали в рядах Карпатської Січі. Це були: інж. М. Литвицький, що його замучили мадари в Бичкові, інж. Вільчик, що впав на полі слави під Великою Копанею, як і лектор нашої Академії Михайло Левицький, що там же зложив свою голову в бою, Ярмо Чернявський (син нашого професора Арсена Чернявського), що був в Головній Команді Січі в Хусті й приймав присягу від нових січовиків, Дмитро Оснач, М. Чирський, інж. А. Мойсіяха, інж. Романовський, Стовбуненко, Гр. Божок, К. Ліневич, який, працюючи при Головній Команді Січі, добував зброю для січовиків, Ніщененко, Ларго Зозуля, а в Нересниці — інж. Петро Петренко, районний комендант Січі. А в самому закутку закарпатської Гуцульщини, автор цих спогадів був комендантом Гуцульського Коша Карпатської Січі в Квасах на Рахівщині. Певно ще багато більше наших інженерів було в рядах Січі та, на жаль, дальші обставини й розкиданість нас по широкому світу не дали можливості цей список доповнити. А варт було б це зробити, бо це ж було завершення всієї тої славної чинності, яку принесла наша Українська Господарська Академія на вітвар відродження й боротьби цього історичного і такого прекрасного українського краю.

Для збереження в історії занотуємо ще й факт, що навіть прапор для Карпатської Січі було виготовлено й подаровано з ініціятиви та при активній участі асистента нашої Академії К. Михайлюка та інж. Юрія Артюшенка. Перший був тоді головою української громади в Ліберці на Словащині. З їхньої ініціятиви громада зібрала відповідну суму грошей, і на їхнє за-

мовлення було виготовлено в Відні чудовий прапор: з одного боку блакитний, з другого жовтий з витканими золотом образами Святої Покрови і Архистратига Михаїла.

* * *

Гарну промову подяки на честь подебрадчан сказав міністер Карпатської України Юліян Ревай на з'їзді Української Господарської Академії і Українського Технічно-Господарського Інституту в Регенсбурзі в 1947 році. Він признавав, що левину долю заслуг в піднесенні національної свідомости карпатських українців та їхньої організованости, належить признати за інженерами нашої Академії.

А знаменитий «звіт» про нашу працю в Карпатській Україні (так хочу назвати промову інж. Л. Романюка на тому ювілейному святі-з'їзді) сказав цей наш колега. Ось кілька думок і тез з тої промови, які я собі тоді позначив у своєму записнику:

...Прийшли ми на Закарпаття з готовим стажем Визвольної Боротьби, ми, колишні вояки, а тепер освічені й виховані бути громадянами-суспільниками. Прийшли ми туди не лише як фахівці своїх спеціальностей, а як ідейні українці-соборники. Для нас в Карпатській Україні не було ні великої, ні малої праці, ми бралися до всього, бо то була наша повинність... Тому ми скоро зорієтувались в обставинах того краю, що ще пам'ятав малярські насильства, а тепер терпів від економічної політики чехів, що хотіли брати з «Подкарпатске Русі» все, що можна було взяти, а давати їй щонайменше. (На тому місці промови Л. Романюка і в той момент, пригадалась мені сатирична приповідка з народніх уст закарпатців на адресу товарових потягів, що курсували між Чехією а Закарпаттям. Коли потяги їхали з Закарпаття до Чехії, то паротяг ніби приговорював помалу не спішучи: «Фу, фу! Везу хліб, везу сало!» А коли їхав з Чехії на Закарпаття, то їхав швиденько і тільки приказував: «Ні чорта, ні чорта, ні чорта!» І я тоді ту приказку собі занотував). Але продовжуємо промову Л. Романюка:

Край мав мало своєї національно-свідомої інтели-

генції. Але селянське ядро заховало в собі спрагу й чекання свого проводу.

І ми, мов апостоли, прийшли в потрібний момент. Ми підтримали старшу місцеву українську інтелігенцію, помогли вирости новій автохтонній інтелігенції, патріотичній верстві. Ми довели тому населенню, що ми їхні брати, що ми і вони українці. Ми допомогли в тому, що ядро нашого Закарпаття знайшло себе, ми спричинились до їх пробудження й допомогли всім, чим могли, в освідомленні карпатських русинів, що гордо й невідклично проголосили себе синами нашої великої української нації, якій ще вернеться славне майбутнє і державна велич.

З почуттям глибокого, внутрішнього щастя слухав я ту промову-звіт дорогого колеги, що говорив за всіх нас, які в Карпатській Україні виконали свій обов'язок, обов'язок перед Батьківщиною на честь нашої Альма Матер!

Кармен дель Парана (Парагвай) 1957 — Чикаго 1980.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ У ПРЕДСТАВНИЦТВІ УРЯДУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПРАЗІ

В кінці листопада 1938 р., Земський банк в Братиславі, в якому я тоді працював, одержав телеграму, щоб мене звільнив з праці, а я щоб зараз з'явився на Душні вулиці ч. 17 в Празі, для перебрання Бюро Представництва уряду Карпатської України. Дирекція банку з місця полагодила справу моєї безплатної відпустки, і я зараз виїхав до Праги.

В Представництві знайшов членів нашого уряду. Після короткого загального обміну думок та інформацій, міністер Ревай дає перше доручення. Наш уряд домагається, щоби всі закони й розпорядки, що відносяться до справ Карпатської України, були друковані в офіційному збірнику законів і розпорядків держави і в українській мові. З того приводу відбудеться в Міністерстві внутрішніх справ міжміністерська конференція, на якій маю заступати наш уряд і старатись, щоб наші домагання були задоволені. Будь приготований на сильну опозицію.

— Добре, — відповідаю, — сподіюсь, що дам собі раду. Прошу дати мені належні акти, щоб я міг справу хоч трохи простудіювати та приготувати.

— Актів ми не маємо, — каже Ревай, — підеш і на місці зорієтуєшся.

Він зразу зголосив мою участь на відповіднім урядовім місці, подаючи прізвище, офіційну функцію та короткі життєписні дані. Годину часу, що лишилась до Конференції, використав я на зібрання належних постанов з Конституції про автономію краю, як також належні постанови закону ч. 328 про федерацію

краю, деякі мовні закони та намітив собі певну стратегію.

Стіл для конференції був приготований у формі підкови. Знайшов я своє прізвище з офіційним титулом на чолі стола, напроти підвищеного стола для предсідника конференції. Призначене для мене головне місце означало й головну роллю, яку я мав сьогодні відіграти. Я був свідомий того, що від цього мого першого виступу на цім терені буде багато залежати в майбутньому.

Познайомившись із своїми безпосередніми сусідами, як то звичайно водиться, працюю далі над своїми нотатками. В тім приступають до мене два літні пани й просять дозволу представитись. Були це: д-р Брікс і д-р Крошовак. Обидва представники легіслативного відділу Президії Міністерської ради. Знайомимось. Прошу дарувати за недогляд, що я не мав змоги до вас підійти, пояснюю. Я тут новий чоловік... — О, ні, перебиває мені один з них, ви представляєте Уряд, а ми тільки Президію міністерської ради, то наш обов'язок вам представитись. — Яке загальне наставлення до проблеми, яку будемо сьогодні рішати, — питаю. — Маємо вражіння, що більшістю негативно. Ми вас підтримаємо і будемо говорити після вас.

В тім увійшов на залю предсідник конференції міністер д-р Гавелка, якого я зразу пізнав, бо мав з ним до діла в університеті. Заняв місце напроти мене і зразу відкрив наради. На залі було понад двадцять осіб, представників поодиноких міністрів та уряду. Міністер д-р Гавелка був секретарем Найвищого Адміністративного Суду і правою рукою президента Гахи.

Він з'ясував предмет нашої конференції, до якого заняв зразу негативне становище. Тим самим вказав представникам поодиноких міністерств, по якій лінії повинні займати становища. Після подання його негативних аргументів і таких же причин, звернувся до мене і попросив до слова. У мене зразу створилось вражіння, що він хоче звести цілу конференцію до

діялогу між нами двома і скоро закінчити справу після його рецепти, значить негативно.

Я з увагою вислухав інформацію та заключення і відповідаю:

— Уважаю однак, що є вказаним почути і голоси присутніх представників поодиноких міністерств, а я попрошу слова пізніше.

Д-р Гавелка не противився такій думці й почалася дискусія. Я дуже уважно нотував їх аргументи позитивні й негативні. Найбільше позитивне становище в дискусії займав представник міністерства шкільництва, найбільш негативне сам предсідник і міністерство внутрішніх справ. Переважало значно становище негативне.

Маючи достатньо їх негативних аргументів, я зголосився до слова. Зразу при вступі я заявив, що буду говорити довше, бо зобов'язаний відповісти кожному на його негативні аргументи. Почав я від Сен-Жерменського договору з 1919 року, конституції держави з 1920 року та конституційного закону з листопада 1938 року. У всіх цих основних документах є гарантовані наші автономні, політичні й культурні права, отже й мовні також.

Я вказав на те, що вони самі зневажили ці основні закони у відношенні до нас та що ми не є охочі далі толерувати таке відношення.

«Якщо за зміну державного устрою на федеративний статус, — казав я, — ви висловлюєте жаль до словаків і до нас, то ваш жаль до нас не має ніяких легальних підстав і є чисто чуттєвого характеру, бо наші автономні права є гарантовані в конституції держави і в міжнароднім договорі, який Чехо-Словаччина підписала. Це є нашою виною, що Чехо-Словаччина тільки в таких тяжких для неї обставинах здійснила свої конституційні зобов'язання і то по дев'ятнадцяти роках нашого співжиття. Особливо сьогодні мусимо бути чуйні в справах наших прав і взаємин, коли й ваші і наші сусіди чекають на наші помилки, щоб їх проти вас і нас належно використати».

Я говорив понад пів години і відчув, що мої аргументи знайшли своє місце.

По мені зголосився до слова д-р Крошовак. Він вповні підтримав слушність моїх аргументів. Він вказав на шкоду, яка впливає для держави власне з того, що адміністрація звикла не однаково інтерпретувати закони у відношенні до чеських країн і Підкарпатської Русі (така була тоді наша офіційна назва). Він звернувся до учасників конференції, щоби в сенсі поданих тут аргументів представником Підкарпатської Русі зревідували свої позиції та прийняли пропозицію публікування в Збірнику законів і розпорядків і по українськи.

Це викликало дальшу живу дискусію, але голо- си вже були поділені. Предсідник конференції бачу- чи, що представники хиляться в бік позитивний, старався це загальмувати. В міжчасі я ще два рази го- лосився до слова, даючи дальші докази нашої прав- ди, що нарешті привело до загального позитивного рішення.

Всі сподівались, в тому і я, що справа є позитив- но полагоджена й скінчена. Та інакше міркував д-р Гавелка. Він підніс проблеми технічного порядку, а саме, що державна друкарня мусить мати переклади законів і розпорядків на українську мову точно в оз- начену годину, бо інакше не зможе друкувати і в та- кому разі, щоб ми їх не обвинувачували в саботажі. Я висловив вдовolenня з того приводу, що предсід- ник порушив так важливу для нас справу. Це дає мені можливість тут, на місці, точно узгіднити спра- ву передачі матеріялів нам до перекладу і час нашої передачі до державної друкарні.

Тепер велася вже дискусія переважно між мною і предсідником. Ми все точно узгіднили й запротоко- лували включно з мою заявою, що ми в Представ- ництві будемо потверджувати точний час передачі ма- теріялів для перекладу, а переклади, я сам особисто, буду передавати в державній друкарні, також з пот- вердженням часу.

Та міністра Гавелка і те не задоволило.

Тоді він підніс нову проблему, а саме мови, т. зв. наш «язиковий вопрос», тобто, якою мовою має бути друковане те все, що проголошує уряд. Це дало нову притоку до дальшої дискусії. Термін «українська мова» який я постійно вживав у дискусії, видно, ще разив комусь вуха. Було очевидно, що мін. Гавелка свідомо і без потреби вишукує всякого рода штучні перешкоди, щоби справу завалити.

Маючи проблему друку в основі вирішену позитивно, справу «язикового вопросу» взяв я дещо на весело, зробивши при тім рішучу заяву:

«В конституції держави, виданих досі основних законів з Генеральним Статутом з 1919 року включно, є стверджено, що справи культури, в тім числі і мови, є нашими автономними справами, тому уважаю цей форум некомпетентним рішати наші мовні проблеми і прошу зняти цю справу з дискусії».

Така заява зробила своє. Предсідник, видно, теж зорієнтувався до чого може довести того рода дискусія, взявся до короткого заключного слова, в якому знову підкреслював вагу вчасних доручувань перекладів, бо інакше друкувати не будуть і по майже чотиригодинній, безперервній і завзятій дискусії, закрив наради. Деякі з присутніх підходили й gratулювали мені, що я причинився до успіху.

Даючи свої папери до порядку нарад, яких вже назбиралась ціла купка, звертається д-р Гавелка до мене такими словами:

— А ми вже десь бачились.

— Так, — відповідаю, — перед трьома роками на правничому факультеті, коли ви мене забрали з іспитової залі при третім державнім іспиті, повели поверх вище, мене самого одинцем іспитували й досі не знаю, чому, відтак провалили.

Він почервонів. Навіть вуха в нього почервоніли як би їх учитель намняв, подивився на мене злобно і, непопрощавшись, відійшов. Вони мене при кінцевих іспитах ще три рази провалили. Це мало свої національно-політичні причини.

В дальшій моїй праці в Празі мав я з ним часто до діла, але про іспит ніколи не згадував йому більше. Він належав до людей недоброзичливих до нас і нашої справи. При цій нагоді слід додати, що мін. д-р Гавелка був на важливих політичних позиціях за доби президента Гахи, Протекторату, президента Бенеша і після нього. Отже, в кожному режимі він умів знайти собі своє тепле місце.

Цей перший успіх на тому терені мав для нашої справи і для мене особисто, велике значення. Неприхильні нам чехи побачили, що в зміненій ситуації нова карпатська генерація, вихована вже в їх високих школах, відкидає всякі гри-цяцьки у формі «язикового вопроса», а йде на корінь наших прав — конституцію, міжнародні договори, закон держави, якими вільно оперує. А для мене й моєї дальшої праці це було важливе, бо представники поодиноких міністерств, стрінувшись з представником карпатської федерації, про його виступ звітували своїм міністерствам, а тим самим витворювали позитивну ділову опінію про нього, про що я мав нагоду пізніше сам переконатись.

Своїх двох прихильників, д-ра Брікса і д-ра Крошовака, я запросив на обід, де ми мали можливість ближче познайомитися. Вони приємно згадували українців студентів, своїх друзів з Відня. Цей добрий початок приязні тривав увесь час мого побуту в Празі. Вони нам видатно помагали й радили, і я про них з приємністю і в пошані згадую.

Вернувшись до Представництва, я зреферував свій успіх міністрові Реваєві, з чого він був вдоволений. Та менше вдоволений був я сам кілька днів пізніше, коли принесли до Представництва чеський текст закону до перекладу на українську мову. Я сів перекладати й не міг дати собі ради. Я не знав належно української правничої термінології. На щастя і на мій порятунок працював у Представництві д-р Осип Матковський, який прекрасно знав українську правничу термінологію і він робив відтак увесь час всі пере-

клади законів і розпорядків на українську мову. Перекладав він дуже добре і на час все було готове, а я сам особисто передавав їх до друкарні.

За час чотирьох місяців не було ні одного випадку скарги за невчасне доручення перекладів. В цій нашій співпраці і чехи і ми були точні, що створювало дружню ділову атмосферу.

Д-р Вікентій Шандор

3 ДОКУМЕНТІВ ЧАСУ

(Виписка зі статті «Карпатська Україна» з органу української державницької думки «Нація в Поході» ч. 4 з 15. квітня 1939 р., стор. 11)

«Від початків заіснування нового стану в колишній Чехословацькій Республіці, Гетьманський Провід уважав своїм обов'язком підтримувати вповні домагання карпатських українців про самовизначення, прийнявши проголошення автономної Карпатської України як одно з найбільших українських досягнень за останні роки.

Гетьманський Провід не хотів мати в Карпатській Україні ніяких вигід для себе, а кермувався виключно міркуванням патріотизму і добра місцевого населення. Він використовував свої міжнародні зв'язки для добра Карпатської України. Він доручив гетьманським організаціям в Європі й Америці вести якнайширшу пропагандивну акцію на користь Карпатської України. Він запропонував Карпато-Українському Проводові поміч в його праці і дав відповідні директиви організованим гетьманцям на теренах Карпатської України.

Ці директиви були сформульовані, наприклад, в листі Гетьманської Управи з дня 13. I. 1939 до одного з провідних гетьманців в Карпатській Україні, в таких виразах:

«Наша лінія має йти в напрямі не лише хвилимих інтересів тої чи іншої групи мешканців, а насамперед за голосом самої країни. Треба боронити її від пониження та втрати набутих прав. Ми прагнемо мати там лад і порядок, щоб на тому шматку Української Землі можна було вести конструктивну підготовку для організації сил з метою дальших осягнень, але

ми не хотіли б досягати того ладу ціною національного пониження. Коли там пороблено помилки українськими людьми, то їх мусять поправити інші, але все ж українські люди...»

«...В трагічних днях для Карпатської України Його Світлість ЯВП ГЕТЬМАН звернувся телеграфічно до Райхсканцлера А. Гітлера з проханням забезпечити долю Карпатської України. Разом з тим, на доручення ЯВП ГЕТЬМАНА Гетьманська Управа інтервеніювала у найвищих німецьких чинників. Але інтервенції ці знайшли відгук лише в одній справі: німецькі чинники обіцяли допомогу й опіку Українцям, що перебувають під мадярами й тим, що покинули рідну землю.

Листи й телеграми, що наспіли зо всіх сторін від збігців з проханням матеріальної й моральної допомоги, дали підставу ЙІ СВІТЛОСТІ ЯВП. ГЕТЬМАНОВІЙ скликати загальні сходини Товариства Допомоги Біженцям. Товариство покликало до життя окремий «Комітет допомоги Карпатським Українцям» під проводом Вельможної Панни Гетьманівни Єлисавети.

Схиляючи чоло перед геройською поставою борців за волю Карпатської України, Гетьманська Управа закликає всіх Гетьманців не падати на дусі, а оцінити як слід положення та вивести досвід з минулого, для дальшої праці на добро нашого народу і Батьківщини...»

НАША СИЛА В НАС САМИХ!

6.700 січовиків і січовичок на II Крайовому З'їзді Карпатської Січі в Хусті 1939 року.

(Репортаж з дня 19 лютого 1939 р. в «Новій Свободі»
ч. 38, Хуст, 21. лютого 1939 р.)

Наша столиця майже цілий тиждень гарячково приготувлялася на цю славну неділю. Хуст нетерпеливо чекав на наших січовиків і січовичок: на цю нашу народню українську армію.

З'їзд старшин Карпатської Січі відбувся вже в суботу о 18 годині, у викладовій залі головної команди КС. На з'їзді взяло участь понад 50 старшин-січовиків, здебільша окружних і місцевих комендантів з провінції. На цьому з'їзді був присутній, як гість, колишній начальник генерального штабу західно-української армії, генерал Віктор Курманович, якого старшини КС щиро й сердечно привітали.

Тисячі січовиків і січовичок з'їзджалося до Хусту вже в суботу, потім уночі з суботи на неділю та в неділю скоро рано. Кожний здоровий хотів у Хусті в неділю бути, кожний хотів походувати Хустом у рядах нашого українського війська. Січовики та січовички приїжджали до Хусту хто як міг: поїздами, особовими й вантажними автами, на возах, роверах, а з близьких сел і пішо. У всій Карпатській Україні не було, мабуть, ані одного села, яке не було б заступлене на цьому славному крайовому з'їзді Карпатської Січі. В неділю, зраз зранку, падав дощ із снігом та було дуже холодно, але зла погода не зіпсувала бадьорих настроїв українських січовиків, хоч мала вплив на число присутніх на з'їзді. Січовики на провінції вже раніше рішили, що на з'їзд поїдуть у кожному

разі, а січовик ніколи не уступає перед наміченою метою.

Славний з'їзд Карпатської Січі почався біля 9-ої години Службою Божою в греко-католицькій церкві. Потім відбулося врочисте посвячення прапора і похід головними вулицями столиці нашої держави.

Похід зформувався біля греко-католицької церкви. Січовики та січовички походили в трійках весело, з піснями на устах. Кожний вояк і не вояк, що бачив похід нашого січового братства, переконався про строгу дисципліну членів Карпатської Січі. Всі походили вулицями нашого Хусту, як справжнє військо. На чолі кожного відділу був несений синьо-жовтий і січовий прапор. В поході несено 220 прапорів. Дві наші музики вигравали до такту. З грудей кожного українця виривався клич: «Слава Карпатській Січі! Слава Україні! та її вождям, що в так короткому часі зуміли зорганізувати нашу Карпатську Січ». Похід головними вулицями Хусту закінчився дефілядою Карпатської Січі перед головною командою КС, що стояла на балконі «Січової Гостинниці».

Тут на площі, коло «Січової Гостинниці» похід закінчився й відбулися святочні збори. Головний комендант Карпатської Січі Дмитро Клемпуш привітав усіх присутніх та між іншим сказав, що січовики й січовички свідомі того, що всі українці, де б вони не жили, й ціла Європа сьогодні дивиться на нас та стежить за подіями в Карпатській Україні.

— Ідіть твердо й неуступно за своєю метою, — закінчив головний комендант Дмитро Клемпуш свою промову.

Потім говорив М. Доскоч, який з'ясував історичне значіння принципу самоозначення народів та підкреснув, що волі ніколи не здобудуть раби, але лише борці, що за народню справу готові віддати своє життя.

Під час промови появився на зборах міністер Ю. Ревай зі своїм почотом. Тисячі січовиків і січовичок привітали нашого молодого енергійного міністра-дипломата ряними оплесками й кличем: «Слава міністрові Реваєві! Слава нашій владі!» Ми знову переко-

налися, що міністер Юліян Ревай є дуже улюблений і має великий авторитет у всіх колах українського громадянства.

Міністер Ревай привітав з'їзд іменем нашої влади, подякував січовикам і січовичкам за виконану працю. «Тільки народ дисциплінований, працьовитий і відважний виборє собі те, що йому належить — продовжував міністер Ревай далі. — Перед нами велике завдання, бо ми мусимо задовольнити та дати працю всім синам і дочкам нашого народу. Всі економічні і політичні злидні ми поборемо, коли буде в нас національна єдність та гармонійна співпраця всього населення. Сучасне державне життя в Карпатській Україні зарядимо собі так, що будемо жити скромно, але чесно», — закінчив міністер.

Привіт Карпатській Січі від єпископа Нарядія, Чину Василіян і греко-католицьких священників передав поет о. Зореслав. Запевнив наших січовиків і січовичок, що священники завжди підуть і в поле бою по боці нашого війська.

Січовик Потушняк сказав, що Карпатська Січ помагала боронити Карпатську Україну перед ворожими нападами терористів. «Ми, молоді, будемо творити в нашій країні нове життя. Ми є частиною великої 50-мільйонної Нації, що прагне до вільного самостійного життя. З нашими зовнішніми і внутрішніми ворогами будемо все боротися жорстоко та невмолимо. Жадний свідомий і чесний українець не сміє мати клясового інтересу, бо всі кляси нас лише визискували. 12-го лютого наш народ, тут, під зеленими Карпатами, доказав, що він є свідомий своєї національної єдности та вже ніколи й нікому не дозволить над нами знуцатися. Нашу волю будуть все боронити лиш сини нашого народу, бо ми тим сповняємо не обов'язок служби, але обов'язок крови».

Відтак привітав збори посол Ігнатко з Білок, який сказав, що нашу національну єдність не зуміли розбити жадні ворожі агітації дома й за кордоном.

Січовичка пані Тисовська сказала, що й січовички будуть все йти за повною перемогою нашої укра-

їнської правди. Нас ведуть наші синьо-жовті прапори й ми, січовички, свідомі того, що нам здобути, або до-на не бути! Далі ми свідомі того, що тільки гасло «Всі враз і всі до праці» нам допоможе й тоді можемо сказати словами нашого генія Шевченка: «Слава, слава Україні!»

Секретар УНО, Іван Рогач, підчеркнув, що лиш завдяки принципу самоозначення народів, відбувається наш з'їзд вже на свобідному клаптику української землі. На нас дивиться велике море українських очей, дивиться на нас увесь приятельський і неприятельський політичний світ. Ми всі наші сили присвяtimo розбудові й організації Карпатської України. Розбудуємо господарське, культурне та політично-оборонне життя. Многі доказують, що наша країна бідна, але сусіди не дивляться на нашу бідність, довго гострили та ще й гострять собі на нас зуби. В Карпатській Україні запанував новий дух власної української господарки. Тут виринуло в повній своїй цілості питання особистої відповідальности ведучих чинників у всіх відтинках нашого суспільного життя. Ми, українці, вже ніколи не сміємо бути об'єктом, але суб'єктом розпочатої гри на Сході Європи. Наша політика буде політикою чисто українською, — закінчив свою промову секретар Рогач.

Іменем Православної Української Церкви — Православної Митрополії привітав Карпатську Січ відомий наш громадський діяч, директор горожанської школи, Буркацький.

Наконець поздоровив ці славні збори колишній начальник генерального штабу західно-української армії генерал Віктор Курманович, якого тисячі січовиків і січовичок привітали рясними оплесками.

Потім збори було закінчено відспіванням національного гимну. Всі були вдоволені цією гарною маніфестацією нашого національного війська. Головний комендант Карпатської Січі заявив редакторові «Нової Свободи», що він теж вдоволений перебігом II крайового з'їзду Карпатської Січі. Головний комендант теж признався, що він сам не чекав такої великої

участи членів КС. Далі комендант Клемпуш підчеркнув, що сьогоднішній день є дальшим найліпшим доказом того, що українське населення є свідоме свого українського «Я» та все готове до особистої жертвенности для загально-українського добра.

Після обіду відбулися в «Січовій Гостинниці» збори січовиків-делегатів з цілої Карпатської України.

На збори прибули: наш улюблений Батько, прем'єр Волошин, міністер Ревай, генерал Віктор Курманович та багато інших гостей.

II-ий крайовий з'їзд Карпатської Січі скінчився. Цей з'їзд доказав нашим приятелям і ворогам, що ми тут під Карпатами маємо вже свою реальну військову силу для внутрішньої безпеки.

Все суспільне життя в Карпатській Україні тепер за активізувалося; всюди йде праця прямо гарячковим темпом. Незадовго заспіваємо собі: «...а ми нашу славу Карпатську Україну, гей, гей, розвеселимо!»

СЛАВА УКРАЇНІ!

Ю. Тарнович

У РІЧНИЦЮ МУЧЕНИЦЬКОЇ СМЕРТИ ДМИТРА ОСТАПЧУКА

Дня 23. березня 1939 р. Дмитро Остапчук, син Яцка Остапчука, кол. посла до Віденського парла-менту, був ганебно замордований мадярським військом, яке тоді зайняло Карпатську Україну.

Дмитро Остапчук учителював в Карпатській Ук-раїні, в селі Кобилецька Поляна.

Дня 23. березня зайшли до його хати мадярські вояки та забрали його буцім то на якесь переслухан-ня до школи в Бичкові. В його хаті зосталася жінка і трое дітей, віком від два і пів до вісім років. Всі вони ждали на поворот батька і мужа. Коли на слі-дуючий день його не було, то дружина зорганізувала делегацію з трьох місцевих людей, які представляли собою три нації: жида, мадяра і русина; всі вони піш-ли до Бичкова до школи, щоб там розвідатись про долю Остапчука.

Там вони говорили зі сторожею школи, в якій було повно ув'язнених українців. Мадярська сторожа запевнила їх, що Остапчук буде напевно звільнений зараз після того, як тільки буде переслуханий мадярським полковником, який має зараз повернутися до Бичкова.

Жінка та з нею ця тричленна делегація бачилися з Остапчуком і він їх запевняв, що до вечера він бу-де вже дома, бо не почуває за собою ніякої вини і пе-реслухання це потвердить. Остапчук настоював, щоб жінка зараз верталась до Кобилецької Поляни, до дітей, яких залишила самих в хаті.

Перекладач, при тій наскору руку зорганізованій тюрмі, пан Фокшай, заявив, що Дмитро Остапчук, на-

віть не є тут запроотокований і це якесь непорозуміння, що його арештували.

Після того жінка разом з делегатами поверталась додому на дрезині (залізнична платформа), яка сама своїм розгоном їхала по шинах долів. По дорозі чули вони постріли та якийсь глухий крик, але не підозрівали, що то вже була остання година життя Дмитра Остапчука.

Заспокоєні запевненнями вояків, вони приїхали додому. Але не довго прийшлося їм чекати на смертельну вістку. За годину зайшов до жінки Остапчука мадярський протестантський пастор і він приніс цю сумну і трагічну вістку про вбивство Остапчука.

Жінка вибігла з хати та гнала до Бичкова, щоб там на місці перевірити неймовірну для неї подію. В Бичкові довідалася про все від очевидців: від тих, що ще були ув'язнені, як і від доколичних селян.

Отож, зараз по відході делегації зі школи, прийшов там п'яний мадярський полковник Баконі. Він запримітив двох інтелігентів у сінях, поспитав своїх мадярських сторожів, хто ці два арештовані (бо в клясах було тоді понад 500 українських селян). Коли довідався, що то учителі, свиснув і більше нічого не сказав. Це, очевидно, був відомий для вояків знак, що мають дальше робити. Вояки казали тим двом — Остапчукові і ближче незнаному М. Левинському* — вийти за поріг школи.

Остапчук не хотів виходити, бо чекав на переслухання, яке мало б доказати, що він в нічому не винен. Натомість той другий, Левинський, послухав ради вояків, які казали: «втікайте». Він бігом віддалявся від школи. На те тільки чекали вояки, щоб його кулями дігнати і покласти трупом на кількадесят кроків від школи. Остапчук тоді догадався про-

* Згаданий «Левинський» був товаришем автора цих спогадів з Української Господарської Академії в Подєбрадах. Справжнє його прізвище це: інж. Микола Литвицький, код. заступник міністра У. П. Р.

вокації і вхопився одвірків та ніяк не хотів вийти поза поріг. Тоді дістав рушницею по голові, впав поза поріг, але ще не втратив свідомости і сил. Він тоді підірвався з землі і тепер почав утікати поміж оборогами та господарськими будинками — під градом куль. Одна з них вцілила в ногу і він знову впав. За ним бігли мадяри з криком: «ловіть, бо втікає». Вони дігнали його і багнетами пробили очі. Остапчук все ще був живий і в розпуці благав помочі і звивав жінку, аж розбечені вояки перерізали йому горло.

Тіла обох убитих залишили на місцях для постраху місцевого населення.

Докінчили Остапчука на подвір'ї господаря Коперльоса. Місцеві селяни, які знали Остапчука, запрягли тіло на город того ж господаря і там ще теплого присипали землею. Тіло того другого, М. Левинського, мадяри не дозволили похоронити навіть циганам. Цей труп мав лежати на вулиці для постраху.

Як жінка Остапчука добігла до Бичкова до школи, то дісталася до того ж полковника Баконі й він заявив їй, що Остапчук є поміж тими 500 ув'язненими живий. Він довідався, що Дмитро має ще молодшого брата в Трибушанах. Він післав за ним і також його ув'язнив. Там він пережив важкі тортури в таборі Карйутелеп, і може була б і його зустріла доля Дмитра, але на великі старання родини перед німецькою владою вдалося його вирвати з обіймів смерті.

Бичківські селяни показали жінці Дмитра — присипаного землею трупа. Вона відгребла землю руками, а з кишень повиймала документи. Потім привела протестантського священика та тимчасово поховала його без домовини, але в глибшій ямі. Ніякі старання перед мадярською владою не були успішні, щоб можна було перенести тіло на цвинтар та зложити кости в домовину.

Десь в роках 1956-58 поставила сестра кам'яну плиту на тому гробі. І до нині він там на чужому городі в спільній могилі з тим випадковим товаришем недолі спочивають, наче зрізані дуби в молодечому віці.

І тепер знову в тридцяті річницю мученичої смерті приходиться родині замордованого ще раз клопотати його кости й перевезти на цвинтар, бо вже те місце, де він тридцять літ спочивав, стало в осередку забудовань і його могила там стоїть на заваді.

Загинув Дмитро Остапчук як багато інших, в більшості безіменних вояків, за якими родина чи близькі ніколи не шукали і не віднайшли костей. Згинули вони за те тільки, що були українцями, які хотіли зостатися ними, бо вродилися, виховалися і жили на українській землі, якою торгували і за якою побивалися різні сусіди: раз маляри, раз чехи, раз німці. І треба було ставити чоло тим зазіханням.

Ольга Остапчук, сестра

(«Народна Воля», ч. 13, з 28. березня 1969 р.)

ТРАГЕДІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Свідчення д-ра Гриця Фаріона, ветеринарного лікаря в Ясіні.

Довідавшись дня 16. березня 1939 р., що малярські війська наступають в Карпатську Україну, і що на кордонах ведуться бої, я попрощався з жінкою і дітьми, пішов на західню станцію, щоб найближчим потягом від'їхати до Хусту. Не діждавшись там потягу, я подався додому, але по дорозі зустрів знайомих гуцулів, які сказали мені, що місцеві маляри перебрали в місті владу та арештують всю українську інтелігенцію. Не бажаючи попасти в малярські лапи, я звернув з дороги й подався в гори. Там якийсь час переховувався в знайомих, спав у сніні на оборогах, або в хаті. Від знайомих діставав відомості про те, як маляри поводилися в місті з українським населенням.

Одного дня післав я до свого дому одну селянку, щоб довідатися, що там діється. На поворотній дорозі малярські жандарми зловили ту селянку і під загрозою смерті зажадали від неї, щоб завела їх до моєї криївки. Так попав я в руки малярів. Перед вечером, коли я сидів в хаті, побачив я, як перед вікном перебіг якийсь чоловік, а за хвилину потім, вилловивши двері, влетів до хати терорист маляр Цайгер і, тримаючи в руці направлений на мене револьвер, закричав: «Руки вгору і виходь на двір!»

На дворі сказав мені лягти на сніг, а коли я запротестував проти цього, Цайгер вистрілив на пострах і ще повторив свій приказ. Я ліг, а він обшукав мене й забрав годинника, вартости триста корон і двісті корон готівкою. По цій ревізії вивів мене на дорогу, де нас зустріли два малярські жандарми, два вояки, один місцевий терорист маляр і перелякана на смерть селянка. Опинившись сам на сам в окруженні представників малярської армії і жандармерії, я зразу пізнав на собі «лицарськість» малярської збройної

сили, що за словами регента Горті й міністра закордонних справ Чакаго вступила на Карпатську Україну для того, щоб повернути лад і законний порядок та забезпечити цивільному населенню спокій і свободу.

Мадярські вояки, побачивши мене, зразу не знали, що робити, а потім всі шість кинулися на мене й почали бити прикладами, куди попало — в груди, по голові, ногами копали в живіт, викручували руки, тощо. Від побоїв я втратив притомність, а коли очуняв, мене скували ланцюгом і повели до хати, де я скривався. В хаті сказали мені віддати зброю. Коли я відповів їм, що у мене немає ніякої зброї, всі шість кинулися знову на мене й почали наново катувати. Биття продовжувалося так довго, аж поки я знову не втратив притомности. Коли прийшов до себе, то був я заллятий кров'ю, а лице опухло так, що я майже нічого не видів на очі. В грудях і в околиці нирок почув я гострий біль, що залишився й до сьогодні. По цій езекуції мене зв'язали й кинули на лавку, а самі зачали перевертати хату.

Знайшли лише жовто-блакитну стяжечку, бо й справді я більш нічого не мав. Опісля зв'язали мені назад руки і, тримаючи за кінець ланцюга, повели до Ясіня. На жандармській станиці привели мене перед мадярського поручника, що списав з мене протокол. На моє бажання, щоб розкували мені руки, поручник приказав ще сильніше скувати, уживаючи при цьому ординарних висловів. Протокол тривав двадцять хвилин. Закидували мені три речі: 1). що я був «везер ватажок» — Січ банди, 2). наказав я зняти мадярський прапор, що його хтось вивісив вночі після Віденського арбітражу, 3). посилав до концентраційного табору на Думині мадярів.

На такі закиди я подав до протоколу: 1). комендантом Січі я не був, 2). прапор я казав усунути, уважаючи вивішення мадярського прапору по Віденському арбітражі за провокаційний акт мадярів супроти українського населення, 3). до концентраційного табору я нікого не вислав, бо не мав жодного відно-

шення до адміністративних органів. Зрештою, з Ясіня нікого не посилали на Думин, крім одного волоцюги, п'яниці Кудерни, що займався злодійством та биттям вікон.

По протоколі мене скованого відвезли автом до тюрми в Рахові. На привітання ключник вдарив мене ключами в лице, а мадярський підстаршина копав ногами. Від болю я не спав цілу ніч, тільки зойкав. Рано 26. березня мене взяли на протокол. До канцелярії треба було перейти коридор, де стояли вояки і кожного арештованого, що переходив, били прикладами і копали ногами. По переслуханні, мене перевели до келії ч. 1, що мала назву «келія смерти». Зо мною сиділи: д-р Хандрицький, Фроляк, начальник пошти, інж. А. Кущинський, нотар Лукач, урядовець окружного уряду Улинець, селянин Настуняк, канцелярист Ількович і чотири січовики — Бурак, Корженювський, Куриневич, Федук та інші, прізвищ яких не знаю. Було нас усіх 16 осіб. Хоч всі переходили катівню, то коли побачили мене, перестрашилися і щойно згодом пізнали. За час мого перебування в рахівській тюрмі, мене катували чотири рази. Крім того, кілька разів вночі впадали до келії п'яні вояки та били всіх, куди попало. При катуванні січовика Федюка, той два рази умлів. Вояки відливали його водою і знову били. При екзекуціях копали також ногами в статеві органи. Два дні не дали нам ніякої їжі. Взагалі, харчі були цілком погані. У Великодню П'ятницю в 10-ій годині вечером нам прислали священника і казали йому всіх висповідати на смерть. Того рода моральні тортури переводили часто. У Великодній Понеділок два жандарми вивели з келії на коридор мене і Федюка і збили так, що кілька днів ми не могли стати на ноги. Людей тримали на допитах по кілька годин, а Улинця раз цілий день. Переслухання арештованих відбувалося тим способом, що один детектив ставив питання, а два інші немилосердно били.

(«Вояцька Думка» ч. 11, з 15. березня 1969 р.
за «Українським Голосом»).

.....

Ще все гурчать гармати на горі,
Ще все співають наші кулемети,
Ще все стоять завзято у борні,
Лиш ми отут попались у тенети.
Ще б'ються хлопці, скільки стане сил,
Хоч і стоять в безвиглядному бою,
Не здав ще зброї лісовий наш тил,
Стріляють до останнього набою,
Хай бачить окупант, хай бачить світ,
Що добровільно ми не піддамося,
Ми не «м'які рутени», а граніт,
І гордо українцями звемося!
Ще б'ються хлопці у гірській імлі,
По снігу мріють ще криваві квіти,
Боронять клаптик рідної землі,
А нам без діла в камерах сидіти!
Так хочеться до них — у гори в бій!
Розбити грати сили в нас немає...
Там гук гармат, а тут я, мов не свій,
Душа моя і плаче і ридає.

— — — — —

Коли ж помирати — то не в казематах,
Катам на утіху, а людям на жах,
Але там у полі, де свицуть гранати,
Під кулями й вітром, з багнетом в руках.
Нехай я загину не тут, у темниці,
А там, де гармати ревуть і гурчать,
Де сиплють снаряди гарячої криці,
Де кулями косять, шаблями дзвенять,
Де пута ламають, де родиться воля,
Де клич на атаку дзвенить у сурмі!
Нехай я загину десь там серед поля,
Чим в ката в руках у неволі, в тюрмі.

ГЕРОЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

що загинули в боротьбі за волю й державу, про яких я довідався з певних джерел або знав про це особисто

1. Президент Карпатської України монсенйор о. д-р Августин Волошин, замучений москалями в Лефортовській тюрмі в Москві, 11-го липня 1945 р.
2. Посол Союму Карпатської України і голова «Просвіти», селянин з села Вишні Верецьки, Іван Гріга. Розстріляний польськими й мадярськими жандармами за те, що відмовився відректися приналежності до української нації. Загинув з окликом «Слава Україні!»
3. Шеф штабу Карпатської Січі Михайло Колодзінський-Гузар, розстріляний мадярами в Солотвині, (між Нижною Апшою й Солотвинськими Долами) в дні 19. березня 1939 р.
4. Комендант Мобілізаційного відділу Головної Команди Карпатської Січі Роман Шухевич-Тур-Лозовський (пізніше командир УПА Тарас Чупринка). Загинув геройською смертю в бою з москвинами в Білогорщі, 5. березня 1950 р.
5. Начальник відділу Преси і Пропаганди, ад'ютант коменданта Карпатської Січі Зенон Коссак-Тарнавський. Розстріляний мадярами в Солотвині 19. березня 1939 р. разом з 15 січовиками.
6. Організатор Студентсько-Робітничої сотні Карпатської Січі, комендант сторожі на Хустському замку, Олекса Блестів-Гайдамака. Закатований мадярами в Хусті. Спершу вони забивали йому в руки й ноги шпильки, а потім різали його тіло пилкою. У в'язниці він залишив напис своєю кров'ю: «Помстить ворогам за братню кров!»
7. Старшина Карпатської Січі Федір Тацинець-Крот. Розстріляний мадярами в селі Келечині.
8. Старшина Карпатської Січі, професор Української

- Господарської Академії в Подебрадах, Михайло Левицький. Впав на полі слави в бою з мадярами коло села Велика Копаня.
9. Інж. Української Господарської Академії в Подебрадах, поручник Володимир Вільчик, впав на полі слави в бою проти мадярів коло села Велика Копаня.
 10. Заступник міністра УНР, інж. Української Господарської Академії в Подебрадах, Микола Литвицький, січовик, закатований і підступно застрілений в полоні мадярами в селі Великий Бичків.
 11. Кадет Пікскільської Військової Академії в ЗСА, фільмовий звітодавець Карпатської Січі, Петро Лисюк. Впав на полі слави в бою проти чехів в Хусті, прошитий кулями з кулемету, коли фільмував перебіг бою.
 12. Священик, січовик (прізвища не можу пригадати — А. К.), забили його мадяри в Солотвині.
 13. Учителі української школи, січовики д-р Фігура і д-р Завальницький, розстріляні мадярами, вже як полонені, в селі Воловому.
 14. Учитель української школи Василь Небола, січовик, попав в полон і був розстріляний мадярами в селі Грушево.
 15. Учитель української школи Дмитро Остапчук, жорстоко замордований мадярами в селі Великий Бичків.
 16. Учитель української школи, січовик, Опаленко, захоплений в полон мадярами і розстріляний в селі Перечині.
 17. Відділ юнаків і дітей з доросту Карпатської Січі в Хусті. Під час бою чеські вояки викидали їх з третього поверху на брук і там розбивали їм голови кольбами рушниць і троцили їхні тіла гусеницями танків.
 18. Відділ сто сорок три січовиків-студентів Учительської Семінарії в Севлюші під командою їхнього професора Голоти, в бою під с. Велика Копаня на «Красному полі», впали на полі слави від кулеметного вогню мадярів, що стріляли розривними кулями («дум-дум»).

19. Двісті молодих інших хлопців - січовиків в бою проти мадярів коло міста Королево над Тисою. Вони полягли на полі слави посічені мадярськими кулеметами, розірвані гранатами та потовчені танками.
20. Семеро селян-гуцулів, січовиків з села Трибушани на Рахівщині, що попали в полон до мадярів, які їх відвезли в ліс коло села Кваси і там їх змасакували.
21. Дев'ятнадцять полонених січовиків в с. Тячево. Мадяри розстрілювали їх групами, вивозячи для того в ліс або на берег ріки Тиси, і їхні тіла вкидали в ріку. Деякі з тих героїв гинули з окликами «Слава Україні!»
22. Сто сімдесят січовиків, оборонців м. Хусту, попали в мадярський полон і були розстріляні.
23. Тридцять шість січовиків, добровольців з Галичини, які попали в полон до мадярів і ті їх повісили в селі Борнява.
24. Група дівчат січовичок з Інструкторського Курсу в Хусті, що мстилися за смерть своїх побратимів. Мадяри їх покарали жажливими муками і смертю.
25. Понад три тисячі січовиків впали в боях на полі слави в різних місцевостях Карпатської України.
26. Невідомі сотні душ виданих полякам січовиків-добровольців з Галичини. Їх поляки або мадяри розстрілювали в прикордонних лісах.
27. Невідомі імена сотень січовиків, що попали в полон до мадярів, або втекли на схід під советську владу; мадяри їх розстрілювали, а москвини засилали в концтабори в Сибір або на примусові роботи в тайгах і там їх замучували.
28. Два жиди, що їх замучили мадяри тортурами до смерти в концтраку Варіо-Лопош за те, що один продавав хліб січовикам за дешевшу ціну, а другий шив однострої для січовиків. Прізвища їхні не можу зараз пригадати.
29. Учитель горожанської школи Митрович, якого забили «рондьош гардисти» в Хусті.

3 НАГОДИ ВОЯЦЬКОГО ЮВІЛЕЮ

Рік 1967-ий серед українців у вільному світі відзначається як півстолітній ювілей відновлення українських збройних сил.

Гуцули, як вірні сини соборної Батьківщини-України, також брали участь у збройній боротьбі за українську волю й державу. Про це свідчить список гуцульських збройних формацій за новітніх часів.

Найперше, ще в 1914-15 рр. був славний Гуцульський Курінь в складі Легіону Українських Січових Стрільців, що брав участь в історичному бою за Мавку проти московської царської армії.

За визвольного зриву закарпатських гуцулів в Гуцульській Республіці в Ясні в 1919 р. були гуцульські військові відділи, що билися проти мадярів і румунів.

В тому ж році на далекому Сибірі, в місті Омську, гуцули, полонені з австро-мадярської армії, були в складі Першого Карпаторуського полку за поставного там українського визвольного руху і билися проти московської червоної армії.

А в армії Української Народньої Республіки в тому ж році було зформовано Перший Гуцульський полк Морської піхоти, що його заснування відбулося в м. Коломиї.

Врешті, в Карпатській Україні в гуцульських селах Ясня, Кваси, Рахів в 1939 р. постали Гуцульські Коші Карпатської Січі, що боролись проти чехів, поляків і мадярів.

А після упадку Карпатської України багато гуцулів було в дивізії «Галичина», перейменованої потім на Першу Українську дивізію Української Національної Армії, а також були гуцули і в Українській Повстанській Армії, що билися проти червоної московської армії, а також, принагідно, проти німців, чехів і поляків.

СЛОВО СОТНИКА КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ

Антон Кущинський при відкритті Академії для вшанування 25-тирічного ювілею Карпатської України 19. квітня 1964 р. в Чикаго.

Всечесніші Отці, Високодостойні гості, Пані і Панове, Дорогі Посестри й Побратими по зброї: Ви золоті Ювіляти цього року УСС-и, Ви представники кадрів Українського Вільного Козацтва і вояки новітньої Української Держави за Української Центральної Ради, за Гетьманської Держави і за Директорії Української Народньої Республіки, Ви рідні Карпатські Січовики, легендарні бійці Української Повстанської Армії, славні Дивізійники — всі Ви учасники Визвольної Боротьби на всіх землях України! Ти, люба молоде: Пластуни, Сумівці, Одумівці, Мунівці й українське студентство, що від вас залежить майбутня честь і слава України!

В імені Братства Карпатських Січовиків — курія ім. о. Августина Волошина в Чикаго та з доручення Святкового Комітету маю честь привітати Вас та сердечно подякувати за те, що потрудились прибути для вшанування 25-річного ювілею проголошення самостійности Карпатської України.

Тоді в Срібній Землі було виконано заповіт безсмертного Тараса Шевченка. Тоді там порвано тисячолітні мадярські кайдани і вражою злою кров'ю окроплено волю тієї старославної вітки нашого народу.

Там 15. березня 1939 р. Соїм Карпатської України проголосив волю закарпатських українців на суверенне існування і так було довершено й доповнено акти відродження України до свого життя, що сталося 1918 року над Дніпром 22 (25) січня, на Кубані 12. лютого і над Дністром 1. листопада.

Як учасник того зриву й політичного та культурного життя Карпатської України та боротьби Карпатської Січі, свідчу, що там сталися такі історичні події, які сяють і ще й досі кличуть своїми прикладами сучасне українство до наслідування.

Тисяча років малярського загарбництва і безоглядної асиміляційної політики не знищили української національної свідомості і вона у вчорашніх закарпатських русинів спонтанно ожила й відродилася у повній красі й щирості та силі своєї непоборности. «Ще не вмерла Україна» заспівала тоді Карпатська Україна, увінчавши себе християнським Володимиром тризубом.

Там, коли пробила дванадцята година, об'єдналися всі тридцять дві партії, які перед тим, під чужим впливом та своїм нерозумом, роз'їдали й розривали організм українського суспільства того краю.

Рація небезпечних обставин того часу боронити свій край та державна дозвілість нашого проводу, покликали прийняти до нашого Національного Об'єднання і партії москвофільські, бо, як казав славної пам'яті о. д-р Августин Волошин: «Треба спершу було хату збудувати, а сміття дасться потім вимести!»...

В Карпатській Україні обмінялись взаємними візитами і дружньо подали собі руки представники Української Автокефальної і Української Греко-Католицької Церков у службі єдиному Господу Богові та прирікли співпрацю у духовній помочі Українській Визвольній Справі.

Це в Карпатській Україні Карпатська Січ, що відродила дух українського козацтва, була першою армією, що збройно виступила в обороні української землі і волі від зазіхань Гітлера й Муссоліні. Це там, фактично, почалася Друга світова війна за ідеали права, справедливості і самоопределення волі народів, що ці ідеї так голосять, на словах, західні потуги.

В Карпатській Січі «за Україну, за її волю, за честь і славу, за народ» бились не лише автохтони, закарпатські українці, але й наддніпрянці, галичани,

буковинці, були й кубанські козаки — всі українці без різниці віровизнань і політичних поглядів. Це дійсно було козацьке завзяття... «Бились хлопці Хустові на славу, за свою омріяну державу, січовую волюнку свою!»... Так поетичними словами зобразив ту боротьбу поет, козак з діда й прадіда Яр Славутич.

Їхня завзята оборона не на життя, а на смерть, викликала подив і увагу цілого світу до української проблеми і то в багато разів ширшу й живішу ніж навіть покора смерті семи мільйонів українців, що загинули за штучного голоду 1932-33 років заподіяного Москвою.

А українці з вільного світу поспішили з можливою матеріальною, моральною та дипломатичною допомогою. В тій акції в Канаді відзначилось Українське Національне Об'єднання, а в З'єдинених Штатах Америки — Організація Державного Відродження України та Жіночий Золотий Хрест. Навіть така обмежена в своїх фінансових можливостях українська еміграція у відсталому Парагваю і та поспішила на поміч своїми лептами. Честь їм за це і слава!

На полі слави полягло кілька тисяч карпатських січовиків, тих лицарів козацької нації. В порівнянні до кількості населення того краю, ця жертва на вівтар Батьківщини була відсотково найбільша понад жертви, що поніс наш народ на кожному іншому терені України за доби новітньої Визвольної Боротьби, і, навіть, найбільша понад жертви кожної нації, що брала участь в Другій світовій війні.

А скільки їх мучилось потім в малярських концтраках! Автор цих рядків, попавши в полон, мав в концтраку Варіо-Лопош порядковий номер 4.123...

А скільки їх мучилось в московському полоні, куди вони повтікали від малярів і попали потім в концтраки на Сибіру або на каторжні роботи на здобування для Москви золота в лісах і болотах?

Загинув замучений в Москві в Лефортовській тюрмі президент о. Августин Волошин, який ради честі України, у відродження якої він вірив, не прийняв

ані німецького, ані мадярського ультимату, а наказав битись хоч і до загину.

В почутті пієтизму до пам'яті героїв тих славних днів Зриву Карпатської України, схиляємо голови перед їхньою безмежною любов'ю до Рідного Краю і перед їхньою вірністю Визвольній Ідеї аж до смерти. Пам'ять про них з Божої волі й Покровительки України Пречистої Діви Марії, ніколи не забудеться. Вона, ця Визвольна Ідея, ще розквітне в ореолі прийдешньої слави і єдності українського народу. В тій бо єдності наша сила й перемога над ворогами зовнішніми й внутрішніми як і запорука постановля Соборної Української Держави від Попраду аж до Кубані річки.

Незабутня їм честь і слава!

**ВІРШІ Й ПІСНІ ПРО КАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ
ТА КАРПАТСЬКУ СІЧ**

Зореслав (о. Степан Сабол)

УКРАЇНСЬКЕ РІЗДВО

Христос Раждається в Карпатській Україні
І шум пралісу старих мовчазних гір
І верховинські янголи — вітри стодзвінні
Співають «Слава в вишніх Богу» аж до зір.

Убогі пастирі припали до землі
І дивляться на чудо вбогих полонин.
Заграли дзвони дерев'яної дзвіниці
І колядки летять у простір навздогін.

Приходять мудреці аж від Дніпра і Сяну
І моляться Дитині Божій в пеленках;
Лякається, трясеться Ірод окаянний
І весь синедріон вже обіймає жах.

З вертепом ходять козаки по Україні,
Залита колядками гомонить земля:
— Вітай, Месіє наш, на закарпатським сіні,
І запануй на всю Україну звідтіля!

А Він, малий Ісус, підносить Божі руки
І простягає Їх на весь широкий край:
Благословенна будь, країно сліз і муки,
Зродись—повстань наново й славою засяй!..

Хуст, 6-го січня 1939 р.

КАРПАТСЬКІ СІЧОВИКИ

То не лист осінній за водою
По широкій Тисі проплива, —
Багрянить за хвилию крутою
Підкарпатська буйна голова.

Бились хлопці Хустові на славу,
Полягли в нерівному бою
За свою омріяну державу,
Січовую воленьку свою.

І пливуть до тихого Дунаю —
Мов на турка, браття в байдаках,
Синя хвиля жалібно гойдає,
Течія показує їм шлях.

Буде сліз, та не здолає горе
Ні батьків, ні в тузі матерів.
Чорне море, українське море,
Зустрічай своїх богатирів!

Дан Мур

СРІБНА ЗЕМЛЯ

О, Срібна Земле! Вітко соковита!
Рясних цвітінь, — не твій доспілий плід.
Від лона матері відірвана, відбита...
Збирає жниво ненависний рід.

Вкриває сум зелену верховину,
Пекучу тугу жалісних трембіт,
Несе на крилах вітер в Україну...
Даремно Тиса скарги шле у світ, —

Як точать соки хрещені монголи,
Грабують зайти — слуги цісарів...
Хоч порохняві впали їх престולי,
Як дурить Прага пустотою слів.

— — — — —

Здригнувся світ на вид грози нової,
Стривожений, безрушно споглядав,
Як в перевісті бурі громової,
Кордони падали хитких держав.
А ти самітна, мов билина в полі, —
Бруньки жагучим соком налила...
Наперекір грозі, та злющій долі, —
Нетлінним цвітом волі зацвіла!

Шумить псальмом прославлень верховина,
А гули дзвонів, гомоном в гаях:
«Живе, встає Карпатська Україна,
Заморена, замучена в віках!»
В святинях Хусту — «Радуйся Пречиста!»
Зриває вдяка у хоральний спів,
А бистра вістка, — блискавка вогниста
Мчить в Україну, в рідний Київ, Львів.
Воскресла правда радістю влітає
У кожну хату, хижу полонин
І спрагле серце щастя огортає
І розцвітає перлами сльозин.
З народу волі, у новій столиці,
Країни влада з осяяним чолом...
Кує закони молот правди з криці,
Волошин батько стверджує хрестом!

Летять з верхів стривожені орлята
Завзяття й гнів іскряться з юних віч,
Щоб злі затії ворога і ката
В заранні стрінула Карпатська Січ.
Ударив меч, та панцерна потвора.
Нерівний змаг — та на священний шлях
Ідуть, падуть і лицарі і діти...
Та монгол — звір і кровожадний лях!
О, непокірна, невмолима доле!
Химерна ти й на бойових полях...
Геройства міт — криваве «Красне Поле»
Світитиме легендою в часах!

Чи знали ви, що волю йшли втопити
В крові невинних, юних соколят, —

Прийдеться волею своєю заплатити,
І кров'ю чорною, за кров — стократ?!

О, Срібна Земле! Кров'ю щедро змита,
Свободолюбних спрагнених дітей...
Хоч рідна мати ранами покрита,
Тебе пригорне до своїх грудей.
Діли гірку її, нещасну долю...
Зазнай червоних гунів ще тортур...
Не гинь, — розпалюй віру в муках болю
У недалекий день весняних бур!
А Україна до хреста прибита,
Відкупить людство від важких провин,
Воскресне вільна, славою сповита,
Як вічна Правда, як воскрес Бог-Син!

М. Верес

КАРПАТСЬКА

Б'ють у такт по каміннях підкови
І дзвенить в полонинах луна,
То ширяє карпатським альковом
Пісня наших повстанців гучна.
І довкруг променяць небозводи,
І громи у тріумфі розпуть,
Що з далекого рейду-походу
Вони знову звияту несуть.
Гей, шуміть над потоками віти,
Славо, линь по укосах стрімких,
Поспішайте, дівчата, зустріти
Буйнокрилих соколів своїх.
Змийте кров із вояцького строю,
Вороним дайте пити води,
Хай в атаку несуться стрілою,
В легу вітру рівняють ряди.
Хай пройдуть всі верхи і долини
Із усіх переможцями січ
За державу свою Україну,
За свободу карпатських узбіч.

Олесь Бабій

« М А Р І Ч К А »

(Уривок з поеми)

Із Січею вона маширувала,
Із гір пішком до Хусту, ген на доли;
Йшли з нею газди, що плуги і рала
Лишали в полі; хлопці, як соколи,
Й дівчата йшли також при хоругві
На перший з'їзд в республіці новій.

Людей у Хусті, як трави і листя.
Пани, хлопи і дівчата й дівчата,
У сорочках вишиваних, намистах,
Одягнені, як у Великодні свята,
Усі веселі, наче діти в грі:
Відмолодили і діди старі.

Ось Січ іде, йде Січ у гордих лавах.
Іде під дім, де українська влада.
І чути всюди оклик: — Слава! Слава!
Народ пливе, як повінь по левадах,
А прапори над містом мерехтять:
Тут родиться нам вільне вже життя.

**Пісня, що її склали учні Торговельної Школи
з Мукачева, коли відступали від мадярів в 1939 р.**

То не грім загремів, то не бір зашумів,
Не столітні дуби затріщали, —
То лихі вороги на наш край дорогий
Як голодні вовки налітали!

Де ж ті вірні сини, де ж поділись вони,
Де ж ті лицарі горді, завзяті,
Чом вони не встають, як один чом не йдуть
Батьківщину свою визволяти?

Ти злодюго трясись, утікай, стережись,
Бо додому господар вертає,
А ти, темная ніч, пропади чим скоріш
На Вкраїні хай сонце засяє!

**Пісня-вірш, що її склала 13-річна Леся Храплива,
учениця школи ім. Тараса Шевченка у Львові**

Горять ліси соснові, В лісах вовки замовкли,
Палають темні бори, Затихли сірі бори,
І повна Тиса крови Імла вкриває сива
Пливе з Дунаєм в море. Политі кров'ю гори.

Горять ліси соснові,
Лунає Січі слава...
І на мадярських штиках
Вмира нова Держава.

НАРОДНЯ ПІСНЯ ПРО ЗАКАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ

А ви, хлопці, посходіться,
З дівчатами полюбіться.
Полюбіться, покохайтесь,
Разом пісню заспівайте!
Заспівайте про руїну,
Про Карпатську Україну.
Де полягли наші браття,
Оборонці Закарпаття.
Де Січ славно воювала,
За Україну життя дала —
За свій нарід, за свободу.
В самостійності народу.
А над Хустом ворон кряче,
На чужині мати плаче —
Мати плаче на чужині,
А дівчина в домовині.
Сестра плаче у неволі,
Лежать стрільці в чистім полі:
В чистім полі при долині,
На Карпатській Україні.
Ніхто трупів не збирає,
Похоронів не справляє,
Тільки круки серед ночі
Видзьобують карі очі.
Понад ріки всюди трупи
Серце рветься із розпуки.

Подивіться, соколята —
Чи не несе річка тата?
Несе хвилі Тиса в море,
Хвилі плачуть з болю, горя.
Кров у хвилях червоніє,
Чорнобривці серце мліє.
Несе річка сестру, брата,
Мамі сина, дітям тата.
Мати сину щебетала
Та й у річку мертва впала.
Тільки сестра ся остала,
Що цю пісню передала.

Василь Гренджа-Донський

МОЇЙ ДОНЕЧЦІ

До тебе, Зірко, рідная дитино:
Можливо, що оті мої слова,
це буде тая пісня лебедина,
що в день один востаннє залуна...

Але не буду перший, ні останній,
бо ось від рук заклятих ворогів
загинуло в масакрі небувалій
багато друзів і товаришів.

Коли б і я на цьому роздоріжжю
зложив життя — не плач і не ридай,
згадай, як козаки на Запоріжжю
складали голови... ото згадай,
за волю як боролись з ворогами.
Було, не раз їх збито, мов снопи,
а потім хто зустрівся з їх шаблями —
покрив кістями широкії степи.

Згадай ти Байду, Байду-козака,
що за ребро повис, але не зрадив...
Згадай ти Гонту і Залізняка...

і скільки байд дала нам боротьба,
і жодного з них воріг не привабив,
ні муками, ні золотом своїм.

Оце ж бо ті,
що світом двигаютъ,
не божевільні — а святі.
Усім грядучим поколінням
світилами дорогу показали,
від заникну і від погибелі
їх на сторіччя врятували.
Коли ж би не вони,
сусіди ж бо, як ті звірюки дикі
були б давно нас рознесли.
Їх почини, діла великі
ми добре зрозуміли,
слідами їх пішли.

Ми можемо померти,
але народ повинен жити,
док сонце світить на землі.
Не боїмося жертви,
хоч би то коштувала і життя,
не страшно вмерти і мені.
Для нас і муки не страшні,
нам все одно,
чи нас повісять за ребро,
чи нас спаять в огні,
проколють нас залізом,
чи в колесі загинем, —
ми свій народ, свій рідний люд
любити не покинем!

Ми знаємо, що люди ми смертельні
і нам також колись прийдуть на зміну,
ми є лишень короткі епізоди
всієї вічності, а вічність та —
це наш народ і наша Україна,
навіки-вічна і свята...

Оце згадай собі, дитино,
ти люба донечко моя!

Ти ж до гімназії ходила
і я тебе навчав
любити рідну Україну,
любить її трудящий люд
і ти його любила,
так само, як і я.
Тоді ти батька зрозумієш,
за що він згинув у тюрмі.

Будь гордою, мов погляд тигра,
та ж ти либонь дочка моя!
Не злодій я і не розбійник,
хоч може бути і таке:
на шибениці згину я.
Ти знай, що згинув за ідею,
стою без плями і ганьби
у вирі боротьби.

А голову ти високо носи,
традиції народу ти шануй,
над все кохай свободу.
Від варварів цих ласки не проси,
бо це ж кати твого народу
і твого батька.

А зробиш ти дочок, синів,
вщепи до них ще від колиски
ненависть до цих деспотів, тиранів,
сто раз проклятих ворогів.
Про Хуст ти їм оповідай,
оповідай про «Красне поле»...
Навчай любити Рідний Край,
ту мозолисту Україну,
життя за неї положити,
за неї битись до загину, —
то легшим стане гріб мені,
в могилі легше я спочину,
як знатиму, що внуки
не з'яничарилися, ні!

Я вірю, свято вірю,
що Зірка зіркою остане,

була б ганьба, великий сором,
коли б упала метеором...
Я прутик дуба посадив
і він — я вірю — не зів'яне,
а широко він розростеться,
вітрам і бурям протистане.

— — — — —

В тюрмі нас мучать і... замучать,
мені аж кров із серця п'ють,
душевна сила в нас могутча,
цю силу в мені не уб'ють...
А прийде вість про смерть мою —
не плач і не ридай,
шепни: «мій батько в боротьбі
поляг за Рідний Край».

Тячів-тюрма, 22. березня 1939 р.

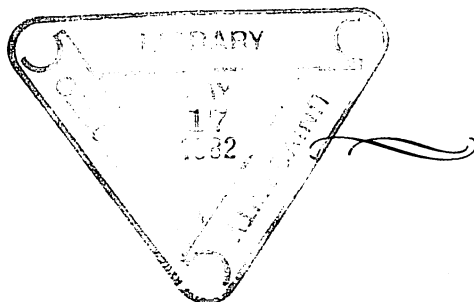
К І Н Е Ц Ь

З М І С Т :

	стор.
А. Кушинський: Вступне слово	9
Історичні назви Закарпаття	11
О. Олесь: На Зелених горах	12
Короткі географічні відомости	14
Історичне минуле	16
Василь Гренджа-Донський: Тобі, Рідний Краю	22
Визвольна боротьба 1918-1919 рр.	23
Василь Гренджа-Донський: Смерть Івана Попенка	31
А. Духнович: Крайовий гимн Карп. України	38
Культурно - національна боротьба в 1919-1937 рр.	39
Ю. Боршош-Кумяцький: Просвітянський молоді ..	76
Василь Гренджа-Донський: Молодій генерації	78
Зореслав: Готові	79
Ю. Боршош-Кумяцький: Ми йдемо	79
Політично-державні події 1938-1939 рр.	80
Зореслав: Пророчий вірш	82
Богдан Лепкий: Наші гори	84
Богдан Лепкий: Карпати	84
Ю. Боршош-Кумяцький: Аж посунуть бригади ..	89
Пісня з села Богдан	97
Оксана Лятуринська: Благовіщення 1939 р.	107
Гуцульська делегація до уряду Карп. України	108
Ю. Боршош-Кумяцький: Могутній зрив	112
А. Парус Карпатський: Усе, що в серці... ..	113
Основні закони Карпатської України	114
Боротьба Карпатської Січі	116
В. Скорупський: В Карпатах	127
Відгуки в світі й значення боротьби Карп. Січі ..	134

стор.

Василь Гренджа-Донський: Присяга Ірландки	139
У малярському подоні	140
»Подєбрадчани« в Карпатській Україні	159
Перший день у Представництві уряду К. У.	183
З документів часу	190
Наша сила в нас самих!	192
У річницю смерти Дмитра Остапчука	197
Трагедія Карпатської України	201
Василь Гренджа-Донський: Все ще гурчать	204
Герої Карпатської України	205
З нагоди воляцького ювілею	208
Слово сотника Карп. Січі	209
Зореслав (о. Степан Сабол): Українське Різдво	213
Яр Славутич: Карпатські січовики	214
Дан Мур: Срібна Земля	214
М. Верес: Карпатська	216
Олесь Бабій: »Марічка«	217
То не грім загремів...	217
Народня пісня про Закарпатську Україну	218
Василь Гренджа-Донський: Моїй донечці	219

Este libro se terminó de imprimir
en el mes de setiembre de 1981
en los Talleres Gráficos Dorrego,
Av. Dorrego 1102, Buenos Aires

ЗАУВАЖЕНІ ПОХИБКИ

Перед читанням просимо справити такі помилки:

стор.:	рядок:	надруковано:	має бути:
115	10 згори	1922	1918
115	12 згори	1922	1918